

ISSN: 1300-7874
e-dergi ISSN: 2564-6915

TÜRKÜLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH

*uluslararası hakemli dergi
international peer reviewed journal*

**Yılda iki sayı yayımlanır.
*Biannual***

**29. Yıl/Year
55. Sayı/Volume**

**Niğde
2024-Bahar/Spring**

Kurucu ve Baş Editör
Founder and Editor in Chief
Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT

Filoloji Alan Editörleri / *Field Editors of Philology*
Doç. Dr. Dinçer APAYDIN
(Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)

Dr. Öğr. Üyesi. Merve AKBAŞ
(Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)

Felsefe Alan Editörü / *Field Editor of Philosophy*
Doç. Dr. Recep Batu GÜNÖR
(Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)

Tarih Alan Editörü / *Field Editor of History*
Doç. Dr. Bilal KOÇ
(Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)

İngilizce Editörü / *English Manuscripts Editor*
Okt. Hale DEDE
(Kadir Has Üni.)

Yazı İşleri Müdürü / *Executive Editor*
Doç. Dr. Ramis KARABULUT
(Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Haberleşme / Communication
turklukbilimi@gmail.com

Ramis KARABULUT
Ahmet Kuddusi Mah. 247. Sk. No: F/19
Bor / NİĞDE
☎ 0542 626 24 56

ISSN: 1300-7874
e-dergi ISSN: 2564-6915

Ağ Adresi / *Website*
www.tubar.com.tr

Baskı/Printing
Bizim Büro Mat.
Büyük Sanayi 1. Cad. Sedef Sok.
Nu: 6/1 İskitler / ANKARA
☎ (0 312) 435 82 07 - 229 99 28

Basım Tarihi: Haziran / June 2024

Banka Hesap Nu.
Bank Account Number
Garanti Bankası/*Bank*
Niğde Şubesi/*Branch*
Hikmet KORAŞ
TR49 0006 2000 2560 0006 6945 66

TÜBAR'ın Yazım ve Yayın İlkeleri'ne
www.tubar.com.tr
adresinden ulaşabilirsiniz.

TÜBAR'ın tarandığı dizinler
TÜBAR is indexed and abstracted by

TR DİZİN Tübitak Ulakbim
EBSCO Academic Complete Search
MLA Modern Language Association
SOBİAD Sosyal Bilimler Atfı Dizini
ACADEMINDEX

Danışma Kurulu / Advisory Board
Prof. Dr. Vahit TÜRK
(İstanbul Kültür Üni.)

Prof. Dr. Abdürreşit KARLUK
(Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
(Ondokuz Mayıs Üni.)

Prof. Dr. Necdet OŞAM
(KKTC Doğu Akdeniz Üni.)

Prof. Dr. İbrahim MARAŞ
(Ankara Üni.)

Prof. Dr. Selahattin BEKKİ
(Ahi Evran Üni.)

Doç. Dr. Halide İMAMOVA
(Taşkent Devlet Şarkınaslık Ens.)

Doç. Dr. Ergin JABLE
(Priştine Üni.)

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT
(Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Em.)

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ
(Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL
(İstanbul Kültür Üni.)

Prof. Dr. Muhsin MACİT
(Anadolu Üni.)

Prof. Dr. İrfan MORİNA
(Priştine Üni.)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
(Hacettepe Üni.)

Prof. Dr. Serkan ŞEN
(Ondokuz Mayıs Üni.)

Doç. Dr. Elza SEMEDLİ
(Hazar Üni.)

Dr. Ablet SEMET
(Georg-August Universität Göttingen)

Dergimiz; editörleri, kurul üyeleri, hakemleri ve yazarlarına, her türlü akademik faaliyette COPE (*Committee on Publication Ethics*)'un ölçütlerinin esas alınmasını önermektedir.

<https://publicationethics.org/>

55. Sayının Hakemleri / Referees

- Arş. Gör. Dr. İlkey AKLAN
(Çukurova Üni.)
- Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
(Erciyes Üni.)
- Prof. Dr. Bahri ATA
(Gazi Üni.)
- Doç. Dr. Emrah BOZOK
(Millî Savunma Üni.)
- Prof. Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET
(Eskişehir Osmangazi Üni.)
- Dr. Öğr. Üyesi Meltem CAN
(Tekirdağ Namık Kemal Üni.)
- Prof. Dr. Faruk ÇOLAK
(Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
- Prof. Dr. Bahattin GENÇAL
(Bolu Abant İzzet Baysal Üni.)
- Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÖRÜR
(Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)
- Dr. Öğr. Üyesi Şule GÜMÜŞ
(Sivas Cumhuriyet Üni.)
- Dr. Öğr. Üyesi Besime Arzu GÜNGÖR AKINCI
(Zonguldak Bülent Ecevit Üni.)
- Dr. Öğr. Üyesi Bilal GÜZEL
(Ankara Sosyal Bilimler Üni.)
- Doç. Dr. Erkan HİRİK
(Timişoara Batı Üni.)
- Doç. Dr. Cengiz KARATAŞ
(Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.)
- Dr. Öğr. Üyesi Doğan KAYA
(Emekli Öğr. Üyesi)
- Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
(Emekli Öğr. Üyesi)
- Doç. Dr. Orhan KILIÇARSLAN
(Düzce Üni.)
- Doç. Dr. Bekir Şakir KONYALI
(Ondokuz Mayıs Üni.)
- Prof. Dr. Şahin KÖKTÜRK
(Emekli Öğr. Üyesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ragıp MUHAMMED
(Ege Üni.)
- Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
(Pamukkale Üni.)
- Dr. Öğr. Üyesi Necmiye ÖZBEK ARSLAN
(Yozgat Bozok Üni.)
- Prof. Dr. Selçuk PEKER
(Necmettin Erbakan Üni.)
- Prof. Dr. Veysel ŞAHİN
(Fırat Üni.)
- Prof. Dr. Abdullah ŞENGÜL
(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni.)
- Prof. Dr. Ayşe Nur TEKMEK
(Ankara Üni.)
- Prof. Dr. Hacer TOKYÜREK
(Erciyes Üni.)
- Prof. Dr. Kubilay YAZICI
(Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
- Öğr. Gör. Dr. Mehmet YILDIRIM
(Gazi Üni.)
- Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ
(Ordu Üni.)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

	Sayfa Page
Prof. Dr. TAKDİM Nâzım H. POLAT	7-8 9-10
Araştırma Makaleleri / <i>Research Articles</i>	
Doç. Dr. Behçet Mahir'in Destan ve Halk Hikâyelerinde Meslek Folkloru Mehmet ALPTEKİN <i>Occupational Folklore in Behcet Mahir's Epic and Folk Stories</i>	11-34
Öğr. Gör. Büşra AYZAZ - Dr. Öğr. Üyesi Mert AĞAOĞLU	Doğu Saraylarında İdarî ve Mimarî Devamlılık: Urartu Kef Ka- lesi (Kef Kenti) Sarayı ve Topkapı Sarayı Örnekleri <i>Administrative and Architectural Continuity in Eastern Pal- aces: Examples of Urartian Kef Castle (Kef City) Palace and Topkapı Palace</i> 35-63
Öğr. Gör. Dr. Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Günümüz Yazısına Aktarılmamış Hikâyeleri Burcu ÇAKIN ERDAĞ - Prof. Dr. Sabahattin ÇAĞIN	<i>Untranscribed Short Stories of Ahmet Hikmet Muftuoglu</i> 65-86
Dr. Türk Eğitim Tarihi İçin Bir Not: İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Tarihin Sunumu Kadir Can ERBUDAK <i>A Note for The History of Turkish Education: The Presentation of History in Social Studies Textbooks of Elementary and Secondary Schools</i>	87-109
Dr. Öğr. Üyesi Klasik Türk Şiirinde Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bülent KAYA Yapılmış Çalışmalarla İlgili Bibliyografya Denemesi ve Literatüre Dair Değerlendirmeler <i>A Biographical Study on The Studies on Proverbs and Idioms in Classical Turkish Poetry and Evaluations on Literature</i>	111-131
Dr. Yusuf KÖMÜR - Arş. Gör. Merve AVCI	Japon Edebiyatının İki Kilometre Taşı: Başkasının Yüzü ve İnsanlığını Yitiren Romanlarında Benlik Algısı ve Yabancılaşma <i>Two Milestones of Japanese Literature: Self-Percep- tion and Alienation in The Novels The Face of Another and No Longer Human</i> 133-152

Dr. Öğr. Üyesi Mirza POLAT	Güney Sibirya Destanlarında And Kültürünün Gelecek Kur- gusuna Dönüşümü: Beşik Kertmesi <i>In The Epics of Southern Siberia, the Transformation of Oath Cult to Future Fiction: Being Betrothed in The Cradle</i>	153-166
Doç. Dr. Musa SALAN - Mustafa ZENGİN	Kitābu Bulğatu'l-Muštāk Fi Luğāti't-Türk We'l-Kifçāk Eserinin Kastamonu Nüshasındaki Hapaxlar ve Tek Ta- nıklı Örnekler Üzerine <i>On The Hapaxes and Rarely Attested Words in the Kastamonu Copy of Kitābu Bulğatu'l-Muštāk Fi Luğāti't- Türk We'l-Kifçāk</i>	167-187
Dr. Öğr. Üyesi Duygu YAVUZ ÖZ	Aç Bars Hikâyesine Özgü İkişlemeler <i>Specific Reduplications in Aç Bars</i>	189-208
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ZENGİN	Dîvânu Luğāti't-Türk Bağlamında Bazı Eksiz Tam- lama Örnekleri <i>Non-suffix Word Groups in the Context of Dîvânu Luğāti't-Türk Example</i>	209-228
Yayın Tanıtımı	<i>/ Book Review</i>	
Feyza Zeynep ERDOĞAN	Taner AY <i>Edebiyatımızda Unutulanlar ve Kaybedenler 1-2</i>	229-234
Yayın İlkeleri	<i>/ Principles</i>	235-240

TAKDİM

(55)

YENİ ROMAN: ÇAKALLAR TEPESİ

Günümüzün meşhur romancılarından biri, okuyup fikir beyan etmesi için, yayımlayacağı son romanını, kendisi kadar meşhur bir eleştirmene göndermişti. Fakat taahhüdüne uyamadı eleştirmen, okuyamadı romanı; okumaya çabaladı, birkaç sayfa sonra tıknafes oldu, bıraktı elinden... Uyuyamadı bir türlü, gece yarısı klavyeyi çekti önüne ve tuşlardan intikam aldı:

Sayın: Savaş Metince

Tanışıklığımıza rağmen resmî bir hitapla başlayışından anladınız ki hiç de hoşunuza gidecek şeyler yazmayacağım.

Önce romanınız “yeni roman” anlayışından çok uzak. Sanıyorsunuz ki “son dakika” olaylarını anlatmak yeni roman dokusunu yakalamaktır. Hayır, ne olayların gazete sürmanşetlerinden veya atış poligonu yapılan başkent sokaklarından, ne kişilerin devlet tepelerinde gezinenlerden, uluslararası silah tüccarları arasından, uyuşturucu baronlarından, organ mafyası holding ceolarından seçilmesiyle ilgilidir. Hâlbuki siz ne yapıyorsunuz? Ortaya oturtduğunuz adam örümcek gibi... Herkes onun ipliklerinden birinin bir yerinde, istediği an istediğinin ipini istediği kadar çekiyor. Yâhu “yeni roman” yazmak isteyen adam Jean-Paul Sartre’ın Bulantı’sını okumaz mı?

Aslında siz Klasisizm, Romantizm çağlarında gelmeliymişsiniz dünyaya. Sıradan insanları toplumda yeri yok diye mi romanınıza almıyorsunuz? Hep asil yani asaleti kendinden başlayan (kendinden menkul) kimselerle ilgileniyorsunuz; omzu, adının önü yüksek ünvanlarla dolu olanlardan bahsediyorsunuz. Romanınızda adamın biri dünyanın en pis işini yapıyor, tıbbi maske yardımı yapma örtüsü altında uyuşturucu nakleliyor, sen onu başvekilin oğlu diye gösteriyorsun. Bir başka grup var ki onlar karanlık ormanın çakalları âdeta... Ormanı paylaşıyorlar, aralarından veya dışarıdan biri karanlığa fener tutarsa, feneri söndürmek için ormanı yakıyorlar, bir müddet sonra orada uzay merdiveni gibi yapılar yükseliyor, ormanın çakalları onun tepesinde... Ormanın çakalları şehirlerin, kıyıların en güzel yerlerine yayılıyor, yaydıkları pis kokularla o habitatin asli varlıklarını biktırıp / yıldırıp / korkutup kaçırıyor... Başka bir çakal grubu, komşu ülkedeki çakalların ormanı yanıyor diye onlara yardım

bahanesiyle oraya üşüşüyor ama oradaki yabani mahlukatı bizim ormanlara, şehirlerimize sürüyorlar. Birdenbire sokaklar karanlık vahşi dereler hâline dönüyor. Vahşi seslerden ürken zavallılar, bahçeli yerlere sığınıp şimşek çaktıkça karanlıklardaki vahşeti görmek istiyorlar ama birileri ha bire hicrete zorlanmışlardan ezan sesleri geldiğini iddia ediyor. Ben artık şaşırdım, koptum yâhu! Koptum, anlıyor musun? Yeter yâhu! Sislere, puslara büriündürerek yazdıkların, simgelerle yeraltı dünyasını ifşa mı, yoksa ejderhalar çağı masalları mı belli değil. Yoruyorsun insanı, midesini bulandırıyor sun insanın!.. Sonrasını okumayacağım romanın... Kime okutursan okut!..

Romancı, eleştirmeni kendine dertdaş bildiği için eserini ona göndermişti. Onun hassasiyetlerinin asla yıpranmayacağını, zamane yelinin kayaları aşındırmayacağını düşünüyordu. Eleştirmene -darıltacağını bile bile- cevaben birkaç satır yazmaktan kendini alamadı:

Eleştirmen Sızlan Efendi,

Memleket toprak olarak değil ama vicdan olarak bölündü; İlk Çağ'daki, Orta Çağ'daki toplumsal düzen düzeyine düştük. Toplulukların kendilerine ait raconları, hukukları, kendi menfaatleri yönünde eğitim kurumları var. Sen hâlâ timsahları Nil'de, köpek balıklarını açık denizlerde santıyorsun. Eşkitya dünyaya hükümrân olmuş, sen fildişi kulende romanın yapısal özellikleri gibi fasit bir daire içindesin. Bir makaleni üç-beş kelimesini değiştirerek on-on beş roman için yayımlamak keyfindesin. "Ne demek istiyor?" sorusuna cevap aramanın yıldırıma uğrama tehlikesi var, değil mi? O konfor alanından çıkmak istemiyorsun. Bremen mızıkacılarının koro hâlinde gündem oluşturup "darbe anayasasından kurtulmak" ambalajlı "yeni anayasa" sloganına sığınmalarının altında, o metinden "Türk"ü çıkarmanın bulunduğunu aptallar bile anlamıştır santıyorum ama eleştirmen geçinen sen hâlâ anlamamışsın. Yok eğer saf ayağına yatıp kendini "kurtulmuş" sayıyorsan... Hayır! Kurtulamamışlardan birisin... O çakallar hepimize aynı uzaklıkta...

Nâzım Hikmet POLAT
Ankara, 15 Mayıs 2024

EDITORIAL

(55)

NEW NOVEL: *THE HILL OF JACKALS*

One of the most famous novelists of our time had sent his last novel to a critic as famous as himself to read and give his opinion. However, the critic couldn't fulfil his commitment, and he couldn't read the novel; he tried to read it, but after a few pages, he got choked up and put it down... He couldn't sleep, so in the middle of the night he pulled the keyboard in front of him and took revenge on the keys:

Dear Mr. Savas Metince,

From the fact that I started with a formal address despite our acquaintance, you have realized that I am not going to write anything you will like.

*Firstly, your novel is very far from the 'new novel' concept. You suppose that telling 'the latest news' is to capture the texture of a new novel. No, it is neither about newspaper headlines nor the streets of the capital city that are used as a shooting range, nor is it about the selection of people from the top of the state, international arms dealers, drug barons, organ mafia holding company CEO. Actually, what are you doing? The man you have placed in the center is like a spider... Everyone is somewhere in one of his threads, pulling the thread of anyone he wants as much as he wants. But doesn't a man who wants to write a 'new novel' read Jean-Paul Sartre's *Nausea*?*

In fact, you should have been born in the age of Classicism and Romanticism. Don't you include ordinary people in your novels because they have no place in society? You are always interested in noble people, that is, people whose nobility starts from themselves (self-proclaimed); you talk about those whose shoulders and the front of their names are full of high titles. In your novel, a man is doing the dirtiest job in the world, transporting drugs under the cover of providing medical masks, and you show him as the son of the prime minister. There is another group, they are like jackals of the dark forest... They share the forest, if one of them or an outsider shines a torch into the darkness, they burn the forest to turn off the torch, after a while, structures like space ladders rise up there, the jackals of the forest are on top of them... The jackals of the forest spread to the most beautiful places of cities and coasts, they make the essential beings of that

habitat bored / intimidated / frightened and run away with the stench they spread... Another group of jackals, under the pretext of helping the jackals in a neighboring country because their forest is on fire, flock there, but they drive the wild creatures there into our forests and cities. Suddenly the streets turn into dark wild streams. Poor people, frightened by the wild sounds, take shelter in places with gardens and want to see the savagery in the darkness as the lightning flashes, but someone claims that the call to prayer is coming from those who were forced to migrate. I got shocked, I am lost! I'm lost, do you understand? Enough! It is not clear whether what you write by shrouding it in mists and hazes is a revelation of the underworld with symbols or tales from the age of dragons. You make one tired, you make one nauseous!... I won't read the rest of your novel... No matter who you let read it!...

The novelist had sent his work to the critic because he knew the critic as a true friend. He thought that his sensitivities would never wear out, that the wind of time could not erode the rocks. He could not help writing a few lines in response to the critic, knowing that it would offend him:

The critic Mr. Whiner,

The country is not divided in terms of territory, but in terms of conscience; we have fallen to the level of the social order of the Early Ages and the Middle Ages. Communities have their own rules, their own laws, their own educational institutions in favor of their own interests. You still think that crocodiles live in the Nile and sharks in the high seas. The bandit has become the ruler of the world, and you are in your ivory tower in a vicious circle like the structural features of a novel. You enjoy publishing an article for ten or fifteen novels by changing three or five words. There is a danger of being struck by lightning when you try to answer the question 'What does he mean?', isn't there? You don't want to leave your comfort zone. I think even idiots have realized that the motive of the Bremen harmonica players' choral agenda behind hiding in the slogan of "new constitution" packaged as "getting rid of the coup constitution" is to remove the word "Turk" from that text, but you, who pretend to be a critic, still haven't. Or, if you are naive and consider yourself "saved"... No! You are one of those who are not saved... Those jackals are at the same distance to all of us...

Nâzım Hikmet POLAT
Ankara, May 15th, 2024

BEHÇET MAHİR'İN DESTAN VE HALK HİKÂYELERİNDE MESLEK FOLKLORU

Öz: Folklor, bir ülkede veya bölgede yaşayan halkın maddi ve manevi kültür öğelerini tespit ederek inceleyen bilim dalıdır. Folklorun çalışma alanlarından biri de meslek folklorudur. Bir kimsenin kendine temel çalışma alanı edindiği, geçimini sağlamak için yaptığı sürekli iş anlamına gelen meslek, içerisinde barındırdığı kültürel öğeler yönünden zengin bir yapıya sahiptir. Meslek folkloru; meslek gruplarının teşkilatı ve dili, meslek grupları içerisindeki hiyerarşi, meslek grupları için uygun aletler ve bunların kullanımı gibi unsurları değerlendirir. Bu sebeple son zamanlarda müstakil bir alan olarak meslek folkloru üzerine yapılan çalışmalar artmış ve mesleklerin kendilerine özgü âdet ve gelenekleri, inançları, sözlü edebiyat varlıkları derlenmeye başlanmıştır. Çalışmada, Meddah Behçet Mahir'in destan ve halk hikâyelerindeki geleneksel meslekler üzerinde durulmuştur. Nitekim toplumun sözcüsü olan âşık, meddah ve amatör anlatıcılar eserlerinde yaşadığı dönemin siyasi, ekonomik, askerî, dinî vb. unsurlarından kesitler sunarak o dönemin panoramasını çizerler. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği bu çalışmada doküman analizi metodu uygulanmıştır. Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın ve Muhan Bali tarafından hazırlanan *Koroğlu Destanı* (1973) adlı eserde 15 destan; Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin, Yurdanur Sakaoğlu ve Esmâ Şimşek tarafından hazırlanan *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* (1997) ve *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II* (1999) adlı eserlerde yer alan 24 halk hikâyesi incelenmiştir. Bu anlamda kaybolmuş ya da unutulmaya yüz tutmuş mesleklerin ve bu mesleklerle ait kültür unsurlarının eserlerde ne şekilde işlendiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Behçet Mahir, Destan, Halk Hikâyesi, Meslek Folkloru, Meslekler.

Occupational Folklore in Behcet Mahir's Epic and Folk Stories

Abstract: Folklore is a branch of science that identifies and examines material and spiritual cultural elements of people living in a country or region. One of the fields of the study of folklore is occupational folklore. Occupation which means a continuous work that a person has adopted as her main field of work and does to earn a living has a rich structure in terms of the cultural elements it contains. Occupational folklore evaluates elements such as the organization and language of occupational groups, hierarchy within occupational groups, tools suitable for occupational groups and their use. For this reason, recently, studies on occupational folklore as an independent field have increased and specific customs and traditions, beliefs, oral literary works of professions have started to be compiled. The study focuses on traditional professions in the epics and folk tales of Meddah Behcet Mahir. As a matter of fact, minstrels, meddah and amateur narrators, who are the spokespersons of the society, depict the panorama of that period by presenting sections from political, economic, military, religious, etc. elements of the period they live in their works. In this study, where qualitative research method was used, document analysis method was applied. The study analyzed 15 epics in *Koroğlu Destanı* (1973) prepared by Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın and Muhan Bali, and 24 folk tales in *Meddah Behcet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* (1997) and *Meddah Behcet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II* (1999) prepared by Saim Sakaoglu, Ali Berat Alptekin, Yurdanur Sakaoglu and Esmâ Simsek. In this sense, how the lost or forgotten occupations and their cultural elements were handled in the works was determined.

Keywords: Behcet Mahir, Epic, Folk Tale, Occupational Folklore, Occupations.

TÜRK LÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Doç. Dr.
Mehmet ALPTEKİN

Kilis 7 Aralık Üni.
İnsan ve Toplum Bil. Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

mehmetalptekin@kilis.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2387-2576

Gönderim Tarihi Received

27.02.2024

Kabul Tarihi Accepted

17.05.2024

Atıf Citation

Alptekin, Mehmet. "Behçet Mahir'in Destan ve Halk Hikâyelerinde Meslek Folkloru." *Türk Lük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 11-34.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Meslek folkloru, aynı meslek grubuna mensup bireylerin belli bir iş çevresinde ortaya koydukları tüm anlamlı kültürel oluşumlardır. “İş yerlerinde oluşan özel bir dilin, düşüncelerin, âdetlerin, inançların, sembollerin, aletlerin ve benzeri unsurların meslek mensupları tarafından yaratılması, kullanılması ve yalnızca onlar tarafından anlaşılması meslek folkloru çalışmalarının çıkış noktasını oluşturmuştur” (Marcus ve Marcus 121’den İpek 5). Köyden kente çalışma hayatı etrafında şekillenmiş folklor ürünlerini içeren meslek folkloru kavramı, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmış; Avrupa ve Amerika’da *occupational folklore* veya *occupational folklife* terimleriyle ifade edilmiştir (Duymaz ve Şahin 104). Meslek folkloru, bir iş kolu etrafında şekillenen meslekî bilgiyi, gelenekleri, inanışları, sözlü ve sözsüz iletişim biçimlerini kısacası meslek etrafında oluşan kültürü veya kültürel öğeleri inceler (İrmak II).

Toplumsal yaşamda karşımıza çıkan sosyal grupların önemli bir kısmını, meslek grupları oluşturmaktadır. Diğer gruplarda olduğu gibi, meslek gruplarında da bazı folklor ürünleri yaratılıp aktarılmaktadır (Duymaz ve Şahin 101). Bu folklor ürünleri içerisinde mesleklerin icra biçimleri, meslek etrafında şekillenmiş maddi ve manevi kültür öğeleri yer almaktadır (Komser 169). Öyle ki meslek üyelerinin kendi aralarındaki ortak dilleri, sözlü kültür ürünleri, geleneksel uygulamaları, inanışları, meslekî âletlerin yaratımı ve kullanımı hakkındaki bilgileri ayrıca meslek erbaplarının giyim tarzları, çalışma hayatıyla ilgili düşünceleri meslek folkloru kapsamında incelenmektedir (Fedakâr ve Derdiçok 98). “Meslek folkloru denilince, grup içindeki anlatılar, gündelik konuşmalar, çeşitli jargonlar, espriler, şakalar hatta grup üyeleri arasındaki bakışmalar, jest ve mimikler gibi soyut öğeler yer alabileceği gibi, giyim, yeme içme alışkanlıkları, kullanılan araç gereç gibi somut kültürel öğeler de incelemeye dâhil edilebilir.” (İpek 5).

Günümüzde teknolojik gelişmelerle beraber ürünlerin üretim biçimleri ve aletleri değişmiş; seri üretimle birlikte yeni veya farklı mal ve eşyaların üretim metotları sayesinde yeni meslekler ve meslek alanları ortaya çıkmıştır. Bu üretim biçimlerinin çoğalmasıyla birlikte ne yazık ki kültürel ve tarihî geçmişe sahip geleneksel meslekler de kaybolmaya başlamıştır (Arıoğlu 5). UNESCO tarafından kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’nde geleneksel meslekler ve bu mesleklerin korunmasına yönelik çalışmalara vurgu yapılmıştır (Örkün 2). Geçen yüzyılın ortalarından itibaren Türk toplumunun sosyal ve iktisadi hayatındaki değişim, geleneksel mesleklere modern mesleklerin eklenmesi meslek olgusunun kapsam ve mahiyetini değiştirmiştir (Aça 126). Dünya gene-

linde meslek folkloru çalışmaları daha kapsamlı ve yeni ortaya çıkan meslekleri de içine alırken Türkiye'de meslek folkloru alanındaki çalışmaların bakırcılık, yemenicilik, çömllekçilik, halıcılık vb. gibi el işçiliğine bağlı meslekler etrafında şekillendiği görülmektedir.

Meslek folkloru çerçevesinde değerlendirilen iş gruplarındaki üyelerin o mesleğe dâhil olmadan evvel uzunca bir süre eğitim görmeleri ve ilgili iş grubunun köklü bir geçmişi olması gerekmektedir (Abalı 119). Meslek folklorunun inceleme alanına giren gerek çok köklü bir geçmişin ürünü olan geleneksel meslekler, gerekse de kentleşmenin etkisiyle ortaya çıkan modern meslekler bir toplumun sahip olduğu halk bilgisi ürünlerindedir. Bu ürünler bir yandan toplum için geçmişle gelecek arasında kültürel taşıyıcılık rolü üstlenirken bir yandan da toplumun küresel anlamda tanıtımına katkı sağlamaktadır.

Kültürümüzün önemli yapı taşlarından biri olan meslek folkloru edebî ürünlere yansımıştır. Edebî türler, gerçek hayatla ilişkili olup toplumun aynası gibidir (Doğramacıoğlu 943). Bir edebî tür olarak düşünüldüğünde halk anlatıları kültürel belleğin aktarıcısıdır. Toplumun kültürel kodlarını oluşturan değerler, uzun bir birikim sonucunda meydana gelmektedir. Özellikle toplumun yaşam tarzına, bulunduğu coğrafyaya ve bağlı bulunduğu inanç sistemlerine göre şekillenmektedir (Kaplan 192). Halk anlatısı türlerinden biri olan destanlarda tarihî olayların geçtiği zamana ait yaşayış düşünüş ve inanın izlerini görmek mümkündür (Alptekin ve Kaplan 2525). Aynı şekilde göçebelikten yerleşik yaşama geçişin ilk ürünlerinden olan halk hikâyeleri içerisinde barındırdığı öğeler yönüyle bir dönemin panoramasını sunmaktadır. Halk hikâyeleri incelendiğinde kültür taşıma özelliğiyle dikkat çekmektedir. Halk hikâyelerinde gündelik yaşamdan kılık kıyafete, mutfak kültüründen barınmaya, ulaşımdan değerli taşlara, hekimlikten mesleklere, bitkilerden hayvanlara kadar oldukça zengin bir nesne dünyası bulunmaktadır (Okuşluk Şenesen 292).

Çalışmada günümüzde unutulmaya yüz tutmuş veya değişen yaşam koşullarıyla birlikte kendini yenilemek zorunda kalan mesleklerin Meddah Behçet Mahir'in destan ve halk hikâyelerine yansımaları tespit edilerek incelenmiş ve ilgili meslekler meslek folkloru bağlamında değerlendirilmiştir. Bu eksende Behçet Mahir'den derlenen Köroğlu Destanı (1973) adlı eserde 15 destan (*Köroğlu'nun Zuhuru, Köroğlu ve Demircioğlu, Demircioğlu-Reyhan Arap, Köroğlu'nun Ayvaz'ı Kaçırması, Köroğlu-Niğdeli Ge-yik Ahmet, Köse Kenan-Dana Hanım, Köroğlu-Han Nigar, Köroğlu-Han Nigar-Haşan Bey-Telli Niğâr, Akşehir Telli Niğâr Cengi, Keloğlan'ın Kö-roğlu'nun Atını Kaçırması, Kenan Kolu, Bağdat Kolu, Kızıroğlu Mustafa Bey-Afganistan-Gürcistan, Bolu Beyi, Köroğlu'nun Sonu*) ve Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I-II (1997-1999) adlı eserlerde 24 halk

hikâyesi (*Kirmanşah, Mugimi Han, Şah İsmail, Yaralı Mahmut, Davutoğlu Rüstem, Hüthüt Kuşu, Zaloğlu Rüstem, Eşref Bey, Firdevs Şah, Latif Şah, Asıl ile Nesil, Kerem Nesil, Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Muğdat Pehlivan, Nebi Han, Nemrut Han, Âşık Verga, Kıvılcımoğlu Topal İbrahim, Şahmaran ile Lokman Hekim, Yunus Emre, Âşık Şenlik ile Sümmâni Karşılaşması, Kağızmanlı Âşık Hıfzı*) incelenmiş ve meslek folkloruyla ilgili örnekler eserden yapılan alıntılarla desteklenmiştir.

Meslek Folkloruyla İlgili Tespitler **Nalbantlık**

Nalbant sözcüğü Arapça “na’l” ve Farsça bağlama anlamına gelen “bend” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Sözlük anlamı olarak ise, atlara nal takan sanatkâr anlamındadır (Şemseddin Sami 1464). Türklerin atları ehlileştirilmesiyle kültürel hayatımızda yer edinen bu meslek, değişen yaşam şartlarına bağlı olarak eski önemini kaybetmiştir. Kervansarayların ve hanların çevresinde toplanan meslekler bir dönemin popüler meslekleri arasındadır. Ayrıca şehirden uzak köylerde de bu mesleği icra eden ustaların varlığı bilinmektedir.

Köroğlu’nun Demircioğlu Kolu’nda meslek folkloru bağlamında nalbantlıkla ilgili bilgilere ulaşılmaktadır. Köroğlu, atlarına çok önem vermektedir ve onların bakımlarıyla yakından ilgilenmektedir. Destanda, Köroğlu üç aydan üç aya Kırat’ın nalını değiştirmektedir. Nal, atın dayanma gücünü artırmak, tırnak sağlığını korumak, hızlı koşmasını ve hastalıklardan korunmasını sağlamak amacıyla atların tırnaklarına çakılmaktadır (Se-yirci 149). Destanda Köroğlu bunu da işinin ehli olan nalbant Ermeni Armenik’e yaptırmaktadır. Erzurum’a yolu düştüğünde Köroğlu, Armenik’i ziyaret etmekte ve nalların değişim zamanı gelmişse atın nallarını değiştirmektedir. Bir gün yine atın nalını değiştirmek için dükkâna uğradığında daha sonra kendi keleşleri (yiğit) arasında yer alacak Demircioğlu ile karşılaşır (Kaplan vd. 14-15). Demircioğlu Kenan, Armenik’in yanında kalfadır. Behçet Mahir burada Köroğlu’nun ağzından Armenik’in dükkânını ve kalfası Demircioğlu’nu şöyle tasvir etmektedir:

Bir gün yine Köroğlu öyle geldi ki Armenik yoktur, Armenik’in dükkânının içinde bir kalfa çalışıyor. Ama nasıl kalfa çalışıyor? Bu adam kolları çemirlemiş, parmaklar tohumlu hıyara benziyor, bilekler kalın, pazılar heyye gibi oklanmış, önünde çekiç, örs nal döğerdi. Çekiç demire çaldıkça ateş fırlardı. Köroğlu böyle Kırat’ın üzerinde dükkânın önünde böyle bir seyretti (Kaplan vd. 15).

Bir dönem şehir merkezlerinde, yol güzergâhlarında, han ve kervansarayların çevresinde faaliyet gösteren nalbanthaneler çok amaçlı kullanıma sahipti. Esas itibarıyla nal yapıp nal çakma işiyle uğraşan bu meslek

erbapları, bazen farklı meslek gruplarıyla etkileşime girmiştir. Özellikle demircilikle iç içe giren nalbantlık, demirciliğin bir alt dalı gibi düşünülmüştür. Zaman içerisinde demirci dükkânları nal satan işletmeler içerisinde yer almıştır. Aynı şekilde nalbantlar değişen yaşam şartlarına ve ihtiyaca bağlı olarak dükkâna bağlı kalmayıp mesleklerini farklı biçimlerde icra etmişlerdir. Seyyar nalbantlar bu durumun örneğidir. Henüz teknolojinin gelişmediği ve atların önemli bir binit olduğu dönemlerde nalbant dükkânları yaptıkları işe göre dört farklı yapıda yer almıştır:

1. İçinde hem yapıp hem de nal çakılan dükkânlar.
2. İçinde nal yapılmayıp yalnız çakılan dükkânlar.
3. İçinde nal yapılmayıp çakılan ve araba aksamı ve zirai alet tamirati yapılan demirci dükkânları.
4. Seyyar nalbantlar (Ötkem 39'dan Osmanağaoğlu 153).

Nalbantlar, hayvan nallamanın yanında usta-çırak ilişkisi içinde aktarılan geleneksel bilgiye sahip ve tedavi yöntemlerini bilen kişilerdi (Ersoy 13). Diğer mesleklerde olduğu gibi nalbantlıkta da usta-çırak ilişkisi önemli bir husustur. Çıraklar kazandıkları tecrübelerine göre zamanla kalfa ve usta olmaktadır. Ustalar, yanlarında çalışan kalfa ve çırakların deneyimine göre gerektiğinde iş yerlerini onlara emanet edebilmektedir. Bu durum mesleklerdeki hiyerarşiyi ve meslekî deneyimi özetlemektedir. Destanda, Armenik'in dükkânını yanında çalışan kalfa ve çıraklara emanet etmesi usta-çırak ilişkisi ve mesleklerin çalışma biçimi hakkında bilgi vermektedir.

Behçet Mahir anlatıda ayrıca demircilikle nalbantlığın yakın uğraşı alanları olduğunu ve bir dönem kültür hayatımızda bu meslekleri yapanların Ermeniler olduğunu da ifade etmiştir:

Meğer bu yiğidin adı Demircioğlu derlerdi, lâkabına. Babası demirciydi. Kendisinin adına Kenan derlerdi. Demircioğlu Kenan, o zaman tabii İslamlar sanatın hatırası için Ermeniler yanında çalışırdı. Sanatın hatırası için Demircioğlu, Armenik'in yanında kalfa girmişti (Kaplan vd. 16).

Destanda nalbantlık, meslek folkloru bağlamında değerlendirildiğinde diğer meslek gruplarında olduğu gibi, nalbantlıkta da işin ehli ustalara daha çok talep olduğu ve onlara güvenildiği anlaşılmaktadır. Bu mesleğin diğer bir özelliğinin de usta-çırak ilişkisi etrafında geliştiği ve bu hiyerarşiye bütün çalışanların uyum sağladığı görülmektedir. Dükkâna gelen Köroğlu'nu Demircioğlu'nun buyur etmesi ve ikilinin meslekle ilgili sohbeti işyeri sahibi ile müşteri ilişkisini özetlemektedir. Ayrıca dükkânın dekoru ve mesleğin icrası sırasında kullanılan örs, çekiç ve nal gibi alet ve malzemeler meslek folklorunun çalışma alanına girmektedir.

Kasaplık

Türkçe Sözlük'te kasap; sığır, koyun gibi eti yenecek hayvanları kesen veya dükkânında perakende olarak satan kimse şeklinde tanımlanmaktadır (1228). Yerleşik yaşam kültürünün ürünü olan kasaplık, köklü bir geçmişe sahiptir. Bu yönüyle birçok kültürel değeri barındırmaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte sanayileşen dünyada kasaplık kendini yenileyerek modern meslekler arasında yer almıştır.

Köroğlu Destanı'nın Ayvaz Kolu'nda kasaplık mesleğinden bahsedilmektedir. Destanda, mesleğin ayrıntılarına yer verilmemekle birlikte meslekle ilgili genel bilgilere ulaşılmaktadır. Destanda Ayvaz'ın babası Ermeni Antik, İstanbul'da kasapların başıdır ve kırsaldan gelen bütün hayvanlar ilk önce onda toplanmaktadır. Kasapbaşı uygun gördükten sonra ihtiyaca göre hayvanlar diğer kasaplara taksim edilmektedir. Destandan hareketle İstanbul gibi büyük şehirlerde bir dönem kasapların canlı hayvan ihtiyaçlarının bir sistem dâhilinde temin edildiği, kasapların sıkıntı çekmemesi için gerekli önlemlerin alındığı ve hayvanların dağıtımı gibi pek çok şeyin bir organizasyon dâhilinde gerçekleştiği söylenebilir.

Antik, çok zengin bir Ermeni'dir. Yüz elli kepenk kasap dükkânı, bütün Antik'in parası ile et keser, İstanbul'a gelen sürüler, Antik'in yazıhanesine devrolur. Onun parası ile alınır. Bütün İstanbul'un alt başı, üst başı, Kasapbaşının parası ile bütün kasaplar onun faydasından faydalanır (Kaplan vd. 48-49).

Kasapbaşılık, Osmanlı Devleti'nde hayvan temini ve kesimiyle uğraşan kişilere verilen isimdir. Bu meslek erbabları özellikle XVII ve XVIII. yüzyıllarda şehrin et ihtiyacını karşılayan bir organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır (Türkhan 254). Destana göre İstanbul'da bu işi Antik isminde zengin bir Ermeni üstlenmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde kazançlı meslekler daha çok Ermenilerin kontrolü altındaydı. Bu durum birçok edebî ve tarihî esere de yansımıştır. Fuzuli Bayat, esere sonradan eklenmiş Ermenilik kurgusunu sosyal hayatın epik gelenekteki izi olarak değerlendirir (86).

Destanda, Ermeni Antik'in oğlu Ayvaz'ı kaçırmak isteyen Köroğlu kılık değiştirerek kasapbaşına yaklaşmayı başarır. Köroğlu, kendisini davar sürüsü sahibi olarak tanıtır. Anlatıda, köyde yetiştirdiği koyun ve keçilerini kasaba satmaya çalışan bir sürü sahibinin durumu özetlenmektedir. Destanın devamında kasapbaşının sürü sahibi kılığındaki Köroğlu'nu pazarlık için dükkâna davet edip kahve ikram etmesi esnaf-müşteri ilişkisi ve alışverişteki iş ahlakı hakkında bilgi vermektedir.

“Köroğlu, ben kasapbaşının karşısında, her ne kadar düşündü ise, zayıf çıktı, bir, işte, kapıya yaslandığı, birkaç sürü davar getirdim, buyrun efendim, bakar mısınız malıma, deyip böyle Kasapbaşına yanaşayım...”

“Kasapbaşına şöyle seslendi: ‘Buyurun beyefendi, birkaç sürü högeç getirdim, buyurun, bakın! Kasapbaşı siz misiniz?’ deyip seslendi. Kasapbaşı ‘Peki, attan inin, buyurun bir kahve için.’ ‘Hayır’, efendim, acele iş, kahvenizi sonra içerim. Buyurun, çobanlar sürülerin önünde, buyurun işimiz acele...” (Kaplan vd. 49-50).

Kasapbaşı ile Köroğlu'nun diyalogu sırasında pazar, kasapbaşı, högeç (iki yaşını doldurmuş koç), davar, sürü... gibi meslekî terimler hakkında bilgi edinilmektedir. Meslek folkloru kapsamında değerlendirildiğinde ise kasapların ürünlerinin temini ve satışı sırasında bir kontrol mekanizması tarafından denetlendiği anlaşılmaktadır.

Kahvehanecilik

Yerleşik yaşam kültürünün ürünü olan kahvehanelerin geçmişi oldukça eskiye dayanır. 1500'lü yıllardan itibaren kahvehanelerin halk arasında sevilip yaygınlaştığı, birçok kahvehanenin peş peşe açıldığı ve büyük ilgi gördüğü bilinmektedir. Belli bir devamlılığı olan bu mekânlar toplumun geleneksel kurumlarından (Özkan III).

İlk zamanlardan beri halkın ilgi odağı olan kahvehanelerin zamanla birçok türü ortaya çıkmıştır. Mahalle kahvehaneleri, esnaf kahvehaneleri, yeniçeri kahvehaneleri, âşık kahvehaneleri, çalgılı kahvehaneler, meddah kahvehaneleri (Özkan 53-58) gibi türleri olan bu mekânlar toplumun önemli dinamikleri arasındadır. Kahvehaneler bireylerin boş vakitlerini geçirdikleri yerler olmanın haricinde sosyalleştikleri ve dış dünyayı tanıma fırsatı buldukları mekânlar arasındadır.

Köroğlu Destanı'nın Niğdeli Geyik Ahmet Kolu'nda bir gün Demircioğlu bir kahvehaneye varır. Amacı Köroğlu'nun koçaklarından Niğdeli Geyik Ahmet'in nerede olduğunu öğrenmektir. Kahvehaneye giren Demircioğlu'nu kahvehanecinin buyur etmesi, siparişini alması, siparişi hazırlaması ve servis yapması mesleğin iş tanımını ortaya koymaktadır. Behçet Mahir, Demircioğlu'nun kahvehaneciyle olan diyalogunu şöyle aktarmaktadır:

Kahveci: ‘Hey delikanlı ne emrediyorsun?’ dedi. O zaman, Demircioğlu bir kahve ısmarladı kahveciden. ‘Kahveci baba, bana bir kahve pişir.’ ‘Baş üstüne delikanlı’ Kahveci kahvesini pişirip, Demircioğlu'nun getirdi önüne. Demircioğlu, bir yudumda kayveleri içer, bir de şenliğin sözüne kulak, verirdi (Kaplan vd. 59).

Gazete, radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde kahvehaneler, günlük yaşamda her türden dedikodu, fısıltı ve söylentinin kaynağı olmuş ve bir çeşit resmî olmayan medya görevini üstlenmiştir. Bu anlamda yerleşim yerleri için kahvehanelerin buluşma yeri ve haberleşme merkezi konumunda olduğu anlaşılmaktadır (Şahbaz 80). Köroğlu Destanı'nın Kenan Kolu'nda da Deli Mehtar, Kenan Eli'ne gittiğinde orası hakkında bilgi toplamak için bir kahvehaneye girer. Kahvehaneye girdiği sırada oradaki insanlarla samimiyet kurmak için onlara selam verir. Kahvehaneci, Deli Mehtar'ı buyur ettikten sonra ondan siparişini alır. Destanda Deli Mehtar'ın kahvehaneye girmesi ve kahvehaneciyle diyalogu şu şekilde geçmektedir:

Deli Mehtar, günlerin bir gününde, Kenan Eli'ne giderek çarşıları dolanarak, atını bir hana çekip, kendisi bir kahveye içeri girdi, selâm verip oturdu. Kahveci geldi. “Hey delikanlı, ne istiyorsun?” dedi. “Kahve getir!” Deli Mehtar'ın kahve istemek fikri yoktu, milletin ağzından söz almak fikri. Bir sedirde oturarak, kahveci kahve koydu önüne, Deli Mehtar kulak verdi milletin sözüne (Kaplan vd. 239-240).

“Kahvehanelerin, sosyal ilişkilerin devamlı ve düzenli bir biçimde sürdürülmesi yönünden etkili olduğu ve toplumun daha geniş kesimleriyle sürdürülen yüz yüze ilişkilerde fonksiyonel bir öneme sahip olduğu da ifade edilebilir.” (Yıldız 165). Kenan Kolu'nda Deli Mehtar'ın kahvehaneye girerken oradakileri selamlaması bu mekândaki âdâb-ı muaşeret kurallarına uyulduğunu göstermekte ve örnek teşkil etmektedir. Kahvehanecinin sipariş alırken müşterisine hitaben kullanmış olduğu kalıp ifadeler de meslek folkloru açısından önemlidir. Kahvehanedeki insanların sohbet etmesi ve yeni gelenleri dışlamamaları bu mekânların insanların sosyalleşmesine katkı sağladığını göstermektedir.

Köroğlu Destanı'nın Bağdat Kolu'nda Köroğlu, turna cigası getirmesi ve Bağdat'a gidip de dönmeyen koçaklarını bulması için yardımcılardan Deli Mehtar'ı görevlendirir. Deli Mehtar, Bağdat'a gittiğinde bilgi toplamak amacıyla bir kahvehaneye girer. Behçet Mahir, Deli Mehtar ve kahvecinin diyalogu sırasında konuyu bölerek geçmiş dönemlerde kahvehanelerde günümüzdeki gibi içecek çeşitliliğinin olmadığını dile getirmektedir. Kahvehanecinin ifadesinden yola çıkarak kahvehanelerde sadece kahve ve çay seçeneğinin olduğu anlaşılmaktadır.

“Kahveci gelip, ‘Ey delikanlı, kahve mi? Ne emrediyorsun.’

E, o zamanın devrinde, çaylar tarçın, böyle o çaylar yok, kahveler, sütlü kahve içer yahut adi yahut şekerli. ‘Kahve getir!’ dedi kahveciye. Kahveci, kahveyi getirip Deli Mehtar'ın önüne koydu.” (Kaplan vd. 303-304).

Kahvehanelerin önemli unsurlarından biri de âşıkları halkla buluşturan mekânlar olmasıdır. Özkul Çobanoğlu da bu bilgiye paralel olarak kahvehanelerin ozan-baksı geleneğinin devamı olan âşık tarzı edebiyata ev sahipliği yapan bir oluşum olduğunu belirtir (29). Bu yönüyle âşık edebiyatının oluşumunda kahvehanelerin önemi yadsınamaz.

Kerem ile Aslı Hikâyesi'nde Kerem, Aslı'yı diyar diyar ararken yolda karşılaştığı sofuyla arkadaş olur ve birlikte gurbete çıkarlar. İki arkadaş yolda Anadolu üzerinden Amasya'ya gelirler. Orada Kerem'in elindeki sazı gören kahvehaneci, Kerem'i kahvehanede saz çalıp söylemesi konusunda ikna eder. Böylece hem kahvehaneye müşteri gelecek hem de Kerem ekmek parası kazanabilecektir. Nitekim hikâyede kahvehaneye âşık geldiğini duyan halkın buraya olan ilgisinin arttığı görülmektedir. Buradan hareketle kahvehanecilerle âşıkların ortak paydada buluşabilecekleri hikâyede şöyle geçmektedir:

Benim gahveme heç kimse gelmiyor. Sazı yendir bir tene çal bahalım, bir ekmek parasi hem sene bene diyen gahveci, Kerem: 'Sofi gardaş, ver şu sazi bunun de göyni hoş olsun.' diyip aldı sazını bahalım, burada ne demiş Kerem, halg gahveciye nasıl cem olmuş, gahveci de halga ne hizmet etmiş. (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II* 132).

Eşref Bey Hikâyesi'nde, Eşref Bey Zöhre Banu'yu bulmak için bir delikanlının yardımıyla Kandeher şehrine ulaşır. Şehre vardıklarında Eşref Bey bir dükkânda saz görür ve satın almak ister. Yanındaki delikanlı ise Eşref Bey'in kendilerini ele verebileceğini düşünerek saz almasını engellemeye çalışır. Eşref Bey ısrar ederek sazı satın alır. İkili daha sonra bir kahvehaneye uğrar. Kahvehanedekiler Eşref Bey ve delikanlının elinde saz görünce onları âşık zanneder ve bir şeyler çalıp söylemesi konusunda ısrarcı olurlar (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II* 31). Hikâyeden yola çıkarak âşıkların saz ve kahvehanelerle özdeşleştiği sonucuna ulaşılabilir.

Metinlerde meslek folkloru bağlamında kahvehanecilik değerlendirildiğinde bir dönem kahvehanelerin âşıklara ev sahipliği yapan ve âşıklık geleneğinin devamlılığına katkı sağlayan bir kurum olduğu söylenebilir. Bunun yanında kahvehaneler, insanların sosyalleşmesini ve keyifli zaman geçirmelerini sağlayan bir mekân konumundadır. İncelenen metinlerde kahvehanelerdeki müşteri ilişkileri, kullanılan aletler, malzemeler ve dekor hakkında da bilgiler verildiği görülmektedir.

Çerçilik

Çerçiler, bir dönem at veya eşek daha sonraki dönemlerde ise otomobil, dolmuş ya da kamyonet tipi araçlar üzerinde köy ve kasabalarda

satış veya değiş-tokuş yaparak geçinen ticaret erbapları olarak bilinmektedir. Bazı yerlere günübürlük uğramakta bazı yerlerde ise uzun süre kalmaktadırlar. Uzun süre kalmaları durumunda binitlerinin bakımı, kalacakları yerler, yeme-içme gibi ihtiyaçları yöre halkı tarafından karşılanmış ve çerçiye ayrı bir önem verilmiştir (Aykanat 6). Çerçiler işleri gereği halkla iç içe oldukları için her şeyden haberdar olup gittikleri yerlerde de öğrendikleri bilgileri paylaşarak bir anlamda haber ve kültür taşıyıcılığı rolü de üstlenmişlerdir.

Kırsal kesimdeki halkta güven duygusu oluşturan ve sevilen bir karakter olan çerçiler halk anlatısı kahramanlarının da bu meslekle ilişkilendirilmesini sağlamıştır. “Çerçi gerek halk hikâyelerinde gerekse de fıkralarda çoğunlukla bilge, akıllı, kurnaz, becerikli bir tip durumundadır. Bilgeliği, okumuş-yazmış tahsilli biri olmasından değil, tamamen gezip görmesine bağlı bilgi ve tecrübe birikiminden gelmektedir.” (Çelik 289). Halk anlatısı kahramanı kimliğini gizlemek istediğinde kılık değiştirme ihtiyacı duyar. Bu durumda kahramanın başvurduğu yöntemlerden biri de çerçi kılığına girmektir. Çünkü çerçiler halkın arasına rahatlıkla girebilen, onlarla kolaylıkla iletişim kurabilen kimi zaman da halka danışmanlık yapan bilge rolündedir.

Köroğlu Destanı'nın Bağdat Kolu'nda; Köroğlu, Şahoğlu Şah Abbas tarafından tutsak edilen keleşlerini kurtarmak amacıyla Bağdat'ın yolunu tutar. Şehre ulaştığında kimliğini gizlemek için çerçi kılığına girer ve bu sayede şehirde istediği yere girip çıkar Ayrıca Köroğlu'nun çerçilerin kullandıkları teçhizatları da tedarik etmesi onun işini basitleştirmekte ve kendini kolayca kamufle etmesine imkân sağlamaktadır.

Köroğlu Kırat'ı boyayıp bir al at kılığına koydu. Yâni boya ile al boya ile bir al etti baştan ayağa. Kendi kıyafetini bir derviş kılığına koydu. Nihayet bir çerçi kılığında sandık yükleyerek üzerine binip çerçi alameti ile mervane külâh başında, sakalı taktı. Nihayet bu gıbalde İsfahan'a, İran topraklarına yaklaşıp yaklaşmaz, gidip gelen bezirgânlar ile çünkü o vaktin devrin; herkesin hududunda elçiler gider gelirdi (Kaplan vd. 377).

Köroğlu Destanı'nın Bolu Beyi Kolu'nda Köroğlu, Kanlı Arap'ı bulmak için yola çıkar. Kimliğini gizlemek amacıyla çerçi kılığına girer. Kılık değiştiren Köroğlu gerçekçi olabilmek için çerçilerin satış yaptığı nesnelere de temin eder. Bunlar; içi yumurta dolu sandık, boncuk, yüzük gibi nesnelere ve çeşitli köy eşyalarıdır. Çerçi kılığındaki Köroğlu'nun satış yapmak için faydalandığı ürünler metinde şöyle geçmektedir:

Molla Arap'ı soyundurdu, bir keloğlan etti Köroğlu, kendini de bir çerçi etti. Kırat'ını boyadı, bir beyaz at etti; yani beyaz boyak ile boyadı, bir beyaz at etti. İki sandık yükleyip dört tane de himar köylerden getirttirip

merkeplerin üzerlerine sandıkları ve sandıkların içini yumurta doldurttu. O beyaz atın üstünde kıymetli, köy eşyaları, yani boncuk, yüzük, işte bir takım çerçi emareti Kırat'ın üstüne sandıklara doldurdu, bir tebdil aldı. Merkeplerin de üzerinde sandıklar yumurta dolu, böyle bir tebdil ile gelip köprüyü geçti (Kaplan vd. 461).

Bir meslek erbabı olarak çerçiler, bir yandan kendilerine geçim kaynağı sağlarken diğer yandan kırsalın en ücra köşelerine kadar ulaşarak insanların ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir (Köse ve Korkmaz 482). Uzak mesafelere kadar giderek mesleklerini icra ederken insanların da beğeni ve güvenini kazanmışlardır. Yaralı Mahmut Hikâyesi'nde çerçi, Mehbub'un bulunduğu çadıra giderek ona elindeki ürünleri takdim etmiştir. Mehbub, çerçinin sunduğu ürünler arasından Mahmut'a ait yüzüğü seçmiştir.

“Mehbub, dün çerçiler gapiya geldi. Bu çerçilerden bir üzük aldım. Barmagima tahdim, herhal, o çerçinin gözü değdi, ben nefese geldim, hes-telendim.” (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* 78).

Çerçilik, meslek folkloru bağlamında incelendiğinde çerçilerin en ücra köşelere kadar giderek kırsaldaki insanların ihtiyaçlarını gidermedeki rollerine, halkla iç içe olduklarından dolayı onların güvenlerini kazanmalarına ve iletişim yönlerinin güçlü olduğuna metinlerde vurgu yapılmıştır.

Bezirgânlık /Tüccarlık

Bezirgânlık ve çerçilik meslekleri birbirleriyle yakından ilişkilidir. Ticaret hacmi ve mekânsal farklılıkların dışında, iki ticaret erbabının benzer görevler üstlendiği söylenebilir. Bezirgânların ve çerçilerin hikâye kahramanlarına gezip gördükleri yerler ve haberdar oldukları olaylar hakkında bilgi vermeleri, bu iki mesleğin kültür hayatımızdaki önemini göstermektedir. Diğer halk anlatılarında olduğu gibi Dede Korkut Kitabı'nda da bezirgânlar haber verme, iletişim kurma, yol gösterme işlevini üstlenmektedir (Ögel 373-379). İncelenen metinlerde bezirgânların uzak diyarlardaki insanlar arasında iletişim kurma ve kültür taşıyıcılığı rolleriyle ön plana çıktığı tespit edilmiştir.

Uzak diyarlar arasında ticareti sağlayan bu kişiler için hayat görüldüğü gibi kolay değildir. Nitekim Dağıstanlı derviş, Çamlıbel'deki Köroğlu'nun namını duyar. Dağıstan'daki Nigar'ın bir resmini alarak Çamlıbel diyarına gider. Orada Köroğlu, dervişe Nigar'ın durumunu sorunca, derviş Nigar'ın nişanlısının Halep'e bezirgânlık için gittiğini ve orada öldüğünü söyler (Kaplan vd. 79). Bu bilgiden hareketle bezirgânlığın zor ve tehlikelerle dolu bir meslek olduğunu sonucuna ulaşılabilir.

Köroğlu Destanı'nın Köroğlu-Han Nigar-Hasan Bey-Telli Nigar Kolu'nda; Hasan Bey, babası Köroğlu'nu bulmak için Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya gelirken yolda bir kervanla karşılaşır. Kervancı, yolu bildiğinden dolayı onu tehlikelere karşı uyarır ve tek başına gitmemesini söyler. Çünkü yol üzerinde çeşitli güzergâhlarda eşkıyalar vardır. Bu bilgilerden hareketle kervancıların gözlem yeteneğinin güçlü olduğu yorumu yapılabilir.

“Yani kervan ilerlemek istedi. Nihayet, kervanın yarısını geçip, meğer o kervanın sahibi bezirgân, ak deve üzerinde, taht-ı revan üstünde, nargilenin kulpu elinde, hem nargile çekiyor. Buhara papak başında, hem de dört yana göz çalardı. Öyle baktı ki bir civan delikanlı kervanı geçmek istiyor.” (Kaplan vd. 112).

Ticaret erbabı bezirgânların en büyük yardımcısı yüklerini taşıdıkları bir dönemin ağır vasıtası sayılabilecek kamyonet ve tır görevindeki develerdir. Yaralı Mahmut Hikâyesi'nde Hacı İbrahim ismindeki bezirgân yurt içi ve ülkeler arasında ticaretini deve ve atlarla gerçekleştirmektedir (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* 220).

İncelenen metinlerden hareketle bezirgânların ülkeler arasında ticareti geliştirdikleri gibi kültür alışverişine de katkı sağladıkları söylenebilir. Metinlerde meslekle ilgili olarak bezirgânların binitlerine ve yük hayvanlarına, mesleğin zorluklarına ve meslekî terimlere yer verildiği tespit edilmiştir.

Hancılık

Han; işlek caddelerde, konak yerlerinde, şehirlerde yolcuları barındırmak, kervanları dinlendirmek, malları sahiplerine ve tüccara teslim edinceye kadar muhafaza etmek için tamamen kâgir yapılan binalara verilen addır (Akozan 23). “Kervanların esas hedefi olan şehirlerde, hanlara daha çok ihtiyaç vardır. Bunun için de şehirlerde ihtiyaca göre irili ufaklı pek çok han inşa edilmiştir. Kentte geçici olarak ikamet eden tüccarlar buralarda kalır, mallarını da aynı yerde saklardı.” (Ilıca 510).

Hanları işleten, hana gelen müşterilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan kişilere de *hancı* adı verilmektedir. Hancılar ellerindeki imkânlar ölçüsünde gelen müşterilere en iyi hizmeti vermekle sorumludur. Bunun yanında hancıların anlayışlı ve merhametli kişilikleri de belirgin özellikleri arasındadır. Köroğlu'nun Bağdat Kolu'nda; Köroğlu Bağdat'ta tutsak olan keleşlerini kurtarmak amacıyla derviş kılığında gider ve şehirdeki olan bitenler hakkında bilgi alabilmek için bir hana girer. Hancıya çantasındaki kuru ekmeklerini göstererek ıslatmasını söyler. Hancı da onun durumuna acıyarak yardımcı olur.

“Nihayet dağarcıktan çıkartıp bir kuru ekmeğe, ‘Ey hancı, şu ekmeğimi bir ıslat, ebuyı ecdadın sağlığına, getir!’ Hancı acıyarak ekmeğini derişin getirdi önüne, ihtiyar hâline yazıkılarak, nihayet Köroğlu hem zarlandı, hem ekmeği yedi, amma birtakım yolcular da devrişi seyrediyorlardı.” (Kaplan vd. 309).

Kirmanşah Hikâyesi’nde Kirmanşah, Yemen ülkesinin padişahının kızıyla güreşmek amacıyla oraya gittiğinde dünyanın dört bir yanından yiğitler ve onları izlemek için gelen seyircilerin şehri doldurduğuna şahit olur. Hanlar, şehre gelen misafirlerin konaklamaları için ideal yerlerdir. Hikâyede hanlara gösterilen ilginin büyük olduğu şu şekilde aktarılmaktadır:

“Yemen şehrinin içerisi dopdoli, hanlar, kahveler ağzına gadar seyirci dolmuşdi, yatacak yer galmamışdi.” (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* 61).

Bazen gelenlerin çokluğuna göre hanlarda yoğunluk yaşanmaktadır. Bu durumda hanı, hancının tek başına idare etmesi zor olmaktadır. Bu nedenle hancılar yanlarına yemek, çamaşır, temizlik vb. işler için yardımcı elemanlar almaktadırlar. Latif Şah Hikâyesi’nde Latif Şah’ın eşi ormanda bulunarak hana getirilir ve hancıya kadının kimsesiz olduğu söylenir. Hancı da işlerinin yoğunluğundan dolayı Latif Şah’ın eşini yanına çamaşırıcı olarak alır ve ona yemek, kalacak yer ve emeğinin karşılığı olarak da para verir.

“Anne benim bu hana bir çamaşırıcı lazım. Seni de münasib gördüm. Gelen giden yolcuların çamaşırını yıka. Sene de ücret vereyim.” (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II* 93).

Halk anlatılarında gurbete çıkan kahramanın yolu bir şekilde hanlara düşmektedir. Bu durumda anlatıcı han ve hancıları bazen detaylı bazen ayrıntıya girmeden tasvir eder. İncelenen metinlerdeki tasvirlerde hancılar yardımsever, hoşgörülü, merhametli, anlayış sahibi, çözüm odaklı ve misafirperver kişilikleriyle ön plana çıkarılmıştır.

Marangozluk

Marangoz, ağaç işleriyle uğraşan kimseye denir. Marangozluk ise ham ağacı kesme, biçme vb. işlemlerden sonra yeni eşyalar ortaya çıkarma zanaatıdır. Bu meslek, ince işçilik gerektirdiği için el becerisi olan kişiler tarafından tercih edilmektedir.

Köroğlu-Han Nigâr-Hasan Bey-Telli Nigâr Kolu’nda Köroğlu’nun oğlu Hasan Bey okul çağındadır. Bir gün okul dönüşünde arkadaşları ertesi gün kavga edeceklerini ve Hasan Bey’den de tarafını seçmesini isterler.

Hasan Bey ise kimsenin desteklemediği yalnız olan arkadaşının tarafını seçer. Ertesi gün iki kişiye karşı on dokuz kişi kavga edecektir. Bunun için Hasan Bey, okul dönüşünde bir marangoza uğrar ve kendisine bir sopa yapmasını ister. Marangoza istediği sopanın tarifini verir ve marangoz da tarife uygun şekilde çocuğun istediği sopayı yapar.

Meğer marangoz, bir kerestelik, bir kereste dükkânının duvarına dayamıştı. “Selamünaleyküm usta” dedi. Ustabaşını kaldırıp Hasan Bey’i gördü.

“Aleykümselam Hasan Bey!” dedi.

“Usta, şu direği bana bir değnek yapar mısınız?” dedi. “Yarın döğüş edeceğim. Kime vurursam belki bana kolu kalkmaya!” (Kaplan vd. 106-107).

Destanın devamında marangoz, çocuğun bütçesini düşünerek ilk önce işi almak istemez. Hasan Bey, marangozun tereddütlü davranışı karşısında sanatkârlığının önemini vurgular, bunun üzerine marangoz onun istediği tarzda bir sopa yapabileceğini dile getirir. Marangoz, ham keresteyi işleyerek Hasan Bey’in istediği tarzda bir sopaya dönüştürür. Marangozların eli, malzemeleri şekillendirmeye yatkındır. Bu yönüyle marangozlar el becerileri güçlü, yaratıcı bir kimliğe sahiptirler. Ahşabın işlenerek bir faydaya dönüştürülmesi, esasen bir marangozluk faaliyeti olup ahşap hakkında bilgili ve ahşabın işlenmesi konusunda becerikli marangozlarca gerçekleştirilmektedir (Usta 41).

“Ustam, sen bir sanatkâr adamsın, hiçbir sanatkâr, sanatını yapmam diyemez, elinden geldiğini yapar. Yani bu direk değnek olmaz mı?” deyip sordu. Usta durdu.

“Evet, olur oğlum.”

“Ha, e, olursa niçin olmaz diyorsun?”

Hasan Bey bu bir kereste, zay olup bir değnek olduğu zamanda, ağır düşer sana, pahalı oturur.

“Fiyatını sana sormadım, söyle! Şimdi bundan bana bir değnek yapacaksın. Ama değneğin tarifini şöyle veriyorum ki benim ağırlığımın yarısı olsun! Kaç hokka gelirse benim mukabilimde yarı olsun. (Kaplan vd. 106-107).

İncelenen metinlerde marangoz, müşterisinin çıkarını kendi çıkarından çok önemseyecek kadar tokgözlü bir kişiliğe sahiptir Destanda meslek folkloru bağlamında esnaf müşteri ilişkisi, hammaddenin işlenmesi, ustanın el becerisi, iş yerinde ürünlerin sergilenmesi, iş yerinin dekoru ve ürün hakkında pazarlık vb. ile ilgili bilgilere ulaşılmaktadır.

Demircilik

Türklerin en eski el sanatlarından biri de demirciliktir. Demir, çok eski zamanlardan beri Türklerin yaşantısının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Türklerde demir ve demirciler gücün ve otoritenin simgesi olarak bilinmektedir (Özdemir 495). Günümüzde fabrikalaşmayla birlikte unutulmaya yüz tutmuş meslekler arasında yer alan demircilik zor olmasının yanı sıra sabır da gerektirir.

Türkler demirden çeşitli ürünler yapmışlardır. Bunlar arasında silahlar ayrı bir yere sahiptir (Yağcı 143). Köroğlu Destanı'nın Köroğlu-Han Nigâr-Hasan Bey-Telli Nigâr Kolu'nda Köroğlu'nun oğlu Hasan Bey marangoza yaptırmış olduğu dövüş aletini (sopa) daha kullanışlı hâle getirmek için demirci ustasının yanına giderek sopanın çevresine mısır (çivi) hazırlar. Böylece alet sıradan sopa konumundan çıkarak savaş aleti hüviyeti kazanır.

Demirciler, el sanatında hünerli oldukları için nesnelere istedikleri biçimi verebilmekte ve çeşitli fonksiyonlar kazandırabilmektedir. Ustalar, müşterilerinin verdiği siparişlere uygun olarak da üretim yapmaktadır. Hasan Bey, marangozun yapmış olduğu sopanın çevresine çivi çaktırmak için demirciye gider. Demirciye isteklerini söyler ve aralarında geçen diyalog şöyledir:

Hasan Bey, görenler çocuğa maşallah deyip, nihayet üç beş dükkân aşağı inerek, bir demirci dükkânının önüne vardı.

“Selamünaleyküm ustam!” deyip, Demirci:

“Aleykümselâm Hasan Bey”

Bu değneği tart! Kaç hokka gelirse, eğer ağırlığınca, etrafına mısır çakacaksın! Yarın dövüreceğim. Kime vurursam, önümden kaçmasın! (Kaplan vd. 107).

Esnaflar gelen müşterilerin isteklerini yerine getirmekle görevlidir. Çünkü onlardan hizmetlerinin karşılığı olarak kazanç elde etmektedirler. Esnafılıkta her ne kadar müşteri memnuniyeti ön planda olsa da kendilerini oyalayacak işlerden uzak durmakta ve bu işleri geri çevirmektedirler. Destanda, Hasan Bey'in isteklerini yersiz bulan demirci ustası bu işi yapmak istemez ancak Hasan Bey'den talep ettiği ücreti alınca hemen işi kabul eder.

Demirci güldü. “Oğlum, bu değneğin, boşunun, altından kalkan pek az bulunur. Dolusu nasıl olur?”... Demirci başından def etmek için;

“Bir altınımı alırım.” dedi.

Hasan Bey elini cebine soktu, ustaya dediğini verdi. “Ahan sana bir altın!”

Demirci bunalarak, nihayet çıraklarını cem edip, değneğin aya-rınca tartıp, on dört hokka mı, yirmi hokka mı ne ise mukabilinde etra-fına mısır çakar (Kaplan vd. 107).

Demircilik, marangozluk gibi el becerisi isteyen bir meslektir. Destanda meslek folkloru bağlamında demircilikle ilgili olarak esnaf-müşteri ilişkisi, ustanın el becerisi, usta-çırak ilişkisi ve ham madde ve ürünün işlenişi hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.

Değirmencilik

Değirmencilik, hububatın un hâline dönüşüm işlemlerini yürüten ve organize eden bir meslek dalıdır. Bu mesleğin tarihi milattan önceki asırlara kadar uzanmakla birlikte Türklerin değirmencilik konusundaki tecrübeleri Hunlara dayanmaktadır (Açıkel 27). Değişen yaşam şartlarına ve gelişen teknolojiye bağlı olarak zaman içinde değirmenlerin çeşitli türleri ortaya çıkmıştır.

Keloğlan'ın Kır Atı Kaçırıldığı Kol'da Silistre Paşası Hasan Paşa, Köroğlu'nun Kırat'ını getirene kız kardeşi Perizat'ı vereceğini vaat eder. Vaadi duyan Keloğlan, önce Köroğlu'nun yanına at bakıcısı olarak işe girer. Bir süre sonra da Kırat'ı kaçırıp yol üzerindeki değirmene sığınır. Burada değirmenciye korkutarak kıyafetlerini onunla değiştirir. Ardından da atla birlikte Silistre'nin yolunu tutar.

Keloğlan, değirmene ulaştığında değirmenci, değirmen taşlarını indirmiş, taşlara diş açmaktadır. Değirmenlerin en canlı ve işlek olduğu dönem tarladan ürünlerin kaldırıldığı ve kışlık hazırlıkların gerçekleştirildiği zamanlardır. Bu dönemden önce değirmenciler değirmenin gerekli tadilat ve bakımını gerçekleştirmelidir. Buradaki amaç öğütülen unun kaliteli olması ve müşteri memnuniyetidir. Bu durum destanda şöyle anlatılmaktadır:

“Meğer gediğin önünde idi, gediğin üstüne çıktı ki gediğin o yüzü çukurluk, çukurda bir değirmen. Meğer o değirmenci taşı indirmiş, gıran ederdi. Sabaha da kalmış iki saat, olur ki:

“Sabah açılır, müşteri zahire getirirse, taşı gıran edeyim, müşteri gelirse, memnun kalsın.” (Kaplan vd. 91).

Öğütülen buğday karşılığında değirmencinin aldığı buğdaya *hak almak* denir (Demir 176). Günümüzde hak alma geleneği kırsal kesimlerde devam etmekle birlikte genellikle değirmene gelen müşteriler hizmetin karşılığı olarak para ödemektedir. Destanda değirmene gelen Keloğlan değirmencinin dalgınlığından faydalanarak ona Köroğlu'nun buğdaylarını iri

öğüttüğünü ve kırkta bir haktan daha fazlasını aldığını söylemektedir. Değirmenci ise kendisine yöneltilen bu suçlamaları kabul etmez. Bu durum destanda şöyle geçmektedir:

Değirmenci taşı indirmiş gıranlarken, Keloğlan yanaştı değirmenin kapısına, içeri girdi.

“Ulan daha ne diyesin. Köroğlu'nun unların iri öğütmüşsün bir, ikincisi kırkta bir hak, gurik alırken, koddan bir urup hak almışsın.”

Değirmenci durdu:

“Ulan Keloğlan, kim dedi sana? Koddan bir urup hak olur mu? Bir gurik hakkım var oğlum.” (Kaplan vd. 91).

Değirmende buğdayı öğütmek için sıra beklemeye *nöbet tutmak* denilmektedir. Özellikle değirmenlerin az olması ve değirmene getirilen buğdayın takibini yapmak nöbet tutmayı zorunlu hâle getirmiştir. Bir dönem üç-beş gün hatta bir haftaya yakın nöbetlerin tutulduğu da olmuştur. Destanda nöbet tutma eylemi doğrudan geçmemesine rağmen değirmenci kılığına giren Keloğlan, Köroğlu'na değirmenciye değirmende nöbet tutan birisi olarak tanıtağını söyler.

Ulan diye geliyor. Değirmenci sen beni tanırsın mı? Ben senin baban ekmeğini çok yemişim. Oğlum, gel sen üstün soyun, bana ver! Ben üstümü sana vereyim. Senin baban ekmeği hatırı için, Köroğlu gelirse, ben Köroğlu'na derim ki ağa ben burda nöbetçi idim, değirmenci hiç kimseden bir urup hak almadı. Bir kurik aldı. Belki Köroğlu'nun hırsı iner de, geri döner, gider. Yoksa o gelişle gelirse, seni söyletmez, öldürür. (Kaplan vd. 91).

Değirmene gelenlerin nöbet tutmasıyla ilgili durum Kirmanşah Hikâyesi'nde de karşımıza çıkmaktadır. Hikâyede bir an önce buğdayını öğütmek isteyen kimseler, çeşitli hediyelerle değirmencilerin gönlünü ederek sıra beklemeden işlerini hızlandırmaktadır. Hikâyede müşterilerin değirmenciye yoğurt, kete, helva börek gibi evde hazırlanan yiyecekler getirdikleri görülmektedir.

“O gün arabalarının gelen zegre ve sahipleri değirmançıya çok bahşiş, yadığar getirdiler. Al değirmançı kimi yogurd kimi kete, kimi halva kimi börek, değirmançı gelen ganimeti heman evine getirdi.” (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* 128).

Değirmen taşının altında bulunan, genellikle 2 metreye 2 metre boyutunda, 1,5 metre yüksekliğinde olan yere *domuzluk* denir. Su değirmenlerinde oluktan gelen su, domuzlukta bulunan çarka dökülerek onu hareket ettirmekte ve buradan tahliye olmaktadır (Seymen 118). Destanda, Keloğ-

lan, değirmenci ile kıyafetlerini değiştirdikten sonra değirmenci Köroğlu'nun kendisine zarar verebileceği korkusuyla domuzluğa saklanmaktadır.

Değirmenci soyundu üstünü. Keloğlan'ın üstünü değirmenci giyindi, değirmencinin üstünü de Keloğlan giydi. Değirmenci Köroğlu'nun korkusundan girdi domuzluğa.

...

Değirmenci nasıl Köroğlu'nun sesini domuzlukta duyması ile büzldü kaldı. Halt etmiş ki bir kere. Keloğlan da, kafayı eğmiş, taşı gran edip, taş ise, her tarafa yüz direm hoppuluyor. (Kaplan vd. 92).

Değirmencilik çalışma şartları zor, emek gerektiren ve getirisi az olan bir meslek olduğu için genellikle gençler tarafından tercih edilmemektedir. Bu nedenle halk anlatılarında karşımıza çıkan bu meslek erbapları genellikle yaşlı ve işini güç bela devam ettiren kimselerdir. Ancak değirmenler, besin kaynaklarımızın çoğunun temel maddesi unun elde edildiği yer olduğu için de hiçbir zaman boş kalmamakta genellikle halk anlatılarında gurbete çıkan kahramanların uğrak yerleri arasında yer almaktadır.

Şah İsmail Hikâyesi'nde, Şah İsmail kuyudan kurtulduktan sonra yolda karşılaştığı bir çobandan bir koyun alarak onun işkembesini başına geçirir ve keloğlan olur. Daha sonra bir değirmene denk gelir. Değirmenci, yaşlı birisidir ve çalışacak takati yoktur. Şah İsmail, değirmencinin yanında çırak olarak çalışmak ister ancak değirmenci ona karın tokluğuna iş verebileceğini söyler. Bu durum hikâyede şu şekilde anlatılmaktadır:

“Ey Yerebbi bene benden yakın sensen. Her şeyi bu anda bilen sen. Benim daa daşgıran etmek, degirmançılık çağım geçdi. Bene lütfet bir sebep halget beni bu yohsullukdan ve endişeden gurtar” ... “Ey deliganlı benem garşık seni çalışdıracak pulum yok. Garın tokluğuna çalışırsan işte degirman, işde ben işde sen (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* 215- 216).

Değirmenler, eskiden su kaynakları çevresine inşa edilmiştir. Çünkü değirmen taşıyı çeviren gücün kaynağı su idi. Dere üzerinde suyun akışını, gücünü kesebilecek bir sorun değirmencinin tüm işlerinin aksamasına neden olmaktadır. Bu nedenle değirmenciler, değirmenle uğraşmanın yanında su yolunda meydana gelebilecek sorunları takip etmek ve çözmek zorundaydı. Kirmanşah Hikâyesi'nde benzer bir durumla karşılaşıldığı görülmektedir. Kirmanşah, Herat hükümdarının kızı Mahperi'yi alıp ülkesine dönerken kız kaybolur ve su deresi vesilesiyle bir değirmene ulaşır. Kız, değirmene geldiğinde ihtiyar değirmenci çalışmaktadır. Değirmene gelen suyun önü bazen tıkanmaktadır ve değirmenci durumu fark edince yolu kapatan ağır taşları kaldırarak suyun değirmene gelmesini sağlamaktadır (Sakaoğlu vd. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I* 127).

Birçok gıdanın ana maddesi olan buğdayın işlendiği değirmenler, halkın hayatında önemli yer tutmaktadır. Meslek folkloru bağlamında değerlendirildiğinde değirmencilik maddi karşılığı yetersiz olduğundan dolayı tercih edilen bir meslek olmadığına, bu mesleğin hangi yaş gruplarınca tercih edildiğine, değirmencilikle ilgili terimlere, değirmenlerin konumuna, değirmencilik zorluklarına, değirmencilerin birçok zorluğun üstesinden gelebilecek yeterliliğe ve donanımına sahip olması gerektiğine ilişkin bilgilere ulaşılmaktadır.

Seyislik

Doğayla doğrudan bağlantılı olan meslekler etrafında bir kültür oluşmuş ve bu kültür geleneksel yöntem ve araçlarla kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Uzun süre atlı-savaşçı-göçebe bir yaşam tarzı benimseyen Türkler için at bakıcılığı yani seyislik kültürel hayatta kendine yer edinmiş mesleklerdendir.

Köroğlu'nun Zuhuru Kolu'nda Köroğlu'nun babası Ruşen, Bolu Beyi'nin yanında seyislik yapmaktadır. Destanda seyislik sıradan bir meslek olmayıp diğer meslek grupları gibi bu işi icra edenlerin bazı özellikleri taşıması gerektiği vurgulanmaktadır. İstenilen nitelikte at bulabilmek, atları iyi tanımak, bilgi birikimi ve tecrübe bu meslekte aranan özelliklerdir (Belek 121). Nitekim destanda Bolu Beyi, seyisi Ruşen'e kendisi için dünyada eşi benzeri bulunmayan iki tay bulmasını ve bunları yetiştirmesini ister.

“Bize iki tane Anadolu'dan at getir, ama öyle at bul ki dünyada o atların ikisinin eşi daha bulunmaya. Biçimde ve kaçışta, o küheylanları hiç daha başka bir biçimde, o küheylanlar at tutmaya.” (Kaplan vd. 1).

Seyisler belirli özelliklere sahip tayları yani iyi cinsleri alıp özel bir bakımla büyütür. Destanda Ruşen, diyar diyar gezdikten sonra deneyimlerine dayanarak bir kır, bir de doru atı seçer. Tayların görünüşünden çevresindekiler onların kötü olduğunu düşünmektedir. Oysaki Ruşen yıllardan beri seyislik yaptığı için tayları daha görür görmez onların iyi cins olduğunu anlamıştır.

“Zannediyor ki iki tane kötü küheylan tay. Ama İmrahor ha anladı tayların ne olduğunu. Sanatkâr adam, yaşını imrahor da geçirmiş, biliyor.” (Kaplan vd. 2).

Bolu Beyi, seyisi Ruşen'in kendisi için seçtiği tayları beğenmez ve Ruşen'in gözlerine mil çektirir. Oysaki mesleğinin hakkını veren Ruşen tayların durumunu gayet iyi bilmektedir ve onları besleme görevini Oğlu Ali'ye verir. Ruşen burada oğlu Ali'ye gerekli talimatları vererek seyisliği öğretmektedir. Sonuçta seyislik bilgilerin aktarılması yoluyla gerçekleştiği

için yaygın olarak babadan oğula veya usta-çırak ilişkisi etrafında öğrenilmektedir (Belek 121). Ruşen'in aktardığı bilgilerin bazılarını oğlu ciddiye almayınca Ruşen bu mesleğin bir sanat olduğunu şu şekilde dile getirir:

“Oğlum”, dedi. “Ben senelerden beri bu sanatım imrahor küheylanın ne olduğunu bilirim oğlum, sanatım o.” (Kaplan vd. 11).

Atlı-göçebe hayat kültürünün ürünü olan destan ve halk hikâyelerinde atla ilgili birçok bilgi yer almaktadır. Köroğlu Destanı'nda ve varyantlarında Köroğlu'nun atlara ayrı bir önem verdiği bilinmektedir. Destanda, at bakıcılığı yani seyislik meslek folkloru bağlamında değerlendirildiğinde; atların üremesinden, bakım ve beslenmesine kadar pek çok şey bu mesleğin sınırları içerisine girmektedir. Bu meslekteki başarının ise belli bir bilgi birikimi ve tecrübeyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Meslek folkloru, içerisinde ortaya çıktığı toplumun kültürel belleğinde yer edinen nesilden nesile aktarılmaktadır. Bu aktarımın taşıyıcılarından biri de toplumun yaratımı olan halk anlatıdır. Anlatılar, genellikle yayıldığı coğrafya ve kültürün etkisinde şekillenir böylece yöresel ve millî bir kimlik kazanır. Anlatılarda hem geçmişin hem de güncelin izlerini bir arada görmek mümkündür.

Çalışmada Behçet Mahir'in destan ve halk hikâyelerindeki meslek folkloru unsurlarını tespit etmek amaçlanmıştır. Elde edilen veriler ışığında değişen yaşam koşulları ve teknolojiyle birlikte bu mesleklerin bazılarında birtakım değişiklikler meydana geldiği, bazılarının ise tamamen unutulduğu görülmektedir. Metinlerde meslekler, belli başlı özellikleriyle anlatılırken usta ile çırak, müşteri ile iş yeri sahibi, iş yeri sahibi ile tüccar arasındaki ilişkiler ana kurguyu oluşturmaktadır. Bunun yanında iş yerinde kullanılan araç gereçler, giyim-kuşam malzemeleri, mesleğe ilişkin terimler ve meslekle ilgili söz varlığı unsurları da meslek folklorunun çalışma sahasına girmektedir.

İncelenen metinlerde mesleklerin icra biçimleri metnin kurgusuna uygun olarak aktarılmıştır. Nalbantların işini yaparken örs ve çekiç kullanması ve demire şekil vermesi mesleğin zorluğunu vurgulamakla beraber mesleğin bilek gücü yerinde olan kişiler tarafından yapılması gerektiğini de göstermektedir. Değirmencilikte ise değirmencilerin birçok alanda yetenekli olmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Değirmencilerin sadece öğretmekle görevli değil, aynı zamanda iş yerinde yaşanan teknik aksaklıkları da giderebilecek donanıma ve yeterliliğe sahip kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

Meslek folkloru içerisinde usta-çırak ilişkisi kültürel bir yapıya sahiptir. İncelenen metinlerde nalbantlık ve demircilik mesleklerinde usta-çırak ilişkisine değinildiği görülmektedir. Nalbantlıkta çıraklar kazandıkları tecrübelerle göre zamanla kalfa ve usta olmaktadır. Ustalar, yanlarında çalışan kalfa ve çıraklarına gerektiğinde iş yerlerini emanet edebilecek kadar güvenmektedir. Demircilikte ise usta, müşterisinden aldığı siparişi yaparken çıraklarını başına toplamakta hem onlara işin inceliklerini göstermekte hem de onların yaparak-yaşayarak öğrenmelerini sağlamaktadır.

İncelenen metinlerde meslek erbapları meslekle özdeşleşen bazı özellikleriyle yer almaktadır. Demirci ve marangozlar el becerisi ve bilek güçleriyle; hancılar ve kahvehaneciler nezaketleriyle, çerçiler ve kervancılar gözlem yetenekleriyle; değirmenciler maharetli olmalarıyla, seyisler tecrübeleriyle ve kasaplar kendi aralarında örgütlenmeleriyle öne çıkarılmıştır.

İncelenen metinlerde bazı mesleklere ilişkin terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu terimler meslek folkloruyla ilişkilidir. Örneğin kasaplıkla ilgili pazar, kasapbaşı, högeç, davar, sürü; değirmencilikle ilgili domuzluk, hak alma, zahire, giran etmek gibi kelimelerdir. Bu kelimelerin bir kısmı günümüzde unutulmuş bir kısmı ise işlerliğini yitirmiştir. Bunların tespiti ve kaydı literatüre katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak incelenen metinlerde, meslek folkloruyla ilgili birçok unsurun yer aldığı belirlenmiştir. Halk anlatılarında sadece olayın kurgusu değil; aynı zamanda anlatıcının ustalığına bağlı birçok kültürel değerin aktarımı da metin içerisinde yer almaktadır. İlgili metinlerde Behçet Mahir tarafından kültür coğrafyamızdaki meslekler, bazen ayrıntılı bazen de ayrıntıya inmeden sunulmuştur. İlgili çalışmadan hareketle bundan sonra yapılacak araştırmalarda meslek folklorunun ne şekilde incelendiğine yönelik benzer çalışmalar ya da bu çalışmanın sonuçlarıyla ilintili karşılaştırmalı çalışmalar yapılması önerilebilir.

KAYNAKLAR

- Abalı, İsmail. "Meslek Folkloru Bağlamında Zeytincilik (Gözkaya Köyü/Aydın Örneği)." *Ulakbilge*, c. 2, no. 3, 2014, ss. 115-139.
- Aça, Mustafa. "Meslek Folkloru Araştırmaları Tarihine Bir Bakış." *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, c. 1, no. 1, 2015, ss. 111-137.
- Açıkel, Ali. *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve Sanatlar*. 1990. Marmara Ü, Yüksek lisans tezi.
- Akozan, Feridun. *Türk Han ve Kervansarayları*. Berksoy Matbaası, 1963.

- Alptekin, Mehmet ve Tuba Kaplan. "Bamsı Beyrek Destanında Selamlaşma." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, c. 6, no. 4, 2017, ss. 2522-2544.
- Arıoğlu, İbrahim Ethem. *Geleneksel Meslekler Halk Kültürünün Üretime Taşınan Yönü Olarak Zanaatlar ve Zanaatkârlar*. Akçağ Yayınevi, 2019.
- Aykanat, Nuray. *Sözlü Kültür Ortamının Gezici Seyyar Satıcıları: Çerçiler*. 2009. Gazi Ü, Yüksek lisans tezi.
- Bayat, Fuzuli. "Köroğlu Destanında Kasapoğlu." *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, c. 3, no. 2, 2011, ss. 79-88.
- Belek, Kayrat. "Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)." *Gazi Türkiyat*, no. 16, 2015, ss. 111-128.
- Çelik, Ali. "Sosyo-Kültürel Boyutuyla Seyyar Satıcılar, Unutulmuş Bir Halk Bilgesi Çerçi ve Erzurum'dan Bir Çerçi Fıkrası." *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, 25-27 Nisan 2007, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayını Bil-diriler- 1, 2007, ss. 283-291.
- Çobanoğlu, Özkul. *Âşık Tarzı Edebiyat Geleneği ve İstanbul*. 3F Yayınevi, 2007.
- Demir, Erdal. *Karaman'da Geleneksel Mesleklerin Söz Varlığı*. 2019. Karamanoğlu Mehmetbey Ü, Yüksek lisans tezi.
- Doğramacıoğlu, Hüseyin. "Similar Women Characters in Turkish Folk Tales and Novels." *Turkish Studies*, c. 10, s. 8, 2015, ss. 941-948.
- Duymaz, Ali, ve Halil İbrahim Şahin. "Meslek Folkloru Kapsamında Geleneksel Mesleklerdeki Pir İnancı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Millî Folklor*, c. 22, no. 87, 2010, ss. 101-121.
- Ersoy, Akın. "Nalbantlık Zanaatı ve İzmir." *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, no. 73, 2003, ss. 11-22.
- Fedakâr, Pınar ve Nükte Sevim Derdiçok. "Meslek Folkloru Bağlamında Kıyı Ege Kadın Balıkçı Folkloru." *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 19, no. 36, 2016, ss. 95-106.
- İlıca, Ali. "Çorum'da Tarihî Bir Yapı: Veliyyüddin Paşa (Velipaşa) Hanı ve Vakfiyesi." *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, no. 9, 2000, ss. 507-536.
- İpek, Metin. *Meslek Folkloru Bağlamında Ankara (Ulus-Rüzgârlı) Dolmuşçuluğu*. 2017. Gazi Ü, Yüksek lisans tezi.
- İrmak, Cansu. *Ardahan'da Meslek Folkloru ve Meslek Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*. 2020. Marmara Ü, Yüksek lisans tezi.
- Kaplan, Mehmet, Mehmet Akalın ve Muhan Bali. *Köroğlu Destanı*. Sevinç Matbaası, 1973.
- Kaplan, Tuba. "Kilis Masallarında Yeraltı Dünyası Hakkında Tespitler." *Çukurova Araştırmaları*, c. 6, no.1, 2020, ss. 191-199.
- Komser, Nuray. "Meslek Folkloru Bağlamında Çerçiler." *ERDEM*, no. 75, 2018, ss. 167-182.

- Köse, Serkan ve İskender Korkmaz. "Türk Kültüründe Çerçi ve Çerçilik Üzerine." *Halk ve Bilim Arasında Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Görkem Armağanı*. Hazırlayanlar Erhan Çapraz, Betül Görkem, Recep Tek Erol Aksoy, Uğur Başaran, Nilgün Aydın, Kömen Yayınları, 2020.
- Marcus, Laura R. ve Marianne T. Marcus. "Occupational Folklore." *The Emergence Of Folklore in Everyday Life: A Fieldguide and Sourcebook*. Tricks-ter Press, 1990. pp. 121-132.
- Okuşluk Şenesen, Refiye. "Halk Hikâyesi Metinlerinin Nesne Dünyasından Örnekler." *Asia Minor Studies*, c. 6. no. 12, 2018, ss. 272- 296.
- Osmanağaoğlu, Şule. "Cumhuriyet Döneminde Nalbant Okulları, Kursları ve Nalbantlık". *II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu*. 24-26 Nisan 2008, Hazırlayanlar Aşkan Yaşar, Ali Yiğit ve Serdar İzmirli, *Bildiriler Kitabı*. 2008, ss. 151-155.
- Ögel, Bahaeddin. "Türklerde Köy ve Şehir Hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)." *Türk Kültür Tarihine Giriş I*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Örkün, Berkant. *Meslek Folkloru Bağlamında Mersin'de Balıkçılık*. 2016. Mersin Ü, Yüksek lisans tezi.
- Ötkem, Burhanettin. *Türkiye'de Nalbandlık*. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, 1939.
- Özdemir, Mehmet. "Geleneksel Meslekler ve Bir Ustanın Hikâyesi: Giresun'da Demircilik." *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 14, no. 21, 2019, ss. 493-510.
- Özkan, Selin. *Geçmişten Günümüze Kahvehaneler, Kahvehanelerin Sosyal Yaşamdaki Yeri ve Önemi: Aydın Merkez Örneği*. 2007. Adnan Menderes Ü, Yüksek lisans tezi.
- Sakaoğlu, Saim, Ali Berat Alptekin, Yurdanur Sakaoğlu ve Esma Şimşek. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri I*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Sakaoğlu, Saim, Ali Berat Alptekin, Yurdanur Sakaoğlu ve Esma Şimşek. *Meddah Behçet Mahir'in Bütün Hikâyeleri II*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Seyirci, Musa. "Antalya'da Nalbantlık Sanatı." *Türk Etnografya Dergisi*, no. 69, 1991, ss. 149-161.
- Seymen, Adem. "Bayburt'ta Değirmencilik ve Etrafında Gelişen Kültürel Unsurlar." *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, no. 9, 2021, ss. 111-126.
- Şahbaz, Selin. *Geçmişten Günümüze Kahvehaneler, Kahvehanelerin Sosyal Yaşamdaki Yeri ve Önemi: Aydın Merkez Örneği*. 2007. Adnan Menderes Ü, Yüksek lisans tezi.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. Çağrı Yayınları, 2004.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Türkhan, M. Sait. "Celep." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. 2016.

Usta, İlker. "Ahşabın İşlenmesi ve Bir Faydaya Dönüştürülmesi İçin Gerçekleştirilen Özgün Bir Faaliyet Olarak Marangozluk." *Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)*, c. 8, no. 1, 2019, ss. 41-49.

Yağcı, Mehmet. *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar)*. 2015. Afyon Kocatepe Ü, Yüksek lisans tezi.

Yıldız, M. Cengiz. "Kahvehanelerin Sosyal Hayattaki Yeri." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 8, no. 2, 1996, ss. 152-184.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

DOĞU SARAYLARINDA İDARİ VE MİMARİ DEVAMLILIK: URARTU KEF KALESİ (KEF KENTİ) SARAYI VE TOPKAPI SARAYI ÖRNEKLERİ

Öz: Medeniyetin en önemli göstergelerinden olan şehir hayatı, Doğu'da ortaya çıkmıştır. Uygarlık tarihinde Mezopotamya'da ilk şehir ve devletlerin oluşmasıyla beraber antikal mimarî örnekleri verilmeye başlanmıştır. İlk antikal mimarî örnekleri olan tapınaklardan sonra ikinci antikal yapılar saraylar olmuştur. Saraylar; hükümdarların aileleri ile birlikte ikamet ettiği yapılar olmanın haricinde devletin yönetim merkezi olarak da kullanılmıştır. Vergi ve savaş ganimetlerinin muhafaza edildiği depo-hazine bölümleri, zanaatkarların atölyeleri, resmî büro hizmeti gören birimler, ahırlar, mutfaklar ve taht kabul salonları Doğu saraylarının en önemli birimleri olmuştur. Sümerlerden itibaren mevcut saray planları göz önüne alınarak Osmanlılara değin Doğu toplumlarında sarayların belirli bir mimarî geleneği takip ettiği görülmektedir. Saraylar; surlar ile çevrili, bahçeler içerisinde, farklı konumlara yerleştirilen birbirlerine avlular ve koridorlar ile bağlanan, antikal kapıların bulunduğu, geçişlerin bazı kısımlarda sınırlı olduğu birimler şeklinde meydana gelen kompleksler biçiminde gelişmiştir. Söz konusu düzenleme Doğu'da yaklaşık 5 bin yıl boyunca benzer bir gelişim şeması izlemiştir. Adı geçen durum yalnızca mimarî düzenlemede görülmeyle sınırlı değildir, aynı zamanda sarayların teşkilatı olarak biçimlenmesi, saray görevlilerinin vazifeleri de benzerlik göstermiştir. Makalede; M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu merkezli bir devlet kuran Urartulara ait Adilcevaz-Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı ile Topkapı Sarayı, Doğu saray geleneğinde mimarî biçimlenme açısından benzerlikleriyle mukayese edilerek incelenmiştir. Her iki sarayın öncesinde Doğu'da inşa edilen saraylardan örnekler verilerek plan özelliklerine değinilmiştir. Batı'nın Doğu karşısındaki siyasî, iktisadî ve kültürel egemenliği neticesinde, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğu saray geleneğinin simge yapılarından Topkapı Sarayı terk edilmiştir. Batı tarzında inşa edilen Dolmabahçe Sarayı ile Doğu saray mimarî düzenlemesi teşkilatı bırakılarak Batı tipinde bir mimarî ve örgütlenmeye gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu, Saray, Mimarî, Urartu Kef Kalesi, Topkapı Sarayı.

Administrative and Architectural Continuity in Eastern Palaces: Examples of Urartian Kef Castle (Kef City) Palace and Topkapi Palace

Abstract: City life which is one of the most important indicators of civilization emerged in the East. In the history of civilization, as of the formation of the first cities and states in Mesopotamia, examples of monumental architecture began to be constructed. After the temples, which were the first monumental architectural examples, the second monumental structures were palaces. Apart from being the structures where rulers resided with their families, they were also used as the administrative center of the state. Warehouse-treasury sections where tax and war spoils were kept, workshops of craftsmen, units serving official offices, barns, kitchens and throne halls were the most important units of the Eastern palaces. Considering the existing palace plans since the Sumerians till the Ottomans, it is seen that the palaces in the Eastern societies followed a certain architectural tradition. Palaces have been developed in the form of complexes surrounded by city walls, in gardens, placed in different locations, connected to each other by courtyards and corridors, with monumental gates, and as units where passages are limited in some parts. The aforementioned arrangement followed a similar development scheme in the East for about 5 thousand years. This situation was not only seen in the architectural arrangement, but also reflected in the palace organization. The formation of palaces as an organization and the duties of palace officials were also similar. In the article, the Adilcevaz-Kef Castle (Kef City) Palace, which belonged to the Urartian establishing a state centered in Eastern Anatolia between 9 and 7 BC, and Topkapi Palace have been examined by comparing their similarities in terms of architectural formation in the Eastern palace tradition. Before both palaces, the examples of the palaces built in the East were given and their plan features were mentioned. As a result of the political, economic and cultural domination of the West against the East, Topkapi Palace, one of the symbolic structures of the Eastern palace tradition in the Ottoman Empire, was abandoned in the 19th century. With the Dolmabahçe Palace, built in the Western style, the Eastern palace architectural arrangement was abandoned, and a Western type of architecture and organization was adopted.

Keywords: Eastern, Palace, Architecture, Urartu Kef Castle, Topkapi Palace.

TÜRK LÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar Corresponding Author

1) Öğr. Gör. Büşra AYAZ

İstanbul Üni.
Edebiyat Fak.
Sanat Tarihi Böl.
Türk İslam Sanatı ABD.

busra.ayaz@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1905-7598

2) Dr. Öğr. Üyesi
Mert AĞAOĞLU

Sakarya Üni.
İnsan ve Toplum Bil. Fak.
Sanat Tarihi Böl.

magaoglu@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5063-009X

Gönderim Tarihi
Received
05.10.2023

Kabul Tarihi
Accepted
16.02.2024

Atf
Citation
Ayaz, Büşra, ve Mert Ağaoglu. "Doğu Saraylarında İdarî ve Mimarî Devamlılık: Urartu Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı ve Topkapı Sarayı Örnekleri." *Türk Lük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2023, ss. 35-63.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Tarihte ilk uygarlıklar, su boyu ovalarında, nehir kenarlarında ortaya çıkmıştır. Nil vadisinde Eski Mısır, Fırat-Dicle kenarında Mezopotamya Uygarlıkları, İndus Nehri yakınlarında Hint, Sarı Irmak çevresinde Çin Uygarlığı meydana gelmiştir. Nehirler toplumların hem taşımacılık hem de tarım yapmalarını sağlamıştır. Mezopotamya’da zaman içerisinde sulamalı tarım ile birlikte artı ürün ortaya çıkmıştır. Halk, artı ürünü tanrıların topladığına ve kendilerine hizmet edenlere verdiği inandırmaktaydı. Bu toplama işlemini, tapınağın korunmasını ve tanrıların temsilciliğini rahipler üstlenmiştir. Rahipler, halka tanrısal bir şekilde seçilmiş olduklarını benimsetmişlerdir. Tapınaklar, tarlaları çiftçilere kiralamakta ve faizle borç vermekteydi. Böylece, yerleşikler arasında üreten ve üretimi kontrol eden şekilde sınıflar ortaya çıkmıştır. Artı ürünü elde eden gruplar diğerleri üzerinde hakimiyet kurmuştur. Yerleşik hayatın ve tarımın başlamasıyla mülkiyet olgusu meydana gelmiş, mülkiyetin muhafazası gereksinimi devlet kavramını doğurmuştur. Tüm bunların neticesinde örgütlü, teşkilatlı ve sınıflı bir toplum yapısı meydana gelmiş, bu süreçle birlikte ilk şehirler, devletler ortaya çıkmıştır. Tapınak gelir-giderlerinin kaydının tutulması ihtiyacının doğmasıyla birlikte yazı, rahipler tarafından icat edilmiş ve geliştirilmiştir. Bunlar, ilk başta piktogram yani resim yazısı şeklinde olup zamanla ideograma evrilmiş, işaretlerle gösterilmeye başlanmış, çizgisel anlatımlara dönüşerek çivi yazısı ortaya çıkmıştır (Kaya 45). İlk devletlerin ve akabinde yazının ortaya çıkmasıyla uygarlığın başladığı genel olarak kabul edilmektedir. İnsanlık tarihinin ana coğrafyasını meydana getiren Mezopotamya, Mısır ve Anadolu merkezli bölge Doğu’yu oluşturmasına rağmen ilk başlarda bir karşıtlık, bir Doğu-Batı mücadelesi mevcut değildi (Emecen 301-306). Batı’nın kimlik kazanması, kendini tanımlayabilmesi genel olarak Antik Yunan-Pers mücadeleleriyle kendini göstermiştir. Yazı sayesinde, tarihte tanımlayabildiğimiz ilk toplum Sümerler olmuştur. Sümerler, kent devletleri şeklinde örgütlenmişlerdir. Surlarla çevrili on binlerce insanın yaşadığı kentler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Şehirlerin, devletlerin ve yazının ortaya çıktığı bu dönem (M.Ö. 3300 ve sonrası) ile Batı’nın varlığını şekillendirip bir aktör olarak sahneye çıktığı dönem (M.Ö. 6. Yüzyıl) arasında 2500 yıldan fazla bir zaman vardır. Bu durum, uygarlık tarihinde insanlığın gelişimi açısından Doğu’nun önemini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada; tarihte uygarlıkların, şehirlerin, devletlerin ilk ortaya çıktığı yer olan Doğu’daki saraylar, Urartu Kef Kalesi Sarayı ve Topkapı Sarayı örnekleri bağlamında ele alınmıştır. Doğu Sarayları konusunun genişliği göz önünde bulundurularak çalışmada; ilk sarayların ortaya çıkışı, Urartu öncesi saraylar ve Osmanlı öncesi saraylara kısaca değinilmiştir. Doğu saraylarının mimarî olarak şekillenmesinde, idari teşkilatın ve ihtiyacın önemli olduğu vurgulanarak Doğu’da saray mimarisinde bir sürekliliğin görüldüğü üzerinde durulmuştur. Kaynak olarak; konuyla ilgili kitaplar, makaleler, tezler ve ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır.

Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Sarayların Oluşumu

Kalabalık insan topluluklarının yaşadığı surlarla çevrili şehirler, Mezopotamya’da Uruk Dönemi’nde (M.Ö. 3500-3100) ortaya çıkmıştır¹. Burada, toplumsal iş bölümü, uzmanlaşma, meslek grupları ve sosyal tabakalaşma görülmektedir. Uruk Dönemi’nde Güney Mezopotamya’da yaşanan “Kent Devrimi” ile köy-kasaba tipi yerleşimler kentlere dönüşmüştür. Kentleşme akrabalığa dayalı toplumsal yapıyı değiştirmiştir. Uruk’ta, farklı etnik kökenlerden, farklı coğrafyalardan gelen insanlar kaynaşmıştır. Tarihte ilk yazılı belgeler, Uruk’tan günümüze gelmiştir. Sümerce, uygarlık tarihinde ilk yazı dili olmuştur. Tapınağın gelirlerinin kaydını tutma ihtiyacı ile birlikte kayıt tutma yöntemi olarak muhasebe amaçlı ortaya çıkan yazı, kil tabletler üzerine yazılmıştır. M.Ö. 3300-2900 arasına tarihlendirilen bu tabletler Fırat Nehri kıyısındaki Uruk şehrinin Uruk IV tabakasında bulunmuştur (Fischer 26). Buradaki piktografik yazı sonraları stilize edilerek çivi yazısına dönüşmüştür. Uruk Dönemi’nde şehirlerin ortaya çıkışına nüfus artışı, sulama sistemlerinin gelişmesi gibi etkenler yol açmıştır. İlk şehir ve ilk şehir devleti olarak tanımlanan Uruk; bir çekirdek şehir ve onu çevreleyen tarımsal havzadan meydana gelmektedir. Surla çevrili şehir, dış mahallelerle, tarım alanları ve meyve bahçeleri ile kuşatılmıştır. Yaklaşık nüfusunun 40 bin olduğu düşünülmektedir. 250 hektar olan Uruk yerleşiminin M.Ö. 2900’lerde 500 hektara ulaştığı görülmektedir. Uruk, o dönemde bilinen dünyanın en büyük şehridir. M.Ö. 5. Yüzyıl Atina’sının iki katı büyüklüğündedir (Tekin 17-30).

Asıl şehri oluşturan iç şehirde; tapınaklar, saray ve idarî yapılar bulunmakta olup şehir, düzenli olmayan cadde ve kanallarla bölümlenmişti. İlk yazılı belgeler olan Uruk’taki kil tabletlere depolanan ve dağıtılan tarımsal ürünler kaydedilmiştir. Tabletler genellikle tapınak çevresinde bulunmuştur. Uruk’taki tanrıça İnanna (Eanna) Tapınağı’nın ürünlerin depolandığı bir dağıtım merkezi olduğu düşünülmektedir. Bir kâtibin şehrin başka bir yerindeki kâtip tarafından kaydedilen bilgiyi anlaması için yazının standartlaşması gerekmektedir. Yazının gelişmesiyle üretimden bağımsız olan ayrı bir zümre, katipler ortaya çıkmıştır. İnanna tapınak kompleksinde (Plan 2) saray olduğu düşünülen dört salonlu bir bina bulunmaktadır. Burada, işlevleri birbirinden farklı olan yapılar görülmektedir. Aynı zamanda zanaatkarların atölyeleri de yer almaktadır (Tekin 17-30).

Tapınak artı ürünü depolamış, toprak mülkiyetini elinde bulundurmuş, üretimi kontrol etmiş, ticareti yönetmiş ve şehir üzerinde otorite oluşturmuştur. Şehrin odak noktası, kült merkezi tapınaklar olmuştur. Ekonominin merkezini oluşturan tapınaklar, tanrıların ikamet yerleri olarak görülmüştür (Tekin 17-30).

¹ Uruk öncesinde görülen nüfusu 10 bini bulan Eriha, Çatalhöyük gibi yerleşmeler kamu yapılarına (tapınak, saray) ve örgütlü, teşkilatlı bir idareye, devlet yönetimine sahip oldukları için şehirleşmenin ilk adımları olarak tanımlanmaktadır.

Günümüzdeki arkeolojik verilere göre anıtsal kamu binaları, seri üretime imkân veren çömlekçi çarkı, özel mülkiyet ve kontrol mekanizmasının göstergesi silindir mühürler ile yazı Uruk'ta ortaya çıkmıştır. Söz konusu gelişmeler M.Ö. 3500'lerden itibaren somut bir şekilde Uruk ve civarında görülmüştür. Uruk'ta üretim ile uğraşmayan, artı ürünle beslenen, vergiden bağımsız rahipler, yöneticiler, askerler, katipler ve tacirler gibi zümreler görülmektedir. Artı ürünün şehirlerde toplanmasının göstergesi anıtsal kamu yapıları olmuştur. Merkezi bir noktada bulunan ve etrafına hâkim bir tepe üzerine yapılan tapınaklar, anıtsal kamu binalarının ilk örneğini oluşturmuştur. Tarımsal ve hayvansal üretim ile uğraşmayan görevliler tapınak veya saray depolarında biriken artı ürünle beslenmiştir. Buradan en büyük payı krallar, rahipler, devlet adamları, memurlar ve askerler almıştır. Adı geçen gruplar fiziksel kuvvet isteyen üretimle ilgili işlerden ve vergiden muaf olmuştur. Mezopotamya'da ürünlerin ekimi ve toplanmasının ne zaman yapılacağı astronomiyi doğurmuş, astronominin gelişmesi ile takvimler hazırlanmıştır. Elde edilen artı ürünün bir kısmı Mısır ve İndus'a kadar olan coğrafya ile yapılan dış ticarete kullanılmış, gereksinim duyulan ürünler ithal edilmiştir. Yaşanan tüm bu gelişmeler, kentleşme ve devletleşme olgusunun mühim göstergeleridir (Çevik 12-41).

Mezopotamya'daki zigguratlar politik ve iktisadî gücün simgesi olmuş yapılardır. Esas zenginlik kaynakları, sunulan armağanlar değil sahip oldukları arazilerdir. Uygarlık tarihinde kurumsallaşmanın ilk mekânı tapınaklar olmuştur. Rahipler, kendilerinin tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olduklarını söyleyerek sahip oldukları gücü meşru göstermişlerdir. Bu sayede, tüm idarî mekanizmalar için gerekli olan ideolojik temeli sağlamışlardır. M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya şehirlerinde görülen ikinci kamu binaları saraylar olmuştur. Tapınaklar gibi anıtsal olan saraylar da şehir merkezine inşa edilmişlerdir. Saraylar seküler gücün yükselişini simgeleyen yapılardır. Genellikle ortak hareket eden tapınak ve sarayın bazı durumlarda iktidar için çekiştiği belgelerden öğrenilmektedir. Saraylar da tapınaklar gibi tarım arazilerine sahip olarak artı ürünü depolamışlardır. Tapınak ve sarayın sahip olduğu araziler kendisine bağlı aileler tarafından işlenmekte veya çiftçilere kiralanmaktaydı. Bu çiftçiler ürünlerinin bir kısmını saray ve tapınağa vermekteydi (Çevik 12-41).

Benzer gelişmeler daha sonra Anadolu'da da yaşanmış ve tapınak ile saray şehrin iki mühim idarî ve mimarî unsuru olmuştur (Musluoğlu 1-4).

Farsça'da ev anlamına gelen “*Srada*” kelimesinden türeyen saray, hükümdar, kral veya yöneticilerin kullanımına yönelik inşa edilmiş olan büyük ölçekli bir konut türüdür. Saray, hanedan üyelerinin hizmetkârları ile birlikte ikamet ettiği, hükümdarın güvenliği için askerlerin bulunduğu devlet hazinesinin yer aldığı ve muhafaza edildiği ayrıca yönetim işlerinin de yürütüldüğü yapılar topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Siyasal gücün merkezîliğini oluş-

turan saray, devri için mimarlığın en üst düzeyde kullanıldığı görkemli bir yapıdır (Şahin 13-26). Mezopotamya bölgesinde ahşap ve taş, çok nadir bulunduğundan mimarîde malzeme olarak kerpiç kullanılmıştır. Bu durum konut mimarîsine de yansımış, artı değere sahip olan gruplar diğerlerinden daha farklı konutlar inşa ettirmişlerdir. Hanedan mensuplarının ikamet ettiği sarayların M.Ö. 3 bin dolaylarında Mezopotamya’da ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Tapınağın uzağında bir konumda inşa edilen sarayların ilk örneklerinden biri Kiş kentindeki Kiş Sarayı’dır. Kiş Sarayı, kuzey kısmı güney kısmından daha eski olan iki ayrı binadan oluşmaktadır (Plan 1). İki kısmın da aynı hanedan devrinde inşa edildiği düşünülmektedir. Sarayın bir cephesi dış büyük iken bir cephesi düz olup elli’den fazla odası bulunmaktaydı. Koridorlar ile bölümlenen odalar depo, mutfak gibi fonksiyonlara sahipti. Bu koridorlarla, avlularla bölümlenen farklı odalardan oluşan mimarî düzen kendisinden sonraki saray yapılarında da devam etmiştir. Tapınaklar yıkıldıktan sonra üzerine yeniden tapınak inşa edilirken saraylarda ise tekrar kullanıma gidilmediği görülmektedir (Mackay 84-92).

Sümerler ve sonrasında Akkad Dönemi’nde Mezopotamya’da inşa edilen saraylar karmaşık planlı ve geniş alanlara yayılmış yapılardır. Avluların çevrelerindeki mekânlarla birbirlerine eklenip savunma duvarıyla çevrelendiği yapı gruplarından oluşmuşlardır. Avlulu grupların birbirine eklenmesi sarayların zaman içerisinde gelişebilmesine olanak vermiştir. Bu yapı düzeni avluların işlev açısından farklılaşmasıyla resmî, dinsel ve özel niteliklere sahip avlu merkezli değişik grupların oluşmasını sağlamıştır. Mezopotamya saraylarının taht ve kabul salonları dinî mimarînin biçimlerini yansıtırken mazgal dişli duvarları ise savunma yapılarını örnek almıştır. Mari Sarayı, iç içe geçmiş çok sayıda odadan oluşmaktaydı. En önemli mekânı ise ortadaki temsil salonuydu. Buradan taht ve ziyafet salonu olarak kullanılan büyük salona geçilmekteydi. Bu mimarî düzenleme Mezopotamya saray mimarîsinin tipik bir örneğiydi. Babil ve Assur döneminde bu plan tipi devam etmiş lakin düzensiz ve karmaşık yapılaşma yerini eksen ve simetriye bırakmaya başlamıştır. Planlar, aynı eksen üzerinde birbirini izleyen ve anıtsal kapılarla bağlanan avlularla daha düzenli bir şemaya yönelmiştir. Lakin Assurlularda sadece taht salonu yer almaktaydı ve söz konusu mekân avluda bulunmaktaydı (Hrouda 104). Assur Sarayı merkezî bir yönetimi ve ekonomiyi simgeleyen bir yapıydı. Devlet bütçesi gelir ve giderler sarayda belirlenir ve hesaplanırdı. Haremdeki kadınlar tıpkı Osmanlı’daki gibi beraberlerinde hadım saray görevlisi ile dışarı çıkarlardı. Saray görevlilerinin sakal bırakamama durumu Osmanlılarda da görülmüştür. (Cancık ve Kirschbaum 140-143). Bu durum Doğu saraylarının mimarî ve teşkilat açısından tarih boyunca sürekliliğini göstermektedir.

Hititlerde başkent Hattusa’da Büyükkale olarak isimlendirilen bölgede yapılan sarayda farklı yapı gruplarını birleştiren avlular yer almaktaydı. Surlarla çevrili saray, Doğu sarayları geleneğini izlemekte olup yönetim bölümü,

mutfak, depo, ahır, arşiv ve atölyelere sahipti (Plan 3). Saray, M.Ö. 17. Yüzyılda şehrin en yüksek ve en güvenli yerine inşa edilmişti (Atıla 113). Eski Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nde (M.Ö. 1570-935) inşa edilen Teb Sarayı; geniş avlular, tören alanları ve bahçeler çevresinde gelişen karmaşık bir plandaydı. Yeni Assur Sarayları ise Babanu (Dış) ve Bitanu (İç) adlı iki bölümden oluşmaktaydı. Sarayın üçüncü bölümünü ise Harem meydana getirmekteydi. Babanu'daki en üst düzey görevli "Rab Şa Reşi" adlı baş hadım idi. Haremde başında ise "Şa Reşi" adlı hadım görevli bulunmaktaydı. Yeni Assur Devri saraylarının en eskisi olan II. Aşşur-Nasir-Apli Sarayı, Kalhu'da inşa edilmiş ve yapımı M.Ö. 879'da tamamlanmıştır (Plan 4). Dış avlu, iç avlu ve harem olmak üzere üç ana bölümden oluşan sarayda; yönetim kısmı, kralın ofisler, depolar, arşivler, mutfaklar, ahırlar kuzeyde, merasimlerle alakalı özel kısım güneyde bulunurken harem ise güneydoğu uçta yer almaktaydı (Sevin, 45-47).

Pers sarayları ise savunma duvarı olmayan, teraslar üzerinde büyük boyutlu apadanalardan oluşan yapılardır. Susa'da I. Dareios devrinde (M.Ö. 552-485) inşa edilen saray buna örnektir (Plan 5). Parthlar ve Sasanîlerden İslam mimarlığına devrolunan eyvan, doğrudan doğruya hükümdara, saraya özgü simgesel bir mekândır (Akın,1997:1611-1614). Ktesiphon'da (Medain) yer alan ilk Sasanî Hükümdarı I. Şâpûr (241-272) tarafından inşa ettirilen daha sonra Anûşirvân I. Hüsrev (531-579) tarafından genişletilen Sasanî Sarayı'nın (Plan 6) Tak-ı Kisra adlı eyvanı günümüze kadar ulaşmıştır.

Bizans Sarayları, Avrupa'daki saraylardan farklı olarak tek, büyük bir blok yerine birbirlerine merdiven ve koridorlarla eklenen, surlarla çevrili, bahçeler içindeki dağınık yapılardan meydana gelen kompleksler şeklindeydi. Bizans saraylarının bu yönüyle Doğu saray geleneğini takip ettiği görülmektedir. Constantinus tarafından İstanbul'da 4. Yüzyılda inşa ettirilen ve zamanla yeni yapıların inşasıyla genişleyen Magnum Palatium (Büyük Saray) bu duruma örnektir (Kuban 38) (Plan 7).

Topkapı Sarayı Öncesi Türk-İslam Saraylarına Genel Bir Bakış

İslam tarihinde saltanat müessesesini ve hanedanı ilk kez Emevîler meydana getirmiştir. İslam mimarisinde saray geleneği Emevîler kurulmadan Hz. Osman devrinde (644-656) Suriye valisi olan Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye tarafından Dımaşk'ta "Kubbetü'l Hadra" adlı kubbeli yapı ile başlatılmıştır. Devlet kurulunca hilafet sarayı olan bu yapı günümüze gelememiştir (Tanman 437-444). Zamanımıza kalıntıları ulaşan Emevî sarayları ise yönetim işlevi barındırmayan, şehir dışında inşa edilmiş, küçük kasırlar şeklindeydi. Adı geçen saraylar daha sonraki İslam sarayları ile biçimsel bir süreklilik oluşturmamıştır. Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman (912-961) tarafından Kurtuba'nın 5 km. kuzeybatısında inşa edilen Medînetüzzehrâ Sarayı'nda yapılar üç kademeli teraslar üzerine inşa edilmişlerdir. Surlarla çevrili sarayda yapıların işlevleri, avluların konumu ve dizilimleri (Plan 8) diğer Doğu saraylarına benzer özellikler göstermektedir (Can 149). Abbasîler ise başkenti yeni kurdukları Bağdat'a taşımışlar ve böylece Sasanîler'in son başkenti Ktesiphon'a (Medain) yalnızca birkaç km. uzaklığa yerleşmişlerdir. Abbasî sarayları Asya geleneğindeki sürekliliğin bir parçası

olarak inşa edilmişlerdir. 836 yılında Halife Mu'tasım devrinde inşa edilen Cevsaku'l Hakanî Sarayı, Bağdat yakınlarındaki Samerra şehrinde yer almaktaydı. Türk Beyi Artuk Ebul-Feth bin Hakan için inşa ettirilen yapı, halifenin beğenmesi üzerine onun tarafından kullanılmıştır (Yetkin 49-56). Doğu saray geleneğini büyük ölçüde devam ettiren yapıda surlarla çevrili sarayın birimleri, avlu ve koridorlarla birbirine bağlanmıştı (Plan 9). Bu gelenek, İslam saray mimarlığının baskın özelliğidir (Grabar 200). Eksensel ve simetrik bir yerleşim planına sahip olan sarayda taht salonunu ve ona ulaşan avlular dizisini oluşturan bölüm Mezopotamya geleneğine bağlıdır. (Akın 1611-1614). Gaznelilere ait Leşker-i Bazar Sarayı ise Sultan Mahmud devrinde (998-1030) inşa edilmiştir. Düzgün dikdörtgen geniş bir avlu çevresinde uzunlamasına tasarlanan sarayın simetrik bir planı bulunmaktadır (Plan 10). Dört eyvanlı avlunun çevresinde dört eyvanlı avlulara sahip birimler görülmektedir (Avcı 142-143). Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad tarafından Beyşehir Gölü kıyısında 1226-1236 yılları arasında inşa ettirilen Kubadabad Sarayı plan tespit edilen tek Selçuklu sarayıdır (Plan 11). Surlarla çevrili yapı, avlular vasıtasıyla birbirleriyle ilişkilendirilen farklı büyüklükte asimetrik yerleştirilmiş odalardan (depo, mutfak vs.) meydana gelmekteydi (Uğurlu 299-300). Saray, farklı maksatlar için inşa edilmiş birimlerden meydana gelen bir yapı topluluğu idi (Sözen 26).

Türk-İslam devletlerinde işlevsel olarak saray; hükümdarın ailesiyle beraber ikamet ettiği hususi mekân iken aynı zamanda devlet işlerinin görüldüğü bir merkez durumundaydı. Bu yönüyle Doğu saray geleneğini devam ettirmişlerdir. Türk-İslam sarayları, mimarî biçimlenme olarak da adı geçen geleneği sürdürmüş, genellikle dikdörtgen bir avlunun içerisinde zaman içinde gelişen yapılar topluluğu şeklinde meydana gelmiştir. Bir başka yapılanma ise dört eyvanlı avlu etrafında biçimlenme şeklinde gerçekleşmiştir. Bu duruma örnek olarak 11. Yüzyılda inşa edilen ve günümüze gelemeyen Karahanlı Tirmiz Sarayı gösterilebilir (Tarım 117-121).

Osmanlıların ilk sarayları, Osman Gazi zamanında Yenişehir'de, Orhan Gazi devrinde Bursa İç Kale'de ve Sultan I. Murad devrinde Edirne Kavak Meydanı'nda inşa edilmiş olup bu saraylardan zamanımıza hiçbir mimarî unsur ulaşmamıştır. Söz konusu sarayların mimarîsi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sultan II. Murad devrinde Edirne'de Saray-ı Cedid, Fatih Sultan Mehmed zamanında ise İstanbul Beyazıt'ta Saray-ı Atik inşa ettirilmiştir. Mevcut bilgiler ışığında bu iki yapının plan olarak Doğu saray geleneğini devam ettirdiği bilinmektedir. İki saray da surlarla çevrili olup zaman içerisinde ilavelerle genişleyen çeşitli yapı birimlerinden oluşmaktaydı.

Urartu Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı'nın İdarî ve Mimarî Olarak Biçimlenmesi

Urartu şehirleri sitadel ve aşağı şehir olarak iki iskân sahasından meydana gelmekteydi. Bu şehirler daha evvel iskân edilmemiş, kayalık yüksek ovalarda kurulmuşlardır. Topografya düzleştirilmiş, teraslar açılmış, mimarî topografyaya göre şekillenmiştir. Genellikle Van Gölü havzası ve kuzeyde Aras Nehri havzasında inşa edilmişlerdir. Ülkenin en batıdaki sınırı Fırat

Nehri olmuş, nehri sadece vergi ve ganimet için geçmişlerdir. Tüm Urartu şehirlerinin kendi tarımsal potansiyeli, üretimi bulunmaktaydı. Göletler, havuz-cuklar oluşturup suyu biriktirmişlerdir. İnşa ettikleri şehirleri birbirleriyle ilişkili alanlarda kurmuşlardır. Günümüzde, Van'daki Urartu şehirlerinin yerinde Van'ın ilçeleri yer almaktadır. Aşağı yerleşme içerisinde yer almayan kamu yapıları sitadelde bulunmaktaydı. Kayalığın üst kısmı bütünüyle kesilerek planlanan yapıların alt yapısı meydana getirilmiş ve yapılar kayalık zemin üzerinde inşa edilmiştir. Sitalde surları kayalık arazinin biçimine göre değil, mimarî unsurlara gereksinim duyulan alan ölçüsünde, yamaçlara açılan yahut dolgu ile oluşturulan teraslara yapılmıştır. Sitalde bulunan saray, tapınak kompleksi ve depo gibi kontrollü giriş çıkışlara müsaade edilen alanlar ve bunların alt yapı sistemleri de planlanarak yapılmıştır (Avcı 119-120).

Urartuca yazıtlarda saray, “E.GAL” kelimesiyle yazılmış olup bu kelime Assurca'dan alınmıştır. Söz konusu logogram Urartu dilinde aynı zamanda kent ve kale anlamında da kullanılmasına rağmen yazıtlara bakıldığında daha çok sarayı ifade ettiği görülmektedir (Ayman 56). Urartularda kralın sarayı başkent Tuşpa'da bulunmaktaydı. Başkentteki anıtsal saraylara benzer yönetim mekânları da krallığa bağlı bölgesel merkezlerde yapılmıştı. Lakin başkentteki saray mimarîsi tam anlamıyla bilinmemektedir. Urartu saraylarında taht ve kabul salonları, sütunlu salonlar yönetim kısmını meydana getiren mekânlar idi. Ayrıca sarayın hizmet birimlerini oluşturan depolar, sarnıçlar, mutfak ve harem de yer almaktaydı. Sarayların bir diğer mühim kısmı ise tapınağın bulunduğu dinsel kısımdı. Urartu Krallığı'nın ilk saray yapısının yazılı belgelere göre Aramu'nun kralı kenti Arşaskun'da yapıldığı düşünülmektedir. Fakat Arşaskun'un yeri bilinmediğinden yapı hakkında bilgi edinilememektedir. Kral Minua (M.Ö. 810-785/80) devriyle beraber başkent dışındaki merkez Anzaf Kenti'ndeki yönetim mekânlarının mimarî planları kısmen bilinebilmektedir. Surlarla çevrili kalenin ortasında bulunan sarayda depolar, sütunlu salonlar ve mekânlar arası bağlantıyı sağlayan biri kuzey-güney diğeri doğu-batı doğrultusunda iki koridor görülmektedir. 18 mekânlı sarayın 1, 2, 14 numaralı mekânlarında bulunan pithoslardan depo maksatlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. 15 numaralı mekân “Büyük Kabul Salonu” olarak adlandırılmıştır ve burada bulunan belgelerde bir sarayın yapıldığı anlatılmaktadır. Kazı çalışmaları bitirilemediğinden sarayın tüm planı ortaya çıkarılamamıştır (Kuvanç 67-77).

Urartu saraylarının biçimlenmesinde esas öge topografya olduğundan saray planları birbirinden farklılık göstermektedir. Bir saray planına ilişkin en çok bilgi kazı çalışmaları neticesinde Adilcevaz Kef Kenti'nden elde edilmektedir. Bu sarayda, payeler ile taşınan büyük salonlar birbirlerine koridorlarla bağlanmışlardır. Sarayın birimleri iki ana salon etrafında biçimlenmiştir. Aşağı Salon'un kuzeyinde servis odaları bulunurken güneyinde ise üç adet depo mevcuttur (Kuvanç 67-77).

Urartuca adı Haldiei URU Kur Ziuquni olan Van Gölü Havzası'ndaki Kef Kalesi, M.Ö. 685-645 yılları arasında hüküm süren Urartu Kralı Arğişti oğlu II. Rusa tarafından yaptırılmıştır. Bitlis'in Adilcevaz ilçesinin 3 km. kuzeyinde yer alan Kef Kalesi, Süphan Dağı'nın volkanik akıntılarında meydana gelen bir kayalık üzerine inşa edilmiştir (Fotoğraf 1). Kuzey kısmı dışında kayalığın öbür kısımları sarp ve diktir. Bu sebepten kaleye ulaşım eğimin en az olduğu kuzey taraftan gerçekleştirilmiştir. Sitedel, yerleşmenin en yüksek bölümündeki kuzeyde 3 hektarlık bir sahayı kaplamaktadır (Fotoğraf 2). Aşağı Yerleşme ise sitedelin güneyindeki kayalığın üzerinde bulunmaktadır. Aşağı yerleşmeyi kuşatan sur duvarlarının uzunluğu takriben 2 km'ye yaklaşmaktadır (Fotoğraf 3). Yerleşmenin 16 hektara yakın bir sahayı kapladığı görülmektedir. Kef Kalesi, 1964-1972 yılları arasında Emin Bilgiç ve Baki Ögün tarafından kazılmıştır. Arkeolojik kazılar çoğunlukla kuzeydeki saray kompleksinde gerçekleşmiştir. Kademeli bir biçimde batıdan doğuya doğru alçalan üç farklı teras düzlemine yapılan sarayın en önemli iki bölümü "Yukarı Salon" ve "Aşağı Salon"dur. Saray, iki büyük ana salon ve bunların etrafında bulunan koridorlar ve daha küçük odalardan meydana gelmiştir (Plan 12). Saray, yaklaşık 2000 metre karelik bir alana kurulmuştur (Memiş 60). Salonlardaki büyük payeler, kerpiç yığınlarının çokluğu ve merdiven kalıntıları sarayın en az iki katlı olduğunu göstermektedir. Sürdürülen kazılarda 140 odalı olduğu düşünülen sarayın 30 odası ortaya çıkarılmıştır (Danışmaz 112-117).

Freskler, Urartu saraylarının iç mekânlarında en sık kullanılan bezeme unsuru olmuştur (Salvini, 2006: 149). Kazılarda ele geçen buluntulardan sarayın diğer Urartu Saraylarında olduğu gibi fresklerle kaplı olduğu anlaşılmıştır. Sarayın etrafında bulunan dokuz adet rölyefli bloklardan birindeki yazıttan, sarayı II. Rusa'nın inşa ettirdiği öğrenilmektedir. Bir diğer buluntu ise in situ şeklinde ortaya çıkarılan 170 adet pithostur. Yarıya kadar toprağa gömülü olan pithoslarda şarap, yağ ve tahıl depolandığı düşünülmektedir. Güneydeki depolarda bulunan pithosların üzerinde diğer kralî kentlerdeki gibi çivi yazısı ve ölçek bulunmaktadır (Erdoğan 34-36). Sarayın güneyinde bulunan 1, 2 ve 3 şeklinde numaralandırılan depolar farklı kotlarda inşa edilmiştir (Yiğit 53-64).

Rölyefli bloklardaki tasvir iki ana sahneye ayrılmış olup her ikisi de birbirinin yansımasıdır. Aslan üzerinde kanatlı tanrı, kale burçlarının üstünde ise ağızlarında tavşan olan iki kartal görülmektedir. Tanrının bir ayağı aslanın başı üzerinde diğeri ise sırtındadır. Sol elinde bir kap, sağda ise kozalak tutmaktadır. Sahnenin en üstünde inşa ile ilgili yazıt yer almaktadır. Buradaki tanrı tasvirinin Haldi olduğu bilinmektedir (Salvini 149).

Depoların kuzeyindeki "Aşağı Salon" (Büyük Salon), sarayın en geniş mekânıdır (Çizim 1). 20 x 45 m. ölçülerindeki salonun üst örtüsünün 10-12 adet paye ile taşındığı düşünülmektedir. Salonun batısından bir kapı ile geçilen odadaki merdiven üst kata ulaşan bir çıkış olduğunu göstermektedir. "Aşağı Salon" kuzeyden bir kapıyla geçilen L şeklinde bir koridor ile "Yukarı Salon"a bağlanmaktadır. 25.85 x 23.30 m. ölçülerindeki "Yukarı Salon"da sekiz adet

paye bulunmaktadır. Bulunan parçalardan duvarların fresklerle bezendiği anlaşılmaktadır. “Yukarı Salon”un bağlandığı koridora açılan 9 numaralı odanın mutfak, ikinci katının da harem olduğu düşünülmektedir. Kef Sarayı, Anzaf ve Sardurihinili saraylarından farklı olmayıp hepsinde küçük odaların bağlandığı büyük salonlar, uzun koridorlar, denetimli geçişleri sağlayan kapılar ve fil ayakları (fil payeler) yer almaktadır. Kömürleşmiş hatıl ve ahşap parçalarından sarayın bir yangında tahrip olduğu ve terk edildiği düşünülmektedir. Urartularda kralî şehirlerde en yüksek noktaya çoğunlukla tapınak yapılırken burada sitadelin en üst kesiminde saray bulunmaktadır (Danışmaz 112-117). Saraylar önceden planlanan bir imar düzenine sahiplerdi. Saman ve kil katılmış çamur harç ile birbirine bağlanan kerpiç blokların üstü çamur sıva ile sağlamlaştırılıp sıvanın üstüne kireç katkılı badana uygulanmaktaydı. Boyut olarak daha büyük olan, saraya girildiğinde ilk karşımıza çıkan “Aşağı Salon”daki kabartmalı kaidelerin fil ayaklarına ait olduğu düşünülmektedir. “Yukarı Salon”, duvarlarındaki fresklere rağmen daha mütevazî bir şekilde inşa edilmiştir. Bu salon, kralın ailesiyle ilişkili denetimli geçişlerin olduğu özel bir mekân olarak tanımlanabilir. “Aşağı Salon” ise kabul ve törenler için kullanılmış olmalıdır (Avcı 175-179).

Urartu sarayları birbirleriyle ilişkili mekânlardan meydana gelen kompleks yapılar şeklindedir. Tapınaklardaki standart mimarî planlar saraylarda görülmemektedir. Saraylarda topografyaya bağlı olarak farklı plan şemaları gelişmiştir (Çilingiroğlu 77). Lakin saray birimlerinin fonksiyonları, konumları, inşa teknikleri açısından benzerlik göstermektedir. Saraylar sadece kralın ikametgahı amacıyla yapılmamış, ayrıca tarımdan elde edilen artı ürünlerin depolandığı mekânlar olmuştur. Merasimlerin yapılması, diplomatik ilişkilerin yürütülmesi de sarayda gerçekleştirilmiştir. En çok öne çıkan birimleri kabul salonları ve depolardı (Kuvanç 67-77). Kef Sarayı, kademe kademe payeli avlular ve çeşitli yapılardan meydana gelmiş olup surlarla çevrili idi. Yapılan kazılarda 30 oda tespit edilmesine karşın kayda değer buluntu bulunamaması sarayın bütünüyle yağmalandığını düşündürmektedir (Yiğit 53-64).

Topkapı Sarayı’nın İdarî ve Mimarî Olarak Biçimlenmesi

Doğu saraylarında görülen kapalı avlu gruplarının art arda dizilmesinden oluşan yerleşme biçimi Topkapı Sarayı için de geçerli olmuştur. Topkapı Sarayı inşa edilirken Edirne Sarayı örnek alınarak Enderun (İç) ve Birun (Dış) şeklinde iki esas kısım şeklinde yapılmıştır. Edirne Sarayı’ndaki gibi sultanın tebaasına karşı yapılacak adaletsizlikleri görebileceğini simgeleyen Adalet Kulesi Topkapı Sarayı’nda da inşa edilmiştir (Taneri 213). 1475 yılından sonra Fatih Sultan Mehmed, Divan-ı Hümayûn başkanlığını bırakmış ve padişahlar toplantıları Adalet Kulesi’nin Divan’a açılan penceresinden dinlemeye başlamıştır. Adalet Kulesi, İslam Öncesi Eski İran anlayışından gelen adil hükümdar anlayışının Osmanlı mimarîsindeki somut bir göstergesidir (İnalçık 158). Kule, Osmanlı İmparatorluğu’nun adalete verdiği önemin mimarîdeki yansı-

masıdır. Sarayın birinci kapısı olan Bab-ı Hümayûn'un 1478 tarihli inşa kitabesinde "Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir, tüm zulme uğrayanlar ona sığınır" yazmaktadır. Tebaa, Allah'ın hükümdara bir emaneti olarak görülmüş, adaletle hükmetmek sultanın başlıca vazifesi sayılmıştır. Bu kapıdan girme hakkı yalnızca padişaha ve askerî sınıfa aitti. Birinci avluda yer alan 1472 tarihli Çinili Köşk (Fotoğraf 4) Osmanlı devlet geleneği ve teşrifatındaki İrani etkiyi somut bir şekilde göstermektedir (Turan 91-129).

Geleneksel toplumlarda kamu yapılarının iktidarı sembolize eden ve itaati meşrulaştıran bir fonksiyonu olmuştur. İktidar ve mekân arasındaki ilişkinin göstergesi olarak Topkapı Sarayı'nın tasarımı da kendisinden evvelki geleneklerin bir devamıdır. Devlet kendini mutlak bir otorite olarak takdim ederken bunu simgeler vasıtasıyla somutlaştırmıştır. Hitap biçimleri, kılık kıyafetteki ayrımların yanında estetik ve hacim olarak farklılığı yansıtan mekânsal ayrımlar iktidara özgü simgeler arasındadır. Bu simgelerden biri de toplumla iktidar arasındaki ayrımı ifade eden saraydır. Farklı devirlerde gereksinim duyuldukça inşa edilen bir yapılar topluluğu olan Topkapı Sarayı sadece hanedanın barınmasına tahsis edilen bir yer değil devlet işlerinin de merkezi olmuş bir birimdir (Turan 91-129).

Siyasal iktidarın meşruiyetini sergilemek için gerçekleştirdiği bütün törenler, simgesellik içererek iktidarın tebaasına ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Osmanlı saray mimarisinde mekân örgütlenmesinin şekillenmesinde söz konusu törenlerin de tesiri olmuştur (Sağdıç 2-3). Sarayın ilk iki avlusu yabancıları etki altında bırakmak ve mutlak hükümdar anlayışını güçlendirmek üzere gerçekleştirilen merasimler için bir sahne işlevi görmekteydi. Üçüncü avlu olan Enderun ise gözlerden uzak bir hükümdar konutu ve içoğlanlarının beyaz hadımların gözetiminde öğrenim gördükleri bir mekândı. Esirlerin insan gücü olarak kullanılması Sümer devrinde mevcut ise de savaşta esir alınanların yetiştirilip devlet hizmetinde kullanılması Akad Kralı I. Sargon (M.Ö. 2334-2279) ile başlamıştır. Assurlular bunu sistematik bir biçime getirmiş, Urartular da esirlerden askerlik ve imar işlerinde faydalanmış, kadınları da sarayın haremine yerleştirmişti (Avcı 70-74). Süreklilik gösteren bu olgu Osmanlılarda da görülmüş, Enderun içoğlanlarının devletin yönetim kadrosunda görevlendirilmek için eğitildikleri bir saray akademisi olmuştur. Enderun'daki içoğlanları saray kültürü ile terbiye edilmekteydiler (Uluçay 11). Benzer eğitim fonksiyonuna harem de sahip olmuş, haremdeki cariyeler ve içoğlanları ortak bir saray kültürüyle yoğrularak birbirleriyle evlendirilmişlerdir. Devletin yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı hem kamusal hem de özel hizmetlere göre gruplaşmış bir yapılar topluluğuydu. Saray, Osmanlı hanedanının üstünlük, meşruluk ve devamlılığını sorgulayacak bir soy aristokrasisinin ortaya çıkışını engelleyen, otokratik merkezî iktidarın kuvvetlenmesini sağlayan bir kurumdu (Necipoğlu 20-21). Devlet, haremde esir veya köle olarak getirilen cariyeleri Türk-İslam terbiyesi ile yetiştirirken benzer yöntemi Enderun'da klasik dö-

nemde devşirme olarak getirilen içoğlanlarına da uygulamaktaydı. Enderun'dan “çıkma” usulüyle devlet görevlerine atanan içoğlanlarıyla haremnden “çırağ” edilen cariyeler birbirleriyle evlendirilmiş ve bu sayede devlet soya bağı olmayan kendi aristokrasisini, seçkin sınıfını yaratmıştır. Söz konusu sistemin merkezi “Topkapı Sarayı” olmuştur.

Osmanlı devrindeki vesikalarda, kaynaklarda sarayın ismi “Sarayı Cedid”, “Sarayı Hümayûn” şeklinde geçmektedir. “Topkapı Sarayı”na Beyazıt'taki Eski Sarayı (Sarayı Atık) nispetle Yeni Sarayı (Sarayı Cedid) denilmiştir ve sarayın en sık kullanılan ismi olmuştur. 18. Yüzyılda, sarayın “Toplu Kapı” olarak adlandırılan kapısının üzerine inşa edilen “Topkapusu Sarayı” 1863'te yanmış, 1871'de de kalıntıları Rumeli demiryolu inşaatı sırasında ortadan kaldırılmıştır. Daha sonra bu yapı saraya ismini vermiş, sarayı “Topkapı Sarayı” olarak anılmaya başlanmıştır (Eyice, 1985: 59). Sarayı; araziye uygun şekilde, topografyaya göre şekillenmiştir. Yatay bir genişlemeyle birbirine eklenmiş bir yapılanmaya sahiptir (Plan 13 ve Plan 14). Topkapı Sarayı, üç anıtsal ana kapı ve üç ana avlu etrafında biçimlenmiştir. Bu durum sarayın teşkilata göre şekil aldığı göstermektedir. Devlet ve sarayı teşkilatı ile kullanım ihtiyacına göre biçimlenen sarayı Boğaziçi, Haliç ve Marmara'ya hâkim 70 dönümlük bir sahada inşa edilmiştir (Fotoğraf 5). Sarayın kapladığı alan takriben 700 bin metre karedir (Ortaylı 28). Bizans devrinde Hagios Demetrios, Osmanlı kaynaklarında ise “Zeytinlik” olarak anılan tepede yapılan sarayı “Sur-ı Sultanî” adlı sur ile çevrelenmiştir. Adı geçen sur Bizans devrinde kalan Propontis deniz surlarıyla birleşmektedir. “Sultanî'l-Berreyn ve Hâkânü'l-Bahreyn” (İki karanın sultanı ve iki denizin hakanı) ünvanlarını kullanan Fatih Sultan Mehmed, bunları doğrulamak için sarayını iki kara ve iki denize hâkim konumda inşa ettirmiştir. Ayrıca kendi adıyla inşa ettirdiği külliyesinin medreselerine de Akdeniz ve Karadeniz isimlerini vermiştir (Yerasimos 215). Saltanat Kapısı olarak da adlandırılan “Bab-ı Hümayûn” (Fotoğraf 6) en üstteki inşa kitabesine göre 1478 yılında inşa edilmiştir (Eldem ve Akozan 9). Devlet adamlarının müsadere edilen malları bu kapı üzerindeki köşkte saklanmaktaydı. 1867 yılındaki yangında yanan köşk, 1921'deki ikinci yangında tamamen çökmüştür (Sakaoğlu 29). Buradan girilen I. Avlu halka açık olup sarayın ihtiyaçlarını karşılayan hizmet birimleri burada bulunmaktaydı. Cebehane (Aya İrini Kilisesi), Has Fırın, Ehl-i Hiref atölyeleri, odun ambarı, tebaanın talep ve şikayetlerini ilettiği Deavi Kasrı gibi yapılar burada hizmet vermekteydi. Adı geçen kasırdaki, kubbe vezirleri nöbetleşe olarak tebaanın talep ve şikayetlerini içeren arzuhâlleri toplardı (Tuğluca 68). İkinci kapı olan Babüselam'dan (Fotoğraf 7 ve Fotoğraf 8) sadece padişah atla girme hakkına sahipti. II. Avlu, “İstabl-ı Amire” adlı ahırların, “Matbah-ı Amire” adlı sarayı mutfaklarının ve devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yer olan “Divan-ı Hümayûn”un bulunduğu kısımdı (Fotoğraf 9). Avlunun sol üst tarafındaki yapı olan “Divan-ı Hümayûn”un ilk inşası Fatih Sultan Mehmed devrinde olup Sultan I. Süleyman zamanında Mimarbaşı Alaeddin Acem Ali tarafından

1527-1529 yılları arasında yeniden inşa edilmiştir. Yapı, 1665 harem yangınından sonra Sultan IV. Mehmed devrinde yenilenmiştir (Esemeli 37-38). Sekiz kubbeli “Dış Hazine” binası da “Divan-ı Hümayûn”un yanında yer almaktadır (Cezar, 61). Elçi kabulleri ve ulufe törenleri ikinci avluda gerçekleştirilmiştir. Padişahların tahta çıkışı olan cülus ve muayede (bayramlaşma) törenleri ikinci avluda, üçüncü kapı olan Babüssaade (Fotoğraf 10) önünde icra edilmiştir. Enderun olarak adlandırılan III. Avlu’ya Babüssaade’den girilmekteydi. Klasik dönemde devşirme yoluyla getirilen içoğlanları burada kademeler şeklinde gerçekleştirilen teorik ve pratik bir eğitime tabi tutulmuşlardır. Söz konusu avluda bu eğitimlerin gerçekleştirildiği ve içoğlanlarının kaldığı yapılar bulunmaktadır. Bunların dışında kapıdan girildikten sonra tam karşıdaki yapı Arz Odası’dır (Fotoğraf 11). Bu yapı, Fatih Sultan Mehmed devrinde hazırlanan teşrifat kanunnamesiyle birlikte padişahın konununun daha yukarıya çekilmesiyle alakalı olarak ortaya çıkmıştır. Arz Odası’nın yapılması Kanunname-i Âli-i Osman’da Fatih Sultan Mehmed tarafından belirtilmiştir (Özcan 16). Divan-ı Hümayûn başkanlığını veziriazama bırakan padişaha burada, devlet görevlileri tarafından alınan kararlar sırayla arz edilirdi. Buna kaynaklarda “arza girmek” denilmiştir. Evvela Yeniçeri Ağası’nın arza girmesi Osmanlı İmparatorluğu’nun askerî bir devlet olduğunun göstergesidir.

Sarayın Harem bölümüne, padişah kadınları ilk kez Sultan I. Süleyman zamanında 1534’te getirilmiştir. Sultan III. Murad devrinde Mimar Sinan’a yeniden inşa ettirilen Harem’in ikinci avludaki giriş kapısı olan “Araba Kapısı” (Fotoğraf 12) üzerindeki inşa kitabesinde 1588 tarihi bulunmaktadır (Koçu 157). Harem’deki kadınlar saray dışına bu kapıdan araba ile girip çıktıklarından dolayı bu isim verilmiştir (Akgündüz, 2011: 136). II. ve III. Avlu içerisinde birer giriş kapısı ile ulaşılan Harem, ihtiyaç hasıl oldukça inşa edilen birimler sebebiyle plansız, iç içe ve karmaşık bir şekilde yapılanmıştır (Tarım 256-261). Harem, padişahların validelerinin, şehzadelerinin, kadınlarının, kızları ve kız kardeşlerinin ikamet ettiği bir mekân olmanın yanında aynı zamanda cariyelerin yetiştirildiği bir okul olmuştur. Kara hadım ağaların gözetimindeki bu mekân hem idarî yapısı ve işlevi hem de mimarî biçimlenişleriyle Topkapı Sarayı’nın diğer bölümleri gibi Doğu saray geleneğini yansıtan bir bölüm olmuştur. 1856 yılında inşası tamamlanan Dolmabahçe Sarayı ise Topkapı Sarayı’nın tersine bütünüyle Batı mimarlık üslubunu yansıtan, Avrupa sarayları gibi tek bir yapı olarak tasarlanmıştır (Plan 14). Avrupa Neo-Klasik üslubunda inşa edilen Dolmabahçe Sarayı’na geçilmesi ile saray teşkilatında ve mimarisinde Doğu saray geleneği bırakılmıştır (Plan 15). Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı’nın kadim olanı terk etme ve Batılılaşma konusunda attığı kararlı adımları gösteren somut bir örnektir. İnşa edilen yeni saray, sur içi yerine Batılıların yoğun olarak yaşadığı Beyoğlu bölgesinde yapılmıştır (Belge 364).

Sonuç

İnsanlık tarihinde “ilk”ler (İlk yerleşik hayat, ilk tarımsal üretim, ilk şehir ve devlet, ilk yazı vs.) Doğu’da Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır. İnsanlık tarihinin ana coğrafyasını meydana getiren Mezopotamya, Mısır ve Anadolu merkezli bölge Doğu’yu oluşturmasına rağmen ilk başlarda bir karışıklık, bir Doğu-Batı mücadelesi mevcut değildi. İlk devletlerin ve akabinde yazının ortaya çıkmasıyla uygarlığın başladığı genel olarak kabul edilmektedir. Batı’nın kimlik kazanması, kendini tanımlayabilmesi genel olarak Antik Yunan-Pers mücadeleleriyle kendini göstermiştir.

Mezopotamya’da ilk anıtsal mimarî yapılar olan tapınaklar inşa edilmiş, zamanla Sümerlerde anıtsal mimarînin ikinci örnekleri olan saraylar meydana getirilmiştir. İnşa edilen ilk saraylar, bölgede ahşap ve taşın ender görülmesi sebebiyle malzeme olarak kerpiçten yapılmışlardır. Doğu’da saray mimarîsinin gelişimi Sümerlerden Osmanlılara değin benzer özellikler göstermiştir. Yaklaşık 5 bin yıl boyunca saraylar; daha çok dikdörtgen veya dikdörtgene yakın simetrik olmayan bir saha içerisinde avlularla, koridorlarla, anıtsal kapılarla bölümlenen farklı büyüklükte birimlerden meydana gelen yapılar topluluğu şeklinde kendini göstermiştir. Geniş alanlara bazen dikey bazen de yatay biçimde yayılan ve zaman içinde ilavelerle genişleyen yapılardan oluşan saraylarda, avlular çevrelerindeki mekânlarla birbirlerine eklenip surlarla çevrilmiştir. Topkapı Sarayı’na da zaman içerisinde sürekli ilaveler yapılmış, söz konusu durum Fatih Sultan Mehmed devrinde inşa edilen Çinili Köşk’ten sarayın son yapısı olan Sultan Abdülmecid devrinde yapılan Mecidiye Köşkü’ne kadar devam etmiştir. Avlular, işlev açısından birbirinden farklılaşmıştır. Resmî ve hususî niteliklere sahip avlu merkezli gruplardan oluşan saraylarda Assurlulardan itibaren planlar aynı eksen üzerinde birbirini izleyen anıtsal kapılarla bağlanan avlular şeklinde inşa edilmişlerdir. Avluların ve yapıların bu şekilde dizilimi Doğu’da tarih boyunca pek çok sarayda tekrar edilmiştir. Topkapı Sarayı ile benzer planda inşa edilen Yeni Assur II. Aşşur-Nasir-Apli Sarayında Babanu (Dış) ve Bitanu (İç) adlı iki bölüm yer almaktaydı. Babanu’daki en üst düzey görevli “Rab Şa Reşi” adlı baş hadım idi. Buradaki Babanu, Topkapı Sarayı’ndaki Birun (Dış) kısmının, Bitanu (İç) ise Enderun’un karşılığı gibidir. “Rab Şa Reşi” ise “Babüssaade Ağası” (Kapı Ağası) adlı ak hadımın karşılığıdır. Haremin başındaki “Şa Reşi” adlı hadım görevlinin ise Osmanlı’daki karşılığı “Darıssaade Ağası” (Kızlar Ağası) olan hadım görevlidir. Doğu Saraylarındaki benzerlik sadece mimarî anlamda olmayıp aynı zamanda teşkilat açısından da kendini göstermektedir. Devletlere göre değişen sadece görevlilerin isimleri olmuş, isimler farklı dillerde adlandırılmıştır. Sümerlerden Osmanlılara dek hadımlar ve cariyeler saraylarda hizmet unsuru olarak kullanılmışlardır.

Çalışma, Doğu Saraylarının mimarî olarak gelişimi Urartu Kef Kalesi (Kef Kenti) Sarayı ve Topkapı Sarayı örnekleri üzerinden incelenmiştir. Her iki saray da topografyaya göre şekillenmiş, yüksek bir kesimde, surlarla çevrili olarak şehre hâkim bir konumda inşa edilmiştir. Avlularla birbirine bağlanan farklı büyüklükte ve işlevlerde olan geçişlerin kısıtlı olduğu çeşitli odaların dizilmesiyle yapılmışlardır. Hem Kef Kalesi Sarayı hem de Topkapı Sarayı bir yönetim merkezi, hanedanın ikamet ettiği yer ve hazinenin saklandığı bir yapıdır. Kef Kalesi Sarayındaki

mutfakla bağlantılı “Yukarı Salon”un hanedana ait özel bir kısım muhtemelen harem olduğu düşünülmektedir. Topkapı Sarayı’nın haremde de Kuşhane adlı mutfakla bağlantılı özel bölümler bulunmaktadır. Urartu Kef Kalesi Sarayındaki depo kısmı hazine olarak kullanılmış, tarımdan elde edilen artı ürünler, savaşlardan elde edilen ganimetlerle birlikte burada muhafaza edilmiştir. Çanak-çömleklerin saklandığı bu kısmın benzeri olan Topkapı Sarayı hazine binasında da porselenlerin tutulduğu bilinmektedir. Her iki sarayda da ibadet yapısının bulunması bir benzerlik olarak görülebilir. Urartularda saraylarda bulunan tapınakların benzeri Topkapı Sarayı’nda bulunan Fatih Sultan Mehmed devrinde inşa edilen Enderun Ağalar Camii’dir. Bir başka benzerlik ise savaşlarda esir edilenlerin de görev yaptığı zanaatkar atölyeleridir. Ehl-i Hiref teşkilatının yer aldığı atölyeler Topkapı Sarayının birinci avlusunda yer almaktaydı. Kef Kalesi Sarayının en anıtsal bölümü olan “Aşağı Salon” bir taht salonu olup merasim ve kabullerin gerçekleştirildiği bir mekân iken Topkapı Sarayında da benzer işlevi “Arz Odası” yerine getirmiştir. İki sarayda da ahırlar, mutfaklar ve bahçeler bulunurken inşasıyla ilgili bilgi üzerlerindeki yazıtlardan öğrenilmektedir.

Yukarıda iki saray üzerinden zikredilen bu özellikler, Sümerlerden itibaren Doğu Saraylarında görülmüştür. Saray mimarîsi hemen hemen aynı özelliklerle 19.Yüzyıla değin devam etmiştir. Lakin, söz konusu saray geleneğindeki benzerlik ve süreklilik yapıların mimarî üsluplarında değil dizilimi ve işlevlerinde kendini göstermiştir. Mezopotamya’da oluşan Doğu saray geleneği adı geçen yüzyıla kadar varlığını mimarî ve idarî teşkilat açısından devam ettirmiş, 5 bin yıl boyunca bir süreklilik oluşturmuştur. Batı’nın 19. Yüzyılda dünya hakimiyetini ele geçirmesi ve kendi dışındaki toplumları dönüştürmeye başlaması, Doğu üzerinde bir kültürel hegemonya oluşturmasıyla söz konusu saray mimarîsi ve teşkilatı sona ermiştir.

KAYNAKLAR

- Akgündüz, Ahmed. *Sarayda Harem*. Hayat Yayınları, 2011.
- Akın, Nur. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, no. 3, 1997, ss. 1611-1614.
- Atila, Nermin. *MÖ II. Bin Yılda Boğazköy ve Çevresinin Jeopolitiği*. 2015. Selçuk Ü, Yüksek lisans tezi.
- Avcı, Casim. “Leşker-i Bazar.” *DİA*, c. 27, 2003, ss.142-143.
- Avcı, Casim. “Urartu İskânında Esir Nüfus.” *Toplumsal Tarih*, no. 274, 2016, ss. 70-74.
- Avcı, Casim. *Van Gölü Havzasında Urartu İskân Politikası*. 2015. İstanbul Ü, Doktora tezi.
- Ayman, İsmail. *Urartu Krallığı’nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*. 2013. İstanbul Ü, Doktora tezi.
- Belge, Murat. *Osmanlı’da Kurumlar ve Kültür*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2005.
- Cancik Kirschbaum, Eva. *Assurlular*. Alfa Yayınları, 2020.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Başkenti İstanbul*. EKAV Vakfı Yayınları. 2002.

- Çoşkun, İsmail, ve Dilara Demirtaş. “Yeni Asur Saray Sanatı.” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 7, no. 4, 2020, ss. 2102-54.
- Çevik, Özlem. *Anadolu’da Kentleşme Süreci*. 2004. Ege Ü, Doktora tezi.
- Çilingiroğlu, Altan. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. TTK Yayınları, 2020.
- Eldem, Sedad, ve Feridun Akozan. *Topkapı Sarayı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Eravcı, Burcu Esra. *Hitit Devleti’nde Saray Sistemi*. 2019. Ankara Hacı Bayram Veli Ü, Yüksek lisans tezi.
- Erdoğan, Serkan. “Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 36, no. 62, 2017, ss. 31-58.
- Esemenli, Deniz. *Mekânlar, Zamanlar: Topkapı Sarayı*. Akbank Yayınları, 2000.
- Esemenli, Deniz. *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*. Homer Kitabevi, 2002.
- Eyice, Semavi. *Topkapı Sarayı*. Epoch Yayınları, 1985.
- Fischer, Steven Roger. *Yazının Tarihi*. İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Grabar, Oleg. *İslam Sanatının Oluşumu*. Alfa Yayınları, 2018.
- Hrouda, Barthel. *Mezopotamya*. Alfa Yayınları, 2020.
- İnalcık, Halil. *Adâlet Kitabı*. Yeditepe Yayınları. 2015.
- Kaya, Mehmet Ali. *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Koçu, Reşat Ekrem. “Topkapı Sarayı.” İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1960.
- Kuban, Doğan. *İstanbul Bir Kent Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Kuvaç, Rifat. *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*. 2017. Van Yüzüncü Yıl Ü, Doktora tezi.
- Mackay, Ernest. *A Sumerian Palace And The A Cemetery At Kish, Mesopotamia*. Field Museum Anthropological Memoirs, 1929.
- Memiş, Bahar. *Urartu Konut Mimarlığı*. 1997. İstanbul Ü, Yüksek lisans tezi.
- Musluoğlu, Ziya. *MÖ I. Binyıl Kuzey Suriye Bölgesi Saray Mimarisi*. 2010. Ege Ü. Yüksek lisans tezi.
- Naiboğlu, Nihan. “Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya’da İlk Kentler.” *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. c. 3, no. 20, 2019, ss. 211-224.
- Necipoğlu, Gülru. *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*. Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Sarayında Hayat*. Yitik Hazine Yayınları, 2008.
- Özcan, Abdulkadir. *Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman*. Kronik Yayınları, 2018.
- Sağdıç, Zafer. *Üç Osmanlı Sarayında İşlev ve Mimarlık Bağlantısı*. 2006. Yıldız Teknik Ü, Doktora tezi.
- Sakaoğlu, Necdet. *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun*. Denizbank Yayınları, 2002.
- Salvini, Mirjo. *Urartu Tarihi ve Kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Sevin, Veli. *Yeni Assur Sanatı I: Mimarlık*. TTK Yayınları, 2019.

- Sözen, Metin. *Devletin Evi Saray*. Sandoz Yayınları, 1990.
- Şahin, Gökhan. *M.Ö. I. Bin Öncesi Anadolu Saray Mimarisinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Yönetime Dair Düşündükleri*. 2019. Mehmet Akif Ersoy Ü, Yüksek lisans tezi.
- Tan, Armağan. *Urartu Devleti'nin Kuruluşu*. 2010. Marmara Ü, Yüksek lisans tezi.
- Taneri, Aydın. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. TTK Yayınları, 1978.
- Tanman, Baha. "Divanhane." *DİA*, c. 9, 1994, ss. 437-444.
- Tarım, Zeynep. "Saray." *DİA*, c. 36, 2009, ss. 117-121.
- Tarım, Zeynep. "Topkapı Sarayı." *DİA*, c. 41, 2012, ss. 256-261.
- Tekin, Murat. "Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi." *SBAD Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 12, no. 2, 2017, ss. 17-30.
- Tuğluca, Murat. *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. TTK Yayınları, 2020.
- Turan, Namık. "İktidarı Simgeleyen İdarî ve Törenselleşmiş Bir Mekân Olarak Osmanlı Sarayı'nın Tasarımı." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 56, no. 1, 2011, ss. 91-129.
- Uğurlu, Kâmil. "Kubadabad Sarayı." *DİA*, c. 22, 2002, ss. 299-300.
- Uluçay, Çağatay. *Harem*. TTK Yayınları, 1985.
- Yerasimos, Stefanos. *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Yetkin, Şerare. "Abbasiler." *DİA*, c. 1, 1988, ss. 49-56.
- Yiğit, Rıdvan. *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi*. 2019. Bitlis Eren Ü, Yüksek lisans tezi.

Fotoğraf Kaynakları

Kef Kenti Sarayı:

Avcı, Can. Van Gölü Havzası'nda Urartu İskân Politikası. 2015. İstanbul Ü. Doktora tezi.

Topkapı Sarayı:

Mert Ağaoğlu, Esra Ersoy, Melike Öztürk

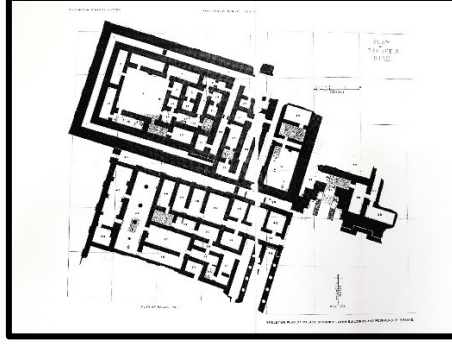
YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %60, İkinci Yazar %40.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

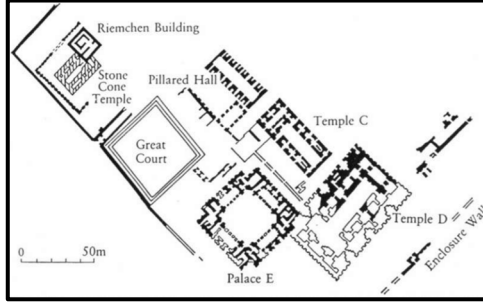
FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

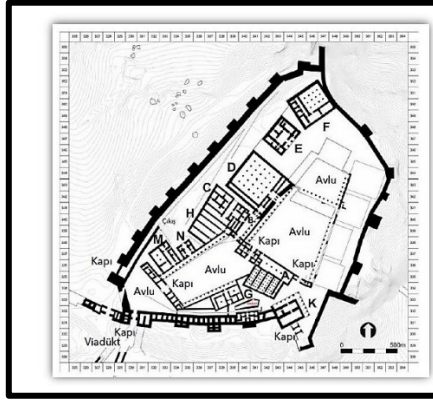
PLANLAR

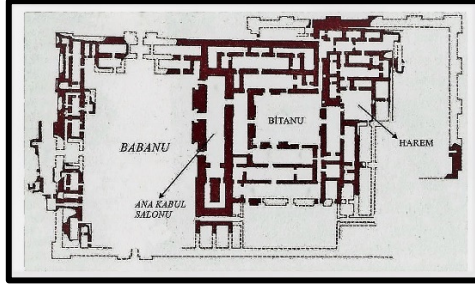
Plan 1: Kiş Sarayı Planı (Mackay, 33)

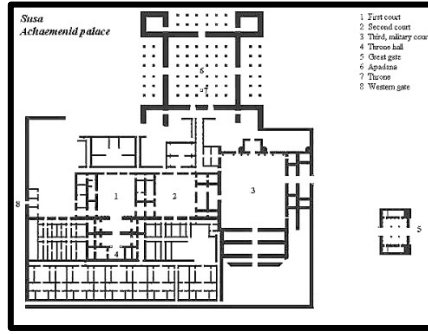
Plan 2: Uruk İnanna Kutsal Alanı MÖ 3300-3000 (Naiboğlu, Kentleşmenin Kökeni Mezopotamya'da İlk Kentler, 218).

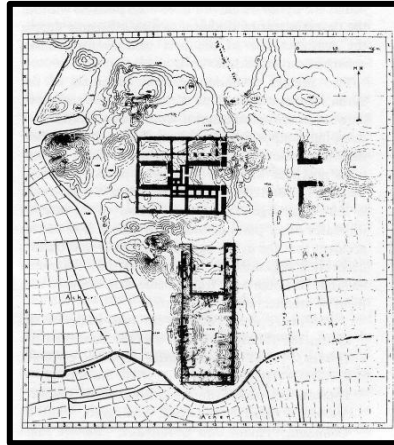
Plan 3: Hitit Hattusa Kraliyet Sarayı (Eravcı, 108)

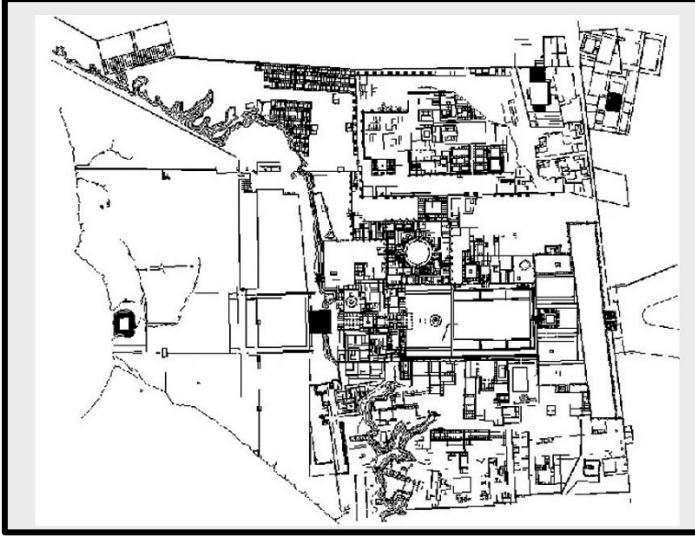
Plan 4: II. Assur-Nasir-Apli Sarayı, Kalhu (Sevin, 47)

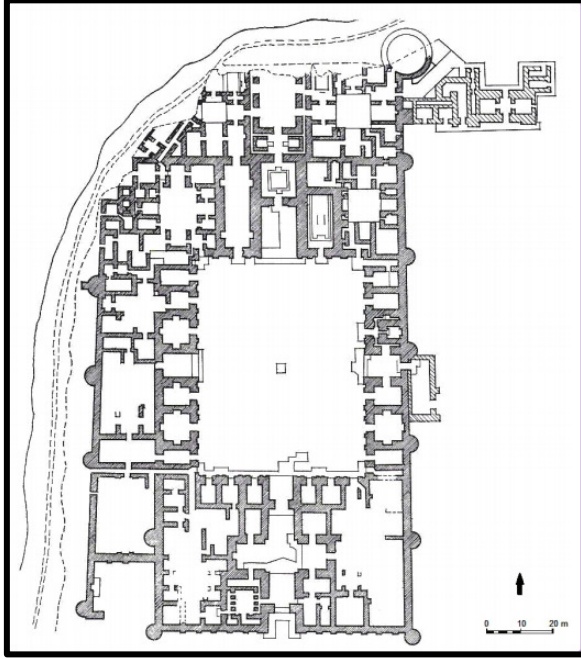
Plan 5: Susa I. Darius Sarayı (<http://www.achemenet.com/en/visit/?/susa/palace-of-darius/7> Erişim tarihi 10.02.2024)

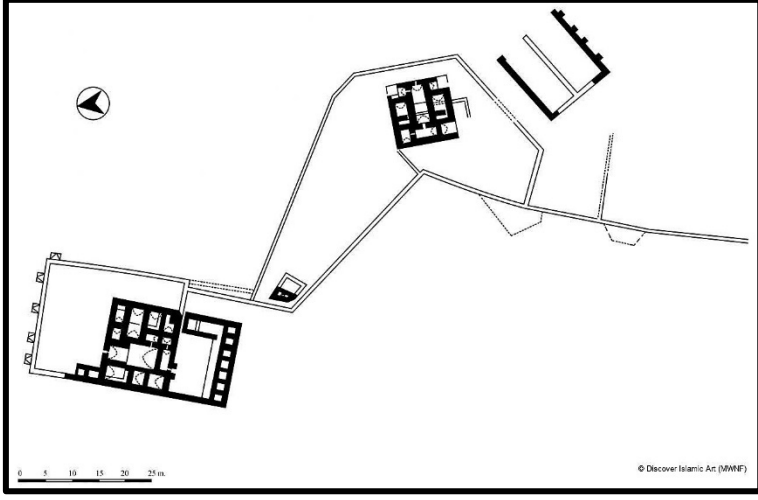
Plan 6: Ktesiphon (Medain) Sarayı (https://www.cais-soas.com/CAIS/Images2/Sasanian/takht_soleyman/Azar_Goshnasp_Fire_Temple_Complex.jpg Erişim tarihi 10.02.2024)

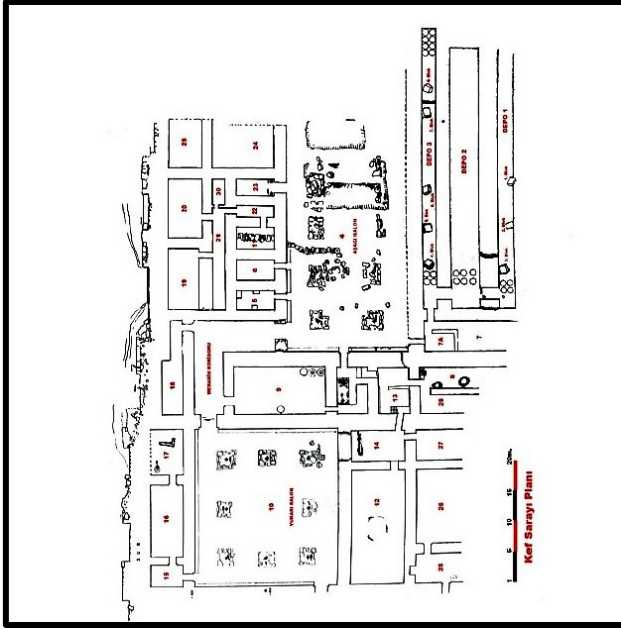
Plan 9: Cevsaku'l Hakanî Sarayı (<https://www.sanatinyolculugu.com/cevzakul-hakani/> Erişim tarihi 10.02.2024)

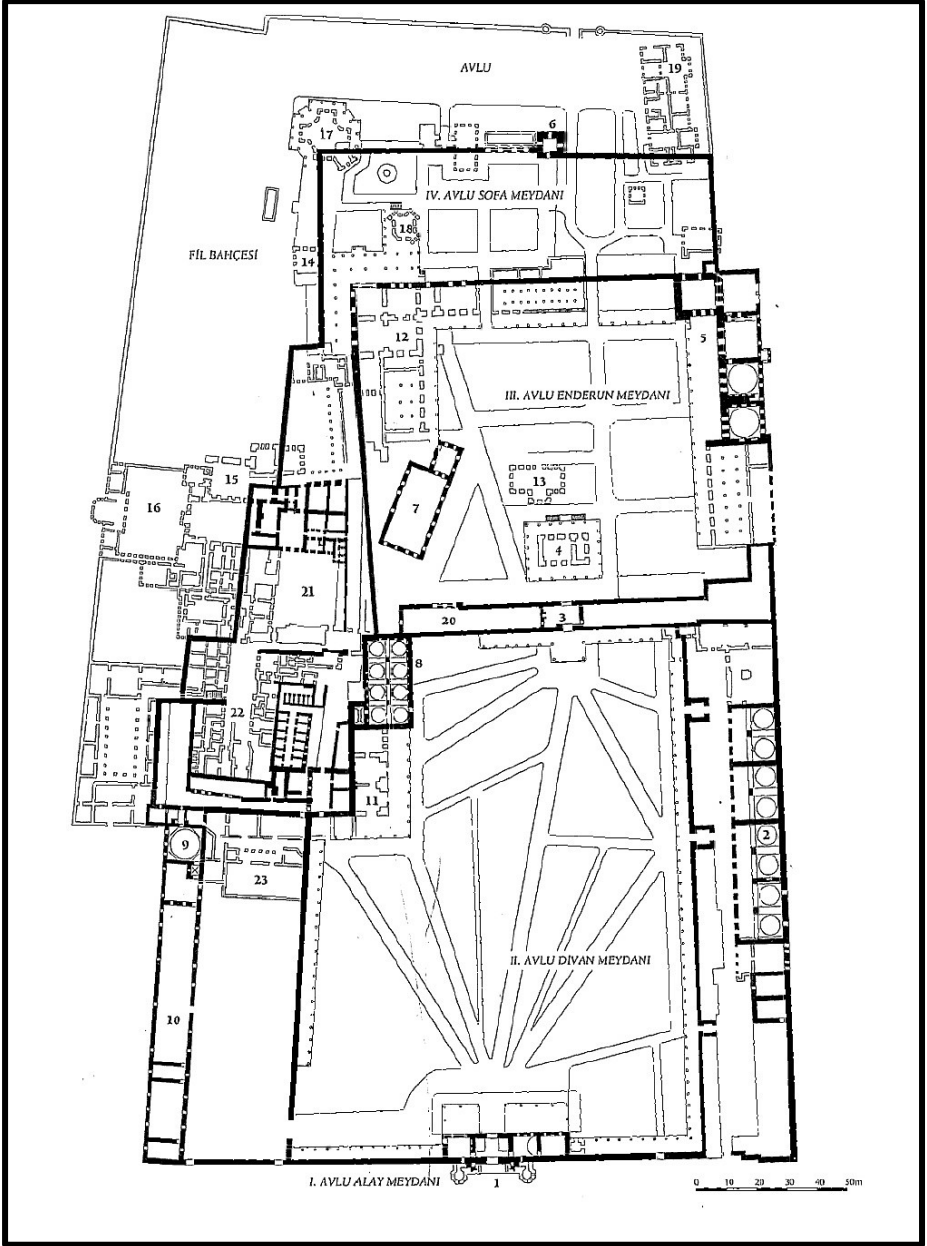
Plan 10: Leşker-i Bazar Sarayı (<https://islamansiklopedisi.org.tr/lesker-i-bazar> Erişim tarihi 10.02.2024)

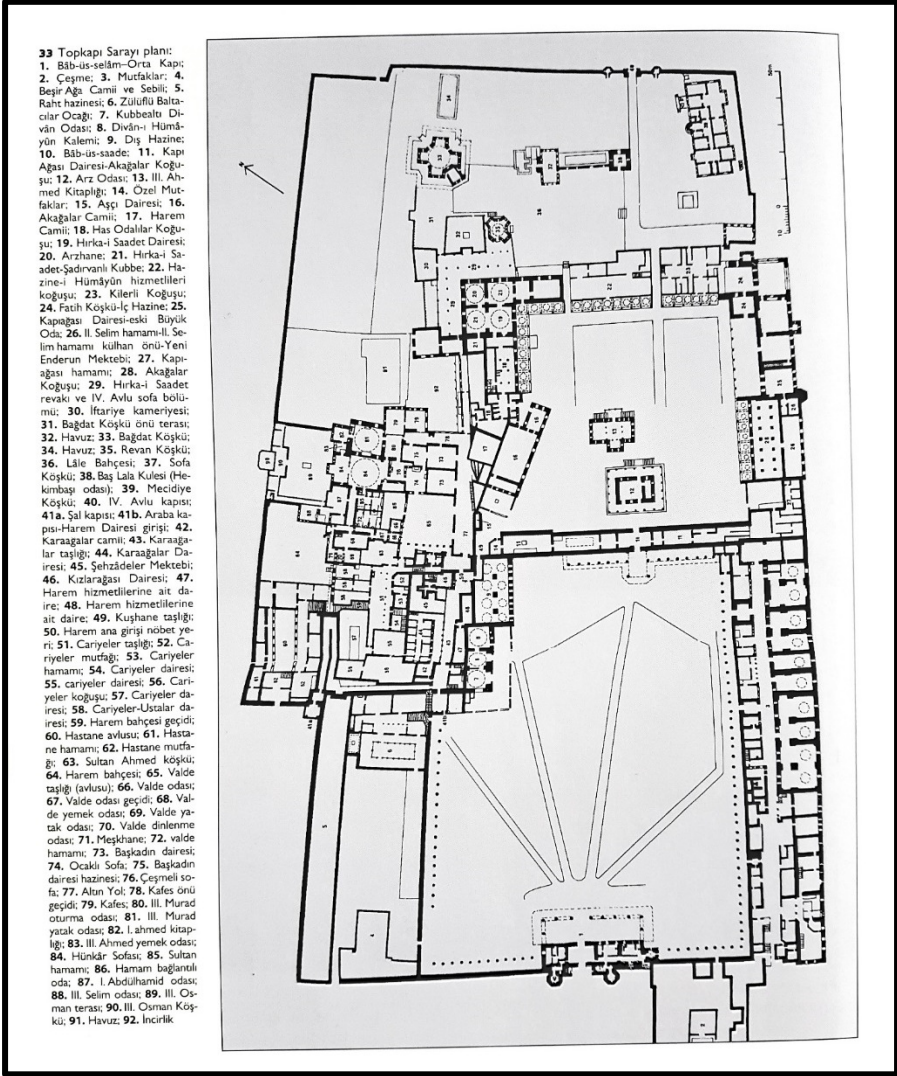
Plan 11: Kubadabad Sarayı (https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument:ISL:tr:Mon01:5:tr Erişim tarihi 10.02.2024).

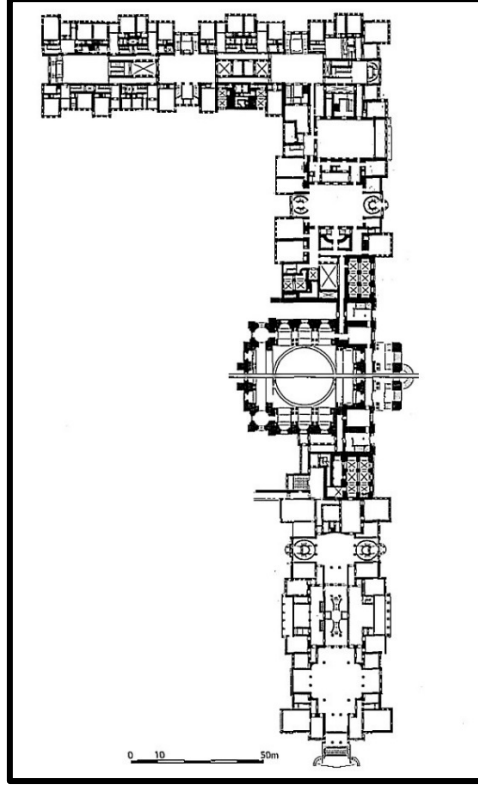
Plan 12: Kef Kalesi Sarayı (Coşkun, 273)

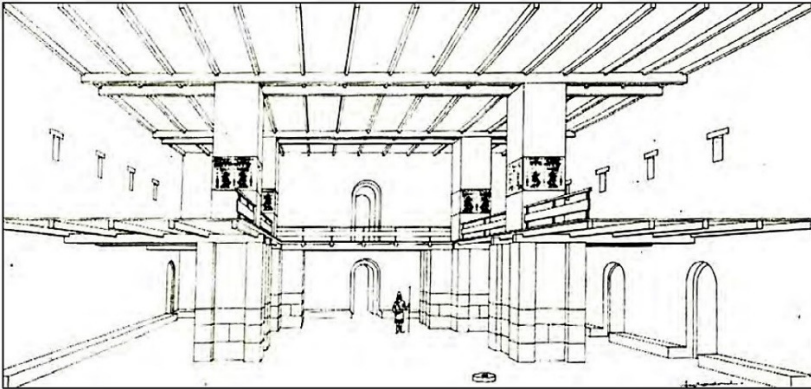
Plan 13: Topkapı Sarayı (https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;isl;tr;mon01;24;tr) Erişim tarihi 10.02.2024)

Plan 14: Topkapı Sarayı II (Eldem, 225)

Plan 15: Dolmabahçe Sarayı (Esemenli, 131)

Çizim 1: Aşağı Salon Restitüsyon (Avcı, 74)

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Adilcevaz Ovası (Avcı, 48)

Fotoğraf 2: Kef Sitadeli ve Batısında Bulunan Dere (Avcı, 51)

Fotoğraf 3: Kef Aşağı Yerleşme Surları (Avcı, 63)

Fotoğraf 4: Çinili Köşk (Mert Ağaoğlu)

Fotoğraf 5: Topkapı Sarayı Havadan Görünüm

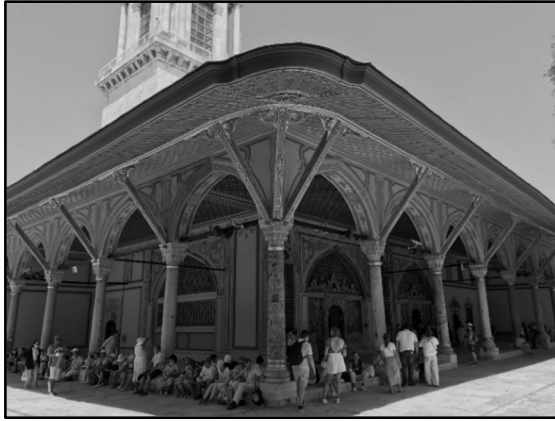
Fotoğraf 6: Bab-ı Hümayûn (Mert Ağaoğlu)

Fotoğraf 7: Babüselam (Mert Ağaoğlu)

Fotoğraf 8: Babüselam (Melike Öztürk)

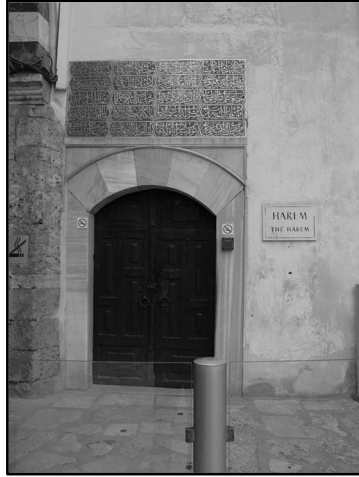
Fotoğraf 9: Divan-ı Hümayûn (Melike Öztürk)

Fotoğraf 10: Babüssaade (Esra Ersoy)

Fotoğraf 11: Arz Odası (Esra Ersoy)

Fotoğraf 12: Araba Kapısı (Esra Ersoy)

AHMET HİKMET MÜFTÜOĞLU'NUN GÜNÜMÜZ YAZISINA AKTARILMAMIŞ HİKÂYELERİ

Bu makale Dokuz Eylül Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 2801 no.lu genel araştırma projesinden üretilmiştir.

Öz: *Haristan* ve *Çağlayanlar* kitaplarıyla Türk hikâyeciliğinde ön plana çıkan Ahmet Hikmet'in edebî şahsiyeti de genellikle bu eserler çevresinde değerlendirilir. Servet-i Fünun'un ferdiyetçi sanat anlayışı ve estetik kaygılar taşıyan üslubuyla yazılmış *Haristan* ve Millî Edebiyat'ın yerli kaynaklara dönen, idealist ve Türkçü yaklaşımını yansıtan *Çağlayanlar* onun sanatının iki kutbu olarak kabul edilmiştir. Ancak yazarın bu kitaplarına almadığı, yeni yazıya aktarılmamış ve süreli yayınlarda kalmış hikâyeleri de bulunmaktadır. Bu hikâyelerin büyük çoğunluğu yazarla ilgili yapılan çalışmaların dışında kalmıştır. Bu incelemede yeni yazıya aktarılmamış 22 hikâye ve 1 uzun hikâye kronolojik olarak ele alınıp tanıtılacak ve yazarın kitaplarındaki diğer parçalarla bağlantılı olarak değerlendirilecektir. İncelenen metinler yazarın *Haristan*'ı yayımlamadan önce de millî kaynaklardan beslendiğini ve *Çağlayanlar*'a almadığı parçaların bir kısmında, muhteva ve üslup bakımından *Haristan*'daki tarzını devam ettirdiğini göstermektedir. Yazarın iki eserindeki edebî tarzının ayrılık göstermesini bu hikâyelerin kitaplarının dışında bırakılmasıyla izah etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Hikâye, Süreli Yayın, *Haristan*, *Çağlayanlar*.

Untranscribed Short Stories of Ahmet Hikmet Muftuoglu

Abstract: Ahmet Hikmet Muftuoglu, who is a significant short story writer in Turkish Literature, is generally evaluated within his books *Haristan* and *Çağlayanlar*. *Haristan*, which was written with Servet-i Funun's individualist artistic approach and its aesthetic concern, and *Çağlayanlar*, which reflects the idealist and the Turkish nationalist approach of National Literature, were accepted as the two poles of his literary style. However, there are also stories that he didn't include in these books, and those were not transcribed to new letters and remained in periodicals. Majority of these stories left outside the scope of studies about the writer. In this study, twenty-two short stories and one long story that have not been transcribed will be introduced and discussed chronologically, and they will be analyzed in connection with other pieces in his books. These stories revealed that the writer had been inspired from national literary sources before publishing *Haristan*, and that he continued his style in *Haristan* in terms of content and style in some of the pieces he did not include in *Çağlayanlar*. The difference in his literary approach in these two works can be explained by the fact that these stories were excluded from his books.

Keywords: Ahmet Hikmet Muftuoglu, Short Story, Periodical, *Haristan*, *Çağlayanlar*.

TÜRK LÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar Corresponding Author

1) Öğr. Gör. Dr.
Burcu ÇAKIN ERDAĞ

Dokuz Eylül Üni.
Ortak Zorunlu Dersler Böl.

burcu.cakinerdag@deu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9575-4539

2) Prof. Dr. Sabahattin ÇAĞIN

Dokuz Eylül Üni.
Buca Eğitim Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Eğt. ABD.

s.cagin@deu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9649-3660

Gönderim Tarihi

Received
27.03.2024

Kabul Tarihi

Accepted
11.05.2024

Atf

Citation

Çakın Erdağ, Burcu, ve Sabahattin Çagin. "Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Günümüz Yazısına Aktarılmamış Hikâyeleri." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 65-86.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Farklı türlerde eser vermekle birlikte Türk edebiyatında hikâyeleriyle ön plana çıkan Ahmet Hikmet Müftüoğlu, bu eserlerini iki kitapta toplamıştır. Bunların ilki *Haristan* adıyla 1900 yılında yayımlanmıştır. Müftüoğlu bu kitapta 1894-1900 yılları arasında yazdığı; aşk, kadın ve evlilikle ilgili sorunlar, yalnızlık, hayal ve hakikat çatışması ile yanlış Batılılaşma gibi konuları ele aldığı 22 hikâyeyi bir araya getirmiştir. 1922’de yayımlanan *Çağlayanlar* ise yazarın 1911-1922 yılları arasında, sade bir dil ve üslupla kaleme aldığı 17 hikâyeden oluşmaktadır. Kitabın 1971 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan baskısını yayına hazırlayan Fethi Tevetoğlu, son kısma yazarın daha önce süreli yayınlarda neşredilmiş ancak kitaplarına girmemiş 6 hikâyesini de eklemiştir. Bunlar “Âdem Bey’le Havvâ Hanım”, “Bekir ile Tekir”, “Dalâlet”, “Nûr-ı Siyah”, “Asîl Ecnebi”, “Cesaret Et, Oğlum Tayyareci Ol!” adlarını taşımaktadır (Müftüoğlu, *Çağlayanlar* 155-201).

Müftüoğlu’nun öğrencilik yıllarında yazdığı ve yayımlanan ilk eseri olan *Leyla Yahut Bir Mecnun’un İntikamı* göz ardı edilirse Ahmet Hikmet’in hikâyeciliği üzerine yapılan değerlendirmelerde genel olarak bu iki kitapta toplanan parçalar dikkate alınmıştır. Bu değerlendirmelere göre bu iki kitap yazarın sanat anlayışındaki iki merhaleyi yansıtmaktadır. *Haristan*, “Nakiye Hala” ve “Yeğenim” hikâyeleri dışarıda tutulduğunda aşk ve aile temalı hikâyelerin bir araya gelmesiyle oluşmuş (Fevziye Abdullah 15), ferdî duyuş ve estetik kaygının ön planda olduğu, Servet-i Fünun estetiğinin dil anlayışı ve duyarlılığıyla yazılmış hikâyelerden oluşmaktadır (Kahraman 507). *Çağlayanlar* ise sade bir dille millî hassasiyetleri ön plana çıkarmak, Türklüğün tarihi ve kültürel birikimini yansıtmak amacıyla yazdığı hikâyelerden oluşmaktadır. 1908’den itibaren daha sade bir üslupla yazmaya başlayan Müftüoğlu, muhteva açısından da vatanî konulara yönelmiş, farklı temaları işleyen hikâyeler yazsa da bunları *Çağlayanlar*’a almamıştır (Fevziye Abdullah 32).

Ahmet Hikmet’in kitaplarında neşrettiklerinin yanı sıra 1887-1924 yılları arasında yazılmış 22 hikâyesi ve müstakil olarak yayımlanmış uzun hikâye niteliğinde bir eseri bulunmaktadır. Bu hikâyeler *Payidar*, *Servet-i Fünun*, *Resimli Kitap*, *Nevsal-i Milli*, *İnci*, *Dersaadet*, *Yeni İnci*, *Resimli Gazete* dergileriyle *Alemdar* (Edebî İlave) ve *Vakit* gazetelerinde yayımlanmıştır. Bu eserler yeni yazıya aktarılmamış ve yazar üzerine yapılan incelemelerde birkaçı anılmakla birlikte bir kısmına hiç değinilmemiştir. Bu çalışmanın amacı söz konusu hikâyeleri kronolojik bir tasnifle tanıtarak yazarın hikâyeci kimliğinin gelişimini bu örnekleri de dâhil ederek ortaya koymaktır.

Ahmet Hikmet edebiyat sahnesine 1891’de Asır Kütüphanesi Külliyyatı içerisinde küçük bir kitap olarak yayımlanan *Leyla Yahut Bir Mecnun’un İntikamı* adlı eseriyle çıkmıştır. *Leyla* aslen yazarın Galatasaray Lisesi’nde okurken hazırladığı bir ödevin okul müdürü İsmail Bey tarafından beğenilmesi sonucu neşredilmiştir. Bu hikâyenin tamamen Ahmet Hikmet’in kaleminden

çıkıp çıkmadığı kesin değildir. Fethi Tevetoğlu, Ahmet Hikmet'in 1912 yılında edebiyata nasıl başladığına dair bir röportajda anlattıklarından yola çıkarak bu hikâyenin konusunun yazarın öğretmeni tarafından verildiğini ve onun da bu konuyu o dönemde yayımlanmış bir romandan aldığını belirtir (25). Ahmet Hikmet ise yazdığı önsözde eserinin hayalî veya bir efsaneden alınma olmadığını, hikâye suretine girmiş gerçek bir olaydan ibaret olduğunu söyler (Fevziye Abdullah 6).

Leyla, Anadolu motiflerini halk hikâyelerinin özelliklerinden yararlanarak işleyen, hüznü bir aşkı anlatan bir uzun hikâyedir. Anadolu'nun mahallî hayatını, köylülerin dış görünüş ve kişilik özelliklerini, yörenin gelenek ve göreneklerini yansıtmaya bakımından (Fevziye Abdullah 2) yerli kaynaklardan beslenen bir eserdir. Hikâyede olaylar Sivas'ta, Yeşilirmak kıyısındaki Kızıl Meşe köyünde geçer. Babasız kalmış Şehirlioğlu ailesinin evinde Saliha Hanım ve kızı Leyla kimseye muhtaç olmadan yaşamaya çalışmaktadır. Leyla, bir sabah elma toplamaya giderken köyün delikanlılarından oduncu Hüseyin'in söylediği türkülerini işitir ve çok etkilenir. O esnada kırılan bir dalın yaraladığı Hüseyin'e yardım eder. Baygınlığı geçtiğinde Leyla'yı tanıyan Hüseyin de ona âşık olur. Saliha Hanım'ın onayıyla nişanlanırlar. Ancak köyün zenginlerinden Mahmut Ağa'nın oğlu Süleyman da Leyla'yı istemektedir ve reddedilen aile bu durumdan hoşnut olmaz. Bir gün odunlarını satmaya götüren Hüseyin, dinlenmek için çimenlerin üzerine uzanır. Onu gören Süleyman bir intikam planı hazırlar ve Leyla'nın evine koşup Hüseyin'in yol kenarında cansız yattığını haber verir. Telaşla evden fırlayan ana kızın ardından evlerini ateşe verir. Birkaç arkadaşını da Hüseyin'in yattığı yere göndererek Leyla ve annesinin yangında öldüğünü söyler. Yangın yerine koşan Hüseyin Leyla'yı bulamayınca aklını kaçıır. Bundan sonra bir Mecnun gibi dolaşmaya başlar. Bir gün Yeşilirmak üzerindeki bir köprüde Süleyman'la karşılaşan Hüseyin, ona saldırır ve beraber ırmağa düşerler. Olanları gören Leyla da Hüseyin'i kurtarmak için nehre atlar ancak üçü birden boğulur. Bu acıya dayanamayan Saliha Hanım birkaç ay sonra vefat eder. Süleyman'ın babası Mahmut Ağa da çektiği vicdan azabından dolayı mezarlıklarda dolaşan meczup bir ihtiyara dönüşür.

Ahmet Hikmet ilk eserinde geleneksel halk hikâyelerinin ve metinlerin tematik ve yapısal unsurlarından yararlanmıştı. Üçlü bir aşk hikâyesi içerisinde, âşıkların birbirine vurulması, rakibin tuzaklarına düşmeleri, ayrı kalmaları ve sonunda ölmeleri halk hikâyeleri ve aşk mesnevilerinde görülen klasik kurgunun modern hikâyeye uyarlanmasıdır. Hüseyin'in aklını kaçırpıp "Mecnun"a dönüşmesi, hikâyeye de adını veren klasik edebiyatın en meşhur aşk hikâyesinden, *Leyla vü Mecnun*'dan gelmektedir. Metin yapı olarak halk hikâyelerinin nazım nesir karışık tarzıyla düzenlenmiştir. Yazar, Leyla'nın Hüseyin'e âşık olduğu sahnelerde Hüseyin'in söylediği türkülerini şiir parçaları hâlinde metne yerleştirmiştir. Bu parçalardan ilkinde dipnot düşerek "parmak hesabıyla" yani hece vezniyle düzenlendiğini özellikle belirtmiştir. Doğa,

mekân ve şahıs tasvirlerinde terkiplere ve nispeten yabancı kelimelere yer vermesine rağmen hikâyenin genelinde rahat anlaşılır, akıcı bir Türkçeyi tercih etmiştir. Öğretmenlerinin bu metne ne kadar müdahil oldukları bilinmemekle birlikte *Leyla* hikâyesi yazarın yazı hayatının başlangıcında daha millî ve yerel kaynaklardan beslenen bir sanat anlayışı olduğunu göstermektedir. *Leyla*'nın bu özelliği Fethi Tevetoğlu gibi Ahmet Hikmet'in Servet-i Fünun estetiğini yansıtan eserlerinin geçici ve kısa bir etkilenmenin ürünü olduğunu savunan edebiyat araştırmacılarının görüşlerini desteklemektedir.

1887'de *Payidar*'da yayımlanan “Bir Müteverrimin Ormana Son Veda” yazarın süreli yayınlarda neşredilen ilk yazısıdır (Tevetoğlu 27). Bu parçada genç bir verem hastasının, bir orman içerisinde yaptığı yürüyüş esnasında etrafındaki doğayla vedalaşması anlatılmıştır. Romantik edebiyatın popüler unsurlarından biri olan verem, duygusal bir gencin şiir estetiğine yaklaşan üslubuyla anlatılmıştır. Müftüoğlu'nun bu parçayı Servet-i Fünun topluluğunun kuruluşundan dokuz yıl önce yazdığı düşünüldüğünde, Recaizade Mahmut Ekrem ve Ara Nesil sanatçılarından gelen bir tesir altında olduğunu söylemek mümkündür. Ağaçlar arasında dolaşan genç adam, çektiği acılardan ve artık bunların ölümlerine nihayete ermesine çok az kaldığından bahsederek ağaçlar ve yapraklarla vedalaşır. Gencin iki paragraflık monoloğundan hastalığın sebebinin aşkına karşılık vermeyen bir sevgili olduğu anlaşılmalıdır. Parçanın sonunda yazar, gencin ertesi gün öldüğünü ve meşe ağaçlarından birinin altına defnedildiğini haber verir. Bu kısa parçada Ahmet Hikmet, döneminin romantik eserlerinde yaygın olarak işlenen bir konuyu, küçük bir vaka parçası içerisinde, özellikle monolog kısımlarında estetik kaygının arttığı bir üslupla anlatmıştır. Yazarın bu hikâyeye içerisinde yer verdiği şiir kutbuna yakın söyleyişler -*Çağlayanlar* dâhil olmak üzere- sonraki eserlerinde de görülecektir. Nitekim “Türk İli Zeybeklerine”, “Altun Ordu”, “Üzümcü”, “Yakarış” bunun en güzel örnekleridir.

1908 tarihli “Dalgaların Nasihati”, *Resimli Kitap*'ta yayımlanmıştır. Sosyal bir muhtevaya sahip hikâyede merhamet teması işlenmiş ve insanların acımasızlığına ve duyarsızlığına yönelik toplumsal eleştirilere yer verilmiştir. Yazar, hikâyenin başında doğrudan okuyucuya seslenir. Geçmişte duyduğu bir hikâyeyi anlatacağını haber vererek, başkışiler olarak yoksulluk, kar ve geceyi tanıtır. Hikâyede ilk defa dilencilik yapmak zorunda kalan bir kadının başından geçenler anlatılır. Kadının hizmetçilikten kazandığı paralarla öğretmen olmak üzere okuttuğu bir kızı vardır ancak genç kız iki aydır hasta yatmaktadır. Çaresiz kadın, kızını ısıtabilmek ve besleyebilmek için dilenmeyi göze alır ancak yanından geçip zengin bir konağa giren misafirlerin hiçbiri kadına yardım etmez. Ertesi gün hasta kızı ölen kadın çaresizlik içerisinde kendisini denize atar. Hikâyenin sonunda yazar, kendi hayatlarının saadeti içerisinde etrafındaki acıları fark etmeyen insanlara uyarı niteliğinde nasihatlerde bulunur.

Acıklı bir temayı işleyen hikâyede üslup da duyguya eşlik ederek dalgaları. Duyguların yükseldiği bölümlerde sanatkârane söyleyişlerle mensur

şiiire yaklaşılır. Özellikle kadının çaresizliği, dilenmekten duyduğu mahcubiyet, insanların onu görmezden gelmesi şiiirsel bir üslupla dile getirilir. Yazar, hikâyeyi baştan sona mutluluk ve sefalet çatışması üzerine kurar. Zenginlik ve fakirlik tezadı yerine mutluluk ve sefalet mefhumlarını seçmesi üslup açısından tesadüfî değildir. Dilenci kadın, kızının sağlığını kaybetmesi ve ölmesiyle birlikte sadece maddî açıdan değil manevî açıdan da bütün varlığını yitirir.

1909 yılında *Resimli Kitap*'ta yayımlanan “Bir Mehtap Gecesi” de bir hastalık vakası etrafında ölmekte olan bir eşin psikolojik buhranlarını ele alır. Hikâyeye yine bir verem hastası olan Ali Bey'in eşi Bedia'yı zorla gezmeye göndermesiyle başlar. Ali, sağlığında kadınların eşekler üzerinde mehtap gezintilerine çıkmasını, balolara gitmesini uygun bulmayan bir adamken hastalığının uzun süreden beri devam etmesiyle birlikte Bedia'yı yıldırımamak için gezmesini, eğlenmesini teşvik eder. Karısını zorla gezmeye gönderdikten sonra kendisi de evlerinin yakınlarındaki çamlıkta dolaşmaya çıkar ve Bedia'yla tanıştığı ve evlendiği zamanları hatırlar. Ali, yakında öleceğinin farkındadır. Ömrünün son günlerinde öksürüklerini, iniltilerini kimseye duyurmadan; kimse acımasına ve görev duygusuyla kendisini ziyaret etmesine mahal vermeden ölmeyi dilemektedir. Daha da hasta ve aciz bir duruma düşmeye dayanamayacağını düşünerek intihar etmek üzere oturduğu yerden kalkmaya çalışırken ağzından kanlar boşanır ve ölür. O, çamlıkta tek başına ölüme giderken etraftan mehtap gezintilerine çıkan insanların neşeli gürültüleri gelir. Yazar, bu hikâyesinde tezadı etkili biçimde kullanmıştır. Hasta adamın yalnızlığı ile gezmeye çıkan dinç ve sağlıklı insanların kalabalığı, Ali'nin karanlık bir çamlıkta bulunmasına karşılık diğer insanların pırl pırl bir mehtabın altında dolaşmaları, Ali'nin tüm düşünceleri ölüm etrafında toplanırken Bedia'nın çevresindeki kadınların ona ölenle ölmeyeceğini hatırlatmaları hikâyeye içerisinde hayat ve ölüm, neşe ve acı, sağlık ve hastalık çatışmalarını belirgin hâle getirmek üzere kullanılan zıt unsurlardır.

Birbirini tamamlayan iki parçadan oluşan “Bir Mektup” ve “Bir Cevap” hikâyelerinden ilki 1909 yılında *Resimli Kitap*'ta yayımlanmıştır. Mektup tarzında düzenlenen bu hikâyede Naima Bey, arkadaşı Nazima Efendi'ye evliliğinde yaşadığı sıkıntıları anlatmaktadır. Hikâyenin girişinden anlaşıldığına göre bu mektup Nazima tarafından daha önce yazılmış ve bir İtalyan olan eşiyile yaşadığı sıkıntılardan bahsettiği başka bir mektuba cevap olarak gönderilmiştir. Nazima'nın eşi çocuklarını Türk kültürüyle yetiştirmesine müsaade etmemektedir ve çocuklara Türkçe konuşmayı dahi yasaklamıştır. Bu durum eşler arasındaki ilişkinin bozulmasına sebep olmuş, yabancı bir kadınla evlenmekten pişmanlık duyan Nazima'nın Naima Bey'in Türk eşiyile yaptığı evliliğe imrenmesine yol açmıştır. Ahmet Hikmet aynı konuyu 1924 tarihli “Dalâlet” hikâyesinde de ele almış ve bu metni de “Ruhi Bey'den Fikri Bey'e” hitabıyla bir mektup tarzında düzenlemiştir (Müftüoğlu, *Çağlayanlar* 169-175).

Oysaki Naima da karısının kıskançlığı yüzünden mesleğini yapamaktan dolayı büyük sıkıntı içerisinde. Naima, Paris’te eğitim almış bir kadın hastalıkları uzmanıdır. Farklı kültürlerden eşlerin evlilik hayatı içerisinde mutlu olamadığını gözlemlediği için “eski Türk ailelerinden ahlaki sarsılmamış, sütü bozulmamış bir kız” ile evlenmiştir. Ancak bu geleneksel aile kızı, erkek bir kadın hastalıkları doktorunun geceleri evinden çıkıp doğuma gitmesini kabullenebilecek anlayışa sahip değildir. Naima’nın hastaya gittiği her gece ortalık ayağa kalkar. Eve gelen hastalara kötü muamele edilmeye, doktorun evde olmadığı yalanı söylenmeye, tıraş olmasından saçlarını taramasına, kütüphanesindeki tıp kitaplarında bulunan tasvirlerle kadar her şeye laf edilmeye, çantasındaki malzemeler kırılmaya başlamıştır. Eşinin ailesi de ona destek vermektedir. En sonunda kayınpederi onu Meclis-i Umur-ı Sıhhiye üyeliğine aldırır. Zaten hastalarının çoğunu kaybeden Naima, burada bir memur olup kalır ve evliliği yüzünden çok sevdiği mesleğini yapamaz.

Naima, kendisi gibi çok sevdiği uğraşlarından eşlerinin yersiz kıskançlıkları ve anlayışsızlıkları yüzünden vazgeçmek zorunda kalan başka tanıdıklarından da bahseder. Ressam bir arkadaşı fırçasını, bir şair kalemini bırakmıştır. Memur bir arkadaşı ise kaleme düzenli devam ettiğine inanmayıp başka yerlerde vakit geçirmekle kendisini suçlayan karısından en sonunda boşanmıştır. Dolayısıyla Naima, Şark’ta evlilik usullerinin ve kadınların yetişme tarzının mutlu bir evliliğe engel olduğunu düşünmektedir. Hikâyede görücü usulüyle evlilik, eşi tanıma ve seçme özgürlüğünün bulunmaması, kadının eşinin meslekî ve kültürel ilgilerini anlayabilecek ve paylaşabilecek görgüde olmaması, kıskançlık ve tüm bunların aile hayatına verdiği zarar erkeğin bakış açısıyla anlatılmıştır.

Bu hikâyenin devamı olan “Bir Cevap”, 1911’in mart ayında aynı dergide yayımlanmıştır. Mektup tarzında düzenlenen metnin başında Nazima, evliliğinin nasıl gerçekleştiğini arkadaşına anlatır. Evlenmeye İstanbul’da karar verdiğini ve etrafına alıcı gözle baktığını anlatan Nazima, farklı kadın tiplerinin panoramasını yapar. Bunlardan bazıları kalburüstü ailelere mensup, aşırı süslü, hafifmeşrep kadınlardır. Bu kadınların görünüşleri, ağırbaşlılıktan uzak tavırları, çocukça hareketleri Nazima tarafından eleştirilir. Bahsettiği başka bir kadın grubu ise Beyoğlu’nun kalabalığı içerisinde ürkerek dolaşan, mağazalara beceriksizce girip çıkmaya çalışan, gideceği yeri şaşırıp korkulu gözlerle birbirini arayan kadınlardır. Nazima, bu kadar özgüvensiz olmayı, toplum içerisinde hareket edememeyi de Türk kadınlarına yakıştıramaz.

Kendine uygun eş bulamayan Nazima İzmir’deki akrabalarından birinin kızıyla nişanlanır. Bu nişan da Nazima’nın eğitim için Avrupa’ya gitmek istemesi ve kızın bu ayrılığı istememesi yüzünden bozulur. Lyon’daki eğitimi sırasında arkadaşının kardeşi Culya ile tanışan Nazima, İstanbul’da gördüklerinden çok farklı olan bu kızla yakınlaşır. Culya, Nazima’nın her şeyiyle ilgilenir ve kısa bir süre içerisinde evlenirler. Culya’nın kadını yaklaştırmı,

hassasiyeti, detaylara gösterdiği ilgi ve bilinçli hamlelerle onun gönlünü çelmeye çalışması Nazima'nın onu üstün gösterdiği noktalarıdır. Ancak aralarındaki kültür farklılığı, çocuklarının doğumundan sonra ilişkilerini zedelemiştir. Bunun sonucunda Nazima da tıpkı İstanbul'daki çağdaşları gibi evliliği esaret olarak gören, mutsuz bir adama dönüşmüştür.

Yazar, bu iki hikâyede aile kurumunu ve evliliklerdeki sosyal problemleri irdelemiştir. Türk kadınının ev içerisinde bir eş olarak gösterdiği hatalı tutumları, evin dışında ise farklı kutuplarda aşırılaşan davranışlarını ele almıştır. Bir erkeğin gözünden, erkeklerin eşlerinden ve evliliklerinden beklentilerini dile getirmiştir. Toplumsal yaşam içerisinde karşılaştıkları farklı kadın tiplerinin erkeklerin gözünde uyandırdığı izlenimleri tasvir etmiştir. Nazima ve Culya'nın evliliğinden yola çıkarak da farklı kültürel alt yapıya sahip eşlerin birlikteliklerinde yaşanabilecek sorunları işlemiştir. Kadınların davranış tarzlarının altında yatan sebepleri izah etmeye çalışan arkadaşların ağzından ahlak ve musiki, ahlak ve edebiyat, ahlak ve şiir arasında dikkat çekici bağlantılar kurmuştur. Bunu yaparken Divan şiirine göndermelerde bulunmuş, Nabi'nin *Hayriyye*'sinde evlilikle ilgili bölümlerden alıntı yaparak bu eserde öne sürülen düşünceleri eleştirmiştir. Divan şiirini iyi bilen Ahmet Hikmet (Enginün 381), yeri geldiğinde bu köklü geleneğe göndermelerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Hikâyelerin mektup tarzında düzenlenmesi ve sosyal içerikli olması, yazarı sade bir üslupla yazmaya sevk etmiştir.

1910'da *Servet-i Fünun*'da yayımlanan “Dünya Yaratılırken”, dünyanın, erkeğin ve kadının yaratılışını, İslamiyet öncesi Türk edebiyatının yaratılış destanlarını andıran bir atmosferle anlatmaktadır. Metinde mensur şiir tarzı hâkimdir. Ahmet Hikmet, kâinatın dönüşü içerisinde doğa unsurlarının şekillenişini anlatırken yeryüzünde düzeni sağlamakla görevlendirilen meleklerin gayretlerinden bahsetmektedir. Zühre'yi yerine yerleştirmek isterken yaralanan bir meleğin gözünden düşen bir damla yaştan Yaradan erkeği vücuda getirir. Düzen sağlandıkça melekler de emeklerinin mükâfatı olarak güneşin, çiçeklerin ve doğanın güzelliklerinin tadını çıkarmaya başlarlar. Bu sırada bir melek gülümser. Dünyadaki bu ilk gülümsemeden Yaradan kadını yaratır. Böylece dünyanın yaratılışı tamamlanmış olur. Hikâye kısa olmasına rağmen yoğun ve yerinde kullanılan sıfatlarla kaotik bir evrenden, düzenlenmiş ve huzurlu bir doğaya geçiş etkileyici bir biçimde tasvir edilmiştir. Mitolojik anlatıların atmosferiyle, İslamiyet'e ait unsurlar olan tek yaratıcı ve melekler sentezlenmiştir. Tevetoğlu'nun “Türklüğün ululuğunu duyuran eşsiz parçalar” arasında saydığı bu hikâye (34), İslamiyet öncesi ve İslamiyet etkisindeki Türk kültürünü bir arada sunması bakımından dikkate değerdir.

Aynı sene *Resimli Kitap*'ta yayımlanan “Örtüye Düşkün”, sosyal içerikli ve toplumsal eleştirilerin dile getirildiği hikâyelerdendir. Hikâye bir Avrupa şehrinde dört arkadaşın seyrettiği manzarayla başlar. Bu manzara tasvir edilirken genişliği, ferahlığı ve özellikle de açıklığı üzerinde durulur. Arkadaşlar denizin, gökyüzünün, evlerin denize bakan kapı ve pencerelerinin açık

olmasıyla Avrupalıların gönüllerindeki, zihinlerindeki ve davranışlarındaki açıklık arasında paralellik kurarlar. Ahmet Hikmet'in tezatlara dayanan kurgu anlayışı bu hikâyede Doğu-Batı, açık-kapalı çatışması şeklinde görülür ve arkadaşlar buradan itibaren İstanbul'un kapalılığı ve İstanbulluların zihnî kapalılığıyla ilgili serzenişlerle iki kültürü birbiriyle kıyaslamaya başlarlar. İstanbul'da nasıl baharlar kapalı, yağmurlu havalarla geçerse insanların evlerinin kapıları ve pencereleri de öyle kapalıdır. İstanbul'da her şey gibi fikirler ve sözler de örtülmüştür. Yazar, mekânın açıklığından (veya kapalılığından) ruhların ve zihinlerin açıklığına (veya kapalılığına) uzanır. Batı'yı açıklık, neşe ve kahkahalarla özdeşleştirirken Doğu'yu kapalılık, hüznün ve ağlayışlarla özdeşleştirir.

Arkadaşlar arasından Bihud Bey, Türk kültüründeki kapalılık ve örtü merakıyla ilgili bir hikâyeye anlatır. Çocuğun kundaklanmasından itibaren Türk kültüründe örtünün, bağlanmanın, bedeni dış dünyadan korumak için sarınıp sarmalanmanın öneminden bahseder. Ardından bir kalem memuru olan ve tüm ömrünü kapalı bir çevrede geçiren Abdüssettar Efendi'nin hikâyesini anlatır. Abdüssettar Efendi'nin giyim kuşamından işi için taşıdığı evraka, aile fertlerinden evinin eşyasına kadar her şeyi kat kat örtülmüştür. Kendisini yazın güneşten kışın yağmurdan korumak için siyah bir şemsiyenin altına saklar. Bihud, onu karaya ve karanlığa meftun, açıklık ve genişlik karşısında sersemleyecek bir adam olarak betimler.

Kapalılık Abdüssettar Efendi'nin davranışlarında da kendini göstermekte, şakacı, açık ruhlu ve sözlü adamların dostluklarından kaçınmaktadır. Üslup olarak bile anlaşılmaz Arapça ve Farsça sözlerle dolu eski eserleri tercih eden, vazih bir Türkçeyle yazılmış metinlerden hoşlanmayan bir adamdır. Bihud, bu adamın ruhunun da aynı renksizlikte olduğunu, ömründe hiçbir şey için heyecan duymadığını ifade eder. Hiçbir şey onda güzellik veya nefret hisleri uyandırmaz. Bihud, onun ruhunun ölüp de mezara girdiği zaman üstüne örtülen toprak sayesinde ilk defa güldüğünü düşünmekte ve gönülünün esas arzulanığı yere konduğuna inanmaktadır. Hikâyeye bittikten sonra arkadaşlar arasından Selim, bu gibi adamların çokluğundan dem vurarak milletin üzerindeki bu kadar örtüyü açıp onlara girişimciliği, ilerleme heveslerini ve yeniliklere duyulan merakı anlatmanın imkânsızlığından şikâyet eder. Selim'in sözleri aslında yazarın yeniliklere kapalı zihniyete karşı çıkışıdır. Sosyal içerikli hikâyeye, iki farklı kültürü açıklık-kapalılık kavramları üzerinden karşılaştırırken aynı zamanda Doğu'yu Abdüssettar tipi üzerinden eleştirmektedir. Batı dünyasını iyi tanıyan Ahmet Hikmet, burada da birçok hikâyesinde yaptığı gibi iki toplumun yetiştirdiği insan tiplerinin farklılığını vurgulamıştır (Erez 112). Hikâyeye içerisinde, diğer sosyal içerikli parçalarda olduğu gibi sade bir dil ve akıcı bir üslup kullanılmış, esas hikâyeye olan Abdüssettar Efendi'nin hayatı çerçeve hikâyenin şahıslarından birine anlatılırarak yazarın görünürlüğünün önüne geçilmiştir. Böylece daha gerçekçi bir yaklaşım sergilenmiştir.

1910 yılında *Resimli Kitap*'ta yayımlanan “Düğün Yok!”, tiyatro türünün özelliklerini taşıyan bir monologdur. Yazar, başlangıçta ayrıç içerisinde sahnenin düzeni ve monoloğu canlandırarak kadın oyuncunun hareketlerine dair yönlendirmeleri aktarır. Metin boyunca da aynı yöntem kullanılır. Buraya kadar ele alınan hikâyelerde erkek zihninin ve psikolojisinin yansıtıldığı konuları ele alan Ahmet Hikmet, “Düğün Yok”ta kadının dünyasına girer. Bunu yaparken de erkek bir yazar olarak tasvirî bir anlatım yapmak yerine kadının telaşını, üzüntüsünü, düşüncelerini doğrudan kendi ağzından anlatabileceği bir tarzı tercih eder. Ahmet Hikmet monolog tekniğiyle kadın karakterleri konuşturma yöntemine *Haristan*'a aldığı “İlk Görücü” ve “Ah Şu Erkekler!” hikâyelerinde de başvurmuştur. “Düğün Yok!”ta sahnedeki kadın bir süredir ertelenen, iptal olan veya kendisinin davet edilmediği düğünler yüzünden yaşadığı mutsuzluğu anlatır. İstanbul'da modalar çabucak değiştiğinden bu düğünler için yaptırdığı kıyafetler bir kere bile giyemeden kenarda kalmaktadır. Bu durum kadını çok üzmektedir.

Osmanlı toplumunda büyük ölçüde evin sınırları içerisinde, kapanık bir hayat yaşayan Türk kadınları için düğün yegâne sosyalleşme ortamıdır. Hikâyede üzerinde durulan ve eleştirilen esas konu kadının sosyal yaşamdan soyutlanmışlığıdır. Aile kurumuna büyük önem veren ve bu kurumun sarsılmasına sebep olabilecek etkenler hususunda yol gösterici hikâyeler yazan Ahmet Hikmet (Erez 132), bu hikâyesinde Batılı modalarda erkekler için balolar, suareler, kahveler, gazinolar, kulüplerle zenginleştirdiği sosyal hayata karşılık kadınlar için sadece düğünlerin varlığını sık sık vurgular. Dolayısıyla kadınların başlıca uğraşı bu düğünlere hazırlanmak, burada güzelliklerini sergilemek ve gururlarını artırmaktır. Bu durum giyim kuşam ve süslenmeyle ilgili modaları, bu modalarda kadınlarda bir iptila hâline gelmesini, başka kadınlarla bu hususlarda rekabet etmeye çalışmanın kadın psikolojisini olumsuz etkilemesini beraberinde getirir. Metinde aileye ve topluma faydalı uğraşlar yerine düğünlere boy göstermek için girişilen gayretlerin kadının hayatını doldurması eleştirilir. Ancak yazar, bu hususta kadının içinde bulunduğu ortamı yaratan unsurlara dikkat çeker.

İş yaşamının dışında olup sosyal hayattan da uzak tutulan Türk kadınlarının ev içi uğraşları da aşçılar, hizmetçiler, dadılar ve cariyeler tarafından ellerinden alınmıştır. Monoloğun bir bölümünde kadının uğraşının evi, eşi ve aşı olması gerektiğini savunan anlayışa karşı, eşin kadına gösterdiği ilgisizlik ve anlayışsızlık, evin düzeninde çalışanların hâkimiyetinin evin hanımını saf dışı bırakması ortaya konmuştur. Düğünü, sefahat ve modayı israf olarak görenlerin bunlar da gittikten sonra kadının düşeceği duruma dikkati çekilmek istenir. Nitekim hikâyede bir yıldır düğüne gidemediği için çıldırma noktasına gelen, boşluğa düşmüş, tamamen işsiz güçsüz, uğraşsız kalmış bir kadının yaşadığı ruhsal sıkıntı aktarılmaktadır. Yazarın amacı o dönemde olumsuz yaklaşılan düğün ve moda merakını haklı çıkarmaya çalışmaktan ziyade kadını

böyle olumsuz bir sosyal gerçekliğe hapsedilmiş olan toplumsal eğilimleri yermektir.

1920 yılında *İnci*'de yayımlanan “Ziyet ve Ruh”, Ahmet Hikmet'in fikrî yönü ağır basan hikâyelerinden biridir. Birinci kişi ağzından anlatılan hikâyede, anlatıcı meraklı bir kız çocuğu olan Ziyet'le müze gezintisine çıkar. Topkapı Sarayı'nın bahçesinde başlayan gezinti anlatıcının zihninde geçmiş gitmesine ve buralarda dolaşmış tarihî şahsiyetleri düşünmesine vesile olur. Bu düşüncelerin etkisinde burayı bir ruhlar müzesi olarak betimler. Ziyet, anlatıcıdan kendisine ruhun ne olduğunu açıklamasını ister. Anlatıcı Ziyet'i ruh, kendisini ceset olarak tanımlar. Dolayısıyla çocuğun henüz ruhunun canlılığını koruduğunu ancak kendisinin bunu kaybettiğini söylemek ister. Bu metafor 1900'lü yılların başında Osmanlı aydınlarının yaşadığı ifade bunalımının bir yansımasıdır. Okumuş, aydın bir şahsiyet olan anlatıcı, küçük çocuğa anlayacağı şekilde, metaforlara sığınmadan ruhu açıklamayı başaramaz. Dönemin sürekli okuyan, farklı düşünce akımlarını tanıyan, bilgi birikimi zengin aydınlarının yaşadığı kendini ifade edememe, bildiğini hayata geçirememesi ve mefkûrede boğulma bunalımını anlatıcının yaşadığı sıkıntıda görmek mümkündür.

Anlatıcı, Ziyet'in ısrarları sonucu insan ruhunun iki kısımdan oluştuğuna dair bir açıklama yapar. Biri ruh-ı hayvanîdir ve insanın fizikî ihtiyaçlarını karşılayıp hayatını sürdürmesini sağlar. Diğeri ise ruh-ı latiftir ve Allah'tan intikal eden ilahi bir parçadır. İçinde bulunduğu ortamın ve Ziyet'in teşvikleriyle fikirlerini serbestlikle dile getiren anlatıcı hikâyenin sonunda pişman olur ve Ziyet'e kendisini çıldırması sanacaklarını söyler. Bu tutumu fikirlerine güvenmeyen veya fikirlerinin toplum tarafından kabul görmeyeceğini düşünen aydının pişmanlığı olarak düşünmek mümkündür.

Bu hikâyeden bir ay sonra *Dersaadet*'te yayımlanan “Çamlar ve Serviler” adlı fikrî hikâye de aynı şekilde aydın bunalımını, aydının mefkûreye hapsedilip harekete geçemeyişini irdeleyen bir parçadır. Üç arkadaşın arasındaki konuşmalar üzerinden Osmanlı aydınının istibdat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde yaşadığı sıkıntılara değinilir. Grubun en genci olan Nedim, bahsi geçen dönemlerin gençlerini temsil eden Fehim ve Yavuz Beyleri, hayalperest ve romantik olmakla eleştirir. Gençliğinde vatanına faydalı olmak için yapmak istediği ancak gerçekleştirmediği şeyleri hüznle anan Yavuz Bey'i harekete geçmediği için, fikirlerine sahip çıkmadığı için hatalı bulur. Nedim'e göre bu nesil düşünmeyi çalışmak, fikirlerini anlatmayı iş yapmak sanan, hâlâ harekete geçebilecekken kıvılcımsız bir kuşaktır. Yavuz Bey, istibdat döneminde uygulanan sansürün, sonrasında Meşrutiyet dönemi uygulamalarının kendi nesillerini yok ettiğini savunur. Hikâyenin taşıdığı esas iletiyi de son bölümde Yavuz Bey dile getirir. Şark'ta uzun zamandan beri çalışana, faydalı olmak isteyen teşvik yerine tahkir ve tehdit etmenin yaygınlaştığını, bir şeyler başarmak için çalışmaya ve zekâyâ değil, riyakârlığa yöneldiğini söyleyen Yavuz Bey, bir zamanlar büyük hükümdarlar hatta peygamberler yetiştiren

toprakların şimdiki acı durumunu bu yanlış tutuma bağlar. Ona göre gençler çok çalışarak bu acı tabloyu değiştirebilir. Ahmet Hikmet bu hikâyede bir yandan memleketin bir nesil önce içinde bulunduğu idarî süreci eleştirirken bir yandan da geleceğe dair umudunu dile getirme yoluna gitmiştir.

1920 yılında *Alemdar Nüsha-i Edebiyesi*'nde yayımlanan “Deli”, bir aile trajedisini yine hastalık teması etrafında işleyen metinlerin biridir. Çamlıca'da karşılaşan iki okul arkadaşından birinin evliliğinin yıkılması ve ruh sağlığının bozulması hikâyenin konusunu oluşturur. Hasip, talihsiz hikâyesini arkadaşı Veli'ye anlatır. Okulunu bitirip doktor olduktan sonra evlenerek Çanakkale'nin Erenköyü'ne yerleşmiştir. Ancak karısı bir süre sonra yanlarına gelen kayınbiraderi Rıfat'a âşık olmuş ve Hasip bu gizli ilişkiyi yakalamıştır. Akli dengesi yerinde olmayan Hasip hikâyenin bundan sonrasını çelişkili açıklamalarla anlatır. Yakalanan kardeşinin utancından başına silahla ateş ederek intihar ettiğini, annesinin hatırına onu ameliyat ederek kurtarmaya giriştiğini, ameliyat sırasında aklına karısı geldiği için vazgeçip Rıfat'ı ölüme terk ettiğini söyler. Sonra kıyamayıp ameliyatı tamamladığını, Rıfat'ın iyileşip karısıyla evlendiğini, kendisinin de müzmin baş ağrılarıyla hasta düştüğünü söyler. Ardından tekrar yalan söylediğini, Rıfat'ı öldürdüğünü ve karısını da göz kapaklarının içine sakladığını haykırarak arkadaşından uzaklaşır.

Hikâye kişisel bir trajediyi, bir diyalogla okura aktarmaktadır. Gerçekte ne olduğunun anlaşılması, Hasip'in anlattıklarındaki çelişkilerden dolayı mümkün değildir. Olaylar nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın Hasip'in akli melekelerini yitirmesine sebep olmuştur. Yazarın yayımlanan ilk eseri *Leyla*'da olduğu gibi burada da yaşanan acının yükünü kaldıramayıp zihnî dengeyi kaybetmek söz konusudur. Romantik edebiyatın bir yansıması olarak şiddetli duyguların ağırlığı altında ezilmenin ve fizikî veya ruhî sağlığı yitirmenin yazarın eserlerinde sıklıkla yararlandığı bir motif olduğu görülmektedir.

Ahmet Hikmet *Haristan*'ın neşrinden sonra yazdığı bu hikâyeleri *Çağlayanlar*'a almamıştır. Bir kısmının bireysel temaları işlemesi ve Servet-i Fünun estetiğini yansıtmaması açısından dışarıda bırakılması anlaşılır bir durumdur. Ancak sosyal problemlere ve eleştirilere yer veren parçaların da dışarıda tutulması, yazarın *Çağlayanlar*'da yalnız millî fikirleri yayma gayesi güttüğü hikâyelerini bir araya getirmesiyle açıklanabilir (Fevziye Abdullah 30).

1922'de birer hafta arayla *Vakit*'te yayımlanan “Sefir Paşa”, “Sefir Paşa'nın Mev'izesi” ve “Vaizlere Mev'ize” hikâyeleri, fikrî yönü ağır basan parçalardır. Bu hikâyeler birbirinin devamı niteliğindedir. “Sefir Paşa”, Avrupa'yı iyi tanıyan ancak kendi kültürüne ve geleneklerine son derece bağlı olan Emin Paşa'nın evindeki iftar yemeğiyle başlar. Eski büyükelçilerden olan Emin Paşa, uzun yıllar Avrupa'da yaşadıkdan sonra emekli olup memleketine dönmüştür. Yazar, metnin başında paşanın salonu, uşakları ve kurulan sofrayla ilgili küçük detaylara yer vererek Avrupaî bir dekor oluşturmuştur. Yemekten sonra İslam toplumlarının en eski geleneklerinden biri olan cami sergilerinden

söz edilir. Camiler, İslam toplumlarında sosyal hayatın merkezini teşkil eder ve ibadetten eğitime, alışverişten sanata kadar tüm kültürel ve iktisadî faaliyetler camilerin etrafında yürütülür. Paşa, birkaç sene evveline kadar Fatih, Ayasofya ve Bayezid camilerinin avlularında da kurulan bu sergilerin kaldırılmasının yanlışlığına değinir. Bu sergilerin yerli ürünlerin satılması açısından ne kadar önemli olduğundan bahseder ve hikâyenin ana fikrini oluşturan düşüncesini açıklar: Eski âdetleri topyekûn terk etmek yerine ıslah etmek gerekir.

Bu konuşmaların ardından teravih namazı kılınır ve imam efendinin okuduğu naat herkesi derin dinî duygulara sevk eder. Teravihe katılmayan birkaç gençten yola çıkan Sefir Paşa, insan için inancın sağladığı manevî gücün öneminden bahseden bir konuşma yapar. Kuvvetin, servetin ve hatta güzelliğin dahi diyanetten geldiğinden; mimari, nakış, hat ve halıcılık sanatlarının İslamiyet'in teşvikiyle geliştiğinden bahseder. Farklı dinlerin farklı sanatlarında ileri gitmelerine dair örnekler verir. Meslek yaşamı boyunca Hristiyan toplumlar içerisinde yaşamış ve bu toplumları iyi anlamış aydın bir kişi olarak paşanın İslamiyet'i bu şekilde yüceltmesi dönemin Batılı eğilimlerine karşı özellikle vurgulanmıştır.

Paşa, devrin gençlerinin dine karşı duyarsız olmalarının sebebinin Abdülhamit saltanatında *Mızraklı İlmihal*, *Dürr-i Yekta*, *Kıyas-ı Enbiya*, *Mesnevi-i Şerif* gibi İslamiyet'e dair dinî ve öğretici metinlerin yayınlanmasına izin verilmemesi olduğunu söyler. Jurnalciliğin insanları camilerde toplanmaktan alıkoymadığını belirtir. Ardından gelen İttihat devrinde de camilere Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yüzünden gelen muhacirlerin yerleştirildiğini, bir kısmının da kışla ve cephanelik görevi gördüğünü, halkın ibadet yerlerine gidemediğini ifade eder. Dolayısıyla bu devrin nesli dinî terbiyeden mahrum kalmıştır. Ancak paşa ümitlidir, bu devirlerin de geçeceğine inanmaktadır. Ahmet Hikmet'in toplumsal konularla ilgili eleştirilerini dile getirdiği, olumsuzluklara temas ettiği hikâyelerinin sonlarında mutlaka umuda dair ifadeler kullandığı, karamsarlığa kapılmadığı görülmektedir. Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği yıllarda yazılan bu hikâyelerde artık Türkçülük düşüncesinin ön plana çıkan isimlerinden biri olarak Türklüğün ve İslamiyet'in ayakta kalacağına dair umudu korumaya ve telkin etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bu hikâyede başlayan Ramazan akşamı “Sefir Paşa'nın Mev'izesi”nde devam eder. Hikâye, bir şerbet ikramı esnasında Sefir Paşa'nın misafirlerine yaptığı fikrî konuşmalardan oluşmaktadır. Aslen bu üçlemenin tüm parçaları yazarın anlatıcıya dekoru kurdurup atmosferi aktarmasının ardından uzun birer monolog şeklinde düzenlenmiştir. Paşa, bu parçada Osmanlı toplumunun Batılılaşma biçimini eleştirir. Osmanlı aydınlarının yaklaşık bir asırdır okudukları ve etkilendikleri, İslam taassubunu kötileyen Batılı kaynakların aldatıcılığından bahseder. Avrupa'da dinî ve millî taassup daha fazladır. Türkler bu aldatmacalara kanarak medreselerini, tekkelerini kapatıp camileri boşaltırken bunların yerine yabancı okulların, misyoner okullarının veya kiliselerin

dolmaya başladığını söyler. Türklerin kendi kültürlerinden ve inançlarından uzaklaşmaları bu dönemde Avrupa'da dine ve millî duygulara bağlılığın giderek arttığını ifade eder. Paşaya göre inanç, toplumun her kesimi için insanî bir ihtiyaçtır. Bu yüzden ilkel kabilelerden en gelişmiş toplumlara kadar hepsinde belli bir inanç sistemi görülmektedir. İlim ve fennin yeri ayrı olmakla birlikte bunların itikadın yerini alması mümkün değildir. İlim ve fen, getirdikleri mantıklı ispatlarla ilkel insanların ağaca, güneşe veya kendi yaptıkları putlara tapınmalarının önüne geçmiştir ancak gönlünde inanç ihtiyacı duyan insan, inancını fenlerin izah ettiği tüm bu varlığın esas yaratıcısına yöneltmiştir. Türkler İslamiyet'i vahdet-i vücud esaslı dâhilinde en saf, en az esrarlı ve hu rafesiz bir suretle telakki etmişlerdir.

Üçüncü parça, "Vaizlere Mev'ize", Sefir Paşa üçlemesi içerisinde en çarpıcı olanıdır. Bu parçada camilerde vaizlerin yaptıkları hatalı konuşmalardan ve doğrularının nasıl olması gerektiğinden bahsedilir. Anlatıcı kısa bir girişle sözü Sefir Paşa'ya aktaracak sahayı açtıktan sonra hikâye yine uzun bir monolog şeklinde devam eder. Paşa, Ramazan dolayısıyla çeşitli camilere gidip vaizlerin hutbelerini dinlemektedir. Ona göre nasıl ki insanın karnını doyurma ihtiyacını çiftçiler ve aşçılar sağlıyorsa, inancını besleme ihtiyacını da ulema, vaizler ve şeyhler karşılamalıdır. Ancak dinlediği vaizleri hiç beğenmez.

Dinlediği ilk vaiz İstanbul'un büyük kürsülerinden birinde evlilik gibi hassas bir kurumla ilgili konuşurken kadını sabah kalkıp havlamaya başlayan bir köpeğe teşbih etmiştir. Adam da ona aynı şekilde karşılık verirse işin boşanmalara, ardından hülleye gideceğini, son derece kaba bir üslupla anlatmıştır. Başka bir vaiz, cemaate sinemaya gidilen bir gece tevhit edilen bir çocuğun ailesine, vatanına ve milletine hayır getirmeyeceğini telkin etmektedir. Paşa, bu vaizi gaflet içerisinde bulur. İnsanın bedeni kadar ruhunu da doyurması gerektiğini, zihni neşelendirecek şeyleri insanlara günah diye telkin ederek onları diyanetten soğutmanın yanlış olduğunu söyler. Paşa, bir başka camide ise Osmanlı ordusunun uğradığı felaketlerin sebebinin Türkçeden Arapça ve Farsça unsuların çıkartılmaya çalışılması olduğunu savunan bir vaize rast gelmiştir.

Sefir Paşa, bu dayanaksız yasaçılığın, cemaate karşı sert tutumun insanları uzaklaştıracağını ifade eder. Vaizlerin halk kitleleri üzerindeki etkilerini olumlu yönde kullanmaları gerektiğini belirtir. Vicdan ve inanç meselelerinde zora ve hiddete yer olmadığını, özellikle de konuşmaların üslubuna muhakkak önem verilmesini gerektiğini söyler. Baki, Nevres gibi eski şairlerin şiirlerinde de vaizlerin üslubuna karşı serzenişlerin çok olduğundan bahsederek gençlere bu eserleri okumalarını ve lisanlarını, üsluplarını ona göre düzenlemelerini nasihat eder. Medresetü'l Vaizin'de dinler tarihi, felsefe tarihi, dinlerin karşılaştırılması ve edebiyat gibi derslerin okutulması gerektiğini, böylece vaizin halka fayda getirecek bahislerde kelam edebilecek bilgiye sahip olmasının sağlanabileceğini belirtir. Ardından vaazda bahsedebilecek ve

cemaatin dinî duygularını kuvvetlendirip dünyevî hayatını düzenlemeye yardım edecek konuların uzun bir listesini sıralar. Onun vaizlere nasihatleri biterken sahur zamanı da gelir ve ilk hikâyede iftarla başlanan zaman dilimi tamamlanmış olur.

Olayın tamamen geri planda kaldığı ve ifade edilen düşüncelerin merkeze alındığı bu üçlemede yazar, geleneklerin terk edilmesi, Batı'nın olumsuz taraflarına karşı gaflet içerisinde bulunulması, son yüzyılda görülen kültürel yozlaşma ve özellikle İslamiyet'in esaslarından uzaklaşılması ve bu hususta kendilerine büyük sorumluluk düşen din adamlarının gereken yeterlilikte olmaması ve yanlış tutumlarıyla ilgili sosyal meseleleri ele almıştır. Bu yıllarda toplumda görülen aksaklıkları sebepleriyle ortaya koyan yazar, yapılması gerekenler hakkındaki düşüncelerini Sefir Paşa'nın ağzından aktarmıştır.

1922'de *Yeni İnci*'de yayımlanan “Meftun Baba'nın Güzellik Hakkındaki Fikri” adlı parça “Musahabe” üst başlığını taşımaktadır. Sıcak bir yaz gününde Çiftehavuzlar'a kadar yürüyüp burada dinlenen iki arkadaşın bir Bektaşî şeyhiyle karşılaşması hikâyenin konusunu oluşturur. Anlatıcı, bir tanıdığı vasıtasıyla şeyhle tanışma şansı bulur ancak öptüğü elinin uzun tırnaklarının kiri onu tiksindirir. Meftun Baba, sözleriyle de anlatıcı üzerinde sarsıcı, oradan uzaklaşmayı dilemesine neden olacak bir etki yapar. Hikâyenin sonunda Meftun Baba ve etrafındaki kalabalığın karşısından geçen güzel bir kadının herkesin dikkatini çeker. Meftun Baba da bu güzelliğe kayıtsız kalamaz ve kadının bu güzelliğiyle Allah'a çok yaklaşmış olduğunu söyler.

Toplumsal bir figür üzerine yoğunlaşan bu parçanın girişinde dille ilgili küçük ancak Ahmet Hikmet'in titizliğini yansıtan bir açıklama yapılmıştır. Anlatıcı, Çiftehavuzlar'daki parka arabayla giderken toz içinde kaldıklarından bahsettikten sonra şöyle devam eder:

Memleketimizin tozu bitmez a, mefkûremize işlemiş olacak ki oradan avâm edebiyatımıza ve lügatnamelerimize geçmiştir. ‘Gezmek tozmak’ deriz. Ve tozmayı gezmek manasına alarak bu iki kelime ile atıf tefsiri yaparız. (Müftüoğlu, “Musahabe” 4)

Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebî Hatıralar*'ında Ahmet Hikmet'ten bahsederken “...Onun küçük bir defteri vardı. Nerede böyle kulağa hoş gelen Arabî bir kelime, Fârisî bir vâsf-ı terkibi bulursa hemen oraya kaydederdi. Yazı yazarken, defter önünde, onları kullanmağa çalışırdı. Güzide üslup merakını böyle arabayı beygirlerin önüne koşmak derecesine vardırmıştı. Fikir için kelime aramazdı, daha ziyade, seçtiği güzel kelime ve tâbirleri kullanmak için vesile ve fikir arardı. Ahmet Hikmet'in pek kolaylıkla yazılmış gibi zannolunan sade hikâyeleri işte böyle iğne ile kuyu kazmak kabilinden uzun gayretlerinin mahsulüdür.” demiştir (127). Hikâyeden alıntılanan kısa bölümde Ahmet Hikmet'in bu gayretini bir örnek ile görmek mümkündür. Halk arasında yaygın kullanılan bir tabirin etimolojisini kendince aktarmak için anlatıcısını mekân olarak oluşturduğu bahçe dekoruna tozlu bir yaz gününde ulaştırmıştır.

1923'te *Yeni İnci*'de yayımlanan “Oğlum Tahsil-i İlm Et Yoksa Hamal Olursun” başlıklı kısa hikâye, yazarın sosyal içerikli eserlerinden biridir. Anlatıcının birinci kişi olduğu hikâyede Ahmet ve Mehmet kardeşlerin tahsil ve iş hayatları anlatılır. Ahmet ve Mehmet anlatıcının iptidaiden sınıf arkadaşıdır. Çok hasarı olan Ahmet, okula devam etmezken Mehmet rüştiyede de anlatıcının sınıf arkadaşı olmuş, sonrasında Mülkiye'yi bitirerek bir süre kaymakamlık yapmış ve en sonunda bir kalem amiri olmuştur. Ahmet ise okulu bırakarak gümrük hamallığına yazılmıştır. Mehmet, taşradaki görevlerini bitirip İstanbul'a döndüğünde Ahmet çoktan evlenmiştir. Mehmet de İstanbul'a geldikten sonra evlenir fakat hayatını kardeşinin maddî desteğiyle idame ettirebilmektedir. O aldığı maaşla bir tek evin kirasını ödeyip ailesini geçindiremezken kardeşi hamallıktan kazandığı paralarla üç ev sahibi olmuş, kendi ailesine bakmanın yanında ağabeyine de destek olmaktadır. Mehmet küçüklüğünde herkesin kendisine çok çalışmasını, eğer okumazsa hamal olacağını söylediğini, oysaki esas kazancın ve refahın hamal olan kardeşinde bulunduğunu söyler. Kendisinin oğullarına asla böyle bir şey söylemediğinden ancak zavallıların zayıf bünyeleri yüzünden hamal olamayacaklarından bahseder.

Hikâye gelir adaletsizliği ve eğitimle gelen bilginin ve kültürün maddî kazanımının yetersizliği üzerine odaklanmıştır. Burada toplumsal bir açmaz söz konusudur. Eğitime önem verilmesine, çocuk okumaya yönlendirilmesine, yıllarca emek verilmesine rağmen bu eğitim meslekî anlamda beklenen tatmini sağlamamaktadır. Bu durum eğitim seviyesi yükseltmek için Tanzimat yıllarından beri gayret gösterilen Türk toplumu açısından önemli bir sorundur. Fizikî güç ve dayanıklılığa bağlı olup hiçbir tahsil gerektirmeyen bir mesleğin, yıllarca yetişmiş, aydın bir kişinin icra ettiği devlet memurluğundan yüksek kazanç getirmesi, eğitimin halk gözündeki -hatta başkisi Mehmet'in gözündeki- değerini düşürmüştür.

Kadın ve evlilik konularını işleyen hikâyelerden biri olan “Zehr İçer Âşık-ı Dil-Hasta Şifâ Niyetine”, 1923'te *Yeni İnci*'de yayımlanmıştır. Hikâyede çocuğu olmadığı için kocasının kendisini boşamasından korkan, bu yüzden de yeniden evlenmesine razı olan, hatta yeni gelecek gelin için görücüye bizzat kendisi giden bir kadının yaşadığı acı anlatılır. Kadının görücü gittiği aile, genç kızları Nedime'yi, yaşı ilerlemiş ve evli bir adama ikinci eş olarak vermek istemez. Çaresiz kadın, Nedime'ye, kocasını çok sevdiğini, eğer bu evlilik gerçekleşmezse adamın kendisini muhakkak boşayacağını, evlilikleri gerçekleşirse kendisinin hiçbir şeye karışmadan kenarda oturmaya razı olduğunu söyleyerek yalvarır. Yaşadığı psikolojik baskının ve üzüntünün şiddetiyle oturduğu yerden kalkmaya çalışırken düşüp bayılır. Bu hikâyede çok eşlilik, kadının evlilik içerisindeki zayıf konumu, kimsesiz olduğu ve kendi başına hayata tutunabilecek gücü bulunmadığı için yaşadığı çaresizlik gibi sosyal konular işlenmiştir. Evlilik hayatı içerisinde aldatılan, terk edilen veya terk edilme korkusuyla eşinin olumsuz davranışlarına tahammül eden kadın

tiplerine Ahmet Hikmet'in diğer hikâyelerinde de rastlamak mümkündür. *Haristan*'da yer alan "Lane-i Münkesir" hikâyesinin başkişisi Mihriban da hayatını mutsuz evliliğinin acısını çekerek geçirmiştir.

Kadın konusunu ele alan sosyal içerikli bir diğer hikâye 1924 yılının Haziran'ında *Resimli Gazete*'de yayımlanan "Müdafaa-i Günah"tır. Hikâyenin merkezinde kibarlık düşkünü, müziğe ve kumara bağımlı, şuh bir kadın olan Fahriye Hanım ve kızı Şahnaz vardır. Ağırlığı Fahriye Hanım'ın uzun bir monoloğu şeklinde düzenlenen hikâyede olaylar ve konuşmalar kadınlı erkekli bir toplantıda geçer. Hep birlikte söylenen şarkılardan bir tanesi Fahriye Hanım'ı duygulandırır ve ahlaki bakımdan toplumun saygın kesiminin dışına itilmiş olan bu kadın, içinde bulunduğu hâlin sebeplerini açıklar. Eski bir defterdar hanımı olan Fahriye Hanım, eşinin peşinden Erzurum'a gitmiş, burada kızı henüz bebekken kocasını kaybetmiştir. Yapayalnız kalan kadın, kızını da alıp İstanbul'a gelir. Kocasından kalan maaş yetmeyince ihtiyar bir adamla evlenir. Alkolik olan kocası bir gün para için kendisini merdivenden atınca ondan boşanır.

Kendi gayretleriyle kızının iyi yetişmesini sağlar. Şahnaz, piyano çalmakta, İngilizce ve Fransızca bilmektedir. Öğretmen olmaya çalışır, kabul edilmez. Mürebbiye olmak ister güzelliği yüzünden öğrenci bulamaz. Fahriye Hanım, bu memlekette kimsesiz bir kadını namusuna hanel gelmeden yaşatabilecek hiçbir iş kolu ve iş yeri olmadığından emin olmuştur. Hikâyenin merkezindeki sosyal problem de budur. Kadınların ekonomik özgürlüğünün olmaması, ne kadar eğitim alırsa alsın rahatça çalışabileceği bir meslek kolu bulunmaması, istihdamın yetersizliği ve sonuçta geçinmek zorunda kalan kadınların ahlak dışı yollara sapması, Türk hikâye ve romanında Ahmet Mithat Efendi'den itibaren dile getirilen bir sosyal meseledir. Ahmet Mithat'ın *Henüz On Yedi Yaşında*'sı, Fatma Aliye Hanım'ın *Udi*'si namuslarıyla geçimlerini sağlamayı başaramamış, bu yüzden ahlaki sınırların dışına çıkarak hayatını idame ettirmeye çalışan kadınların hikâyelerinden bazılarıdır. Ahmet Hikmet de aynı konuyu ele almaktadır. Fahriye Hanım uzun serzenişini bitirirken kırsalda kadınların sabahtan akşama kadar çalıştıklarını, çiftçilikle, hayvancılıkla yaşamlarını sürdürdüklerini ancak şehirde bir kadının hayat karşısında çaresiz kaldığını dile getirir. Fahriye Hanım, kadınların içine düşürüldüğü bu durumla ilgili olarak erkekleri suçlamaktadır. Ataerkil bir yapıya sahip olan Türk toplumunda kadının eşit haklara sahip olması için orada burada söylenen sözleri samimi bulmaz. Erkek kadını bir zevk kaynağı olarak görmeye devam ettikçe kadınların bu sıkıntılarının sona ermeyeceğini söyler. Kadının toplum ve aile hayatı içerisinde çektiği sıkıntılarda erkeğin sorumluluğu Ahmet Hikmet'in hikâyelerinde özellikle kadın karakterlerine sıklıkla tekrarlatıldığı bir şikâyettir. "Haristan"da kızı Nesrinuş'u bir adaya saklayan annesi bu davranışını erkeklerden sakınmakla açıklar:

Bütün bu saçlarımı yolan, bütün bu dişlerimi döken, bütün bu çehremi buruşturan erkeklerdir... Neslimin bu felâketlere uğramasına mâni

olacağım! Onu bu adaya getirdim. Ona ne kadar mümkünse o kadar eğlenmeyi, süsleri, refahı verdim. Lâkin erkek nedir bilmeyecek?!.. O felâket nedir tatmayacak?!... (...) (Müftüoğlu, *Haristan* 20)

“Müdafaa-i Günah”ta da Fahriye Hanım’ın sözleri Ahmet Hikmet’in erkek dünyasında kadının konumu meselesine yaklaşımını ortaya koyar. Fahriye Hanım, kadının layık olduğu mertebede yaşayabilmesi için öncelikle erkeklerin zihniyetinin değişmesi ve kadına kendi başına ayakta durabilecek sosyal ortamın sağlanması hususunda üzerine düşeni yapması gerektiğini vurgular.

Resimli Gazete’de 1924 yılının Kasım’ında yayınlanan “Çölde”, dinî içerikli, didaktik bir hikâyedir. Hikâye birinci kişi anlatıcının bir öğlen uykusu sırasında gördüğü rüyadan oluşmaktadır. Anlatıcı rüyasında Hz. Muhammed, Hz. İsa ve Hz. Musa’nın bir çöldeki buluşmalarını görür. Hz. İsa ve Musa, Hz. Muhammed’e gelerek ümmetlerinin gelinen gündeki durumlarından hiç memnun olmadıklarını ifade ederler. Hz. Muhammed her birine ümmetlerinin hâlinin sebeplerini ve onların bundaki rollerini açıklar. Hata yaptıkları noktaları ifade eder. Hz. İsa ve Hz. Musa, Hz. Muhammed’den bu yanlışlıkları düzeltmesi için aman dilerler. Hz. Muhammed de Allah’ın ona verdiği görevi başaraacağını ve ümmetinin ilahi emirleri yerine getireceğini söyler. Hikâyede anlatılan sahnenin bir rüya olduğu metnin son paragrafında anlatıcının bir otomobil gürültüsüyle uyandığını ve gündüz vakti bu kadar uzun süre uyumasına şaşırıldığını söylemesiyle anlaşılır. Bu teknik ilerleyen yıllarda Memduh Şevket Esendal’ın “Mendil Altında” hikâyesinde de hemen hemen aynı biçimde kullanılacaktır.

Ahmet Hikmet, soyadından da anlaşılacağı gibi bir müftü ailesinin çocuğudur. Çocuklara iyi bir dinî ve millî terbiye verilmesi ailede kuşaklarca devam eden bir gelenektir (Tevetoğlu 13). Bu terbiyeden gelen bilgi ve birikimin izleri Ahmet Hikmet’in hikâyelerinde açık biçimde görülmektedir.

1924 yılının Aralık’ında *Resimli Gazete*’de yayımlanan “İmtihan Meydanı”, kadın, evlilik ve eşler arasındaki ilişkiye odaklanan hikâyelerin biridir. Hikâyede aynı bankada çalışan eşlerden Şefika Hanım’a performansından ötürü zam yapılır. Böylece Şefika Hanım’ın kazancı eşi Necmi Bey’inkini geçer. Necmi Bey bu durumdan rahatsız olmuyormuş gibi görünse de Şefika’nın çalışma hayatı yüzünden evle yeterince ilgilenemediğine dair serzenişlerle, ileride çocukları olduğunda zaten işi bırakacağına dair sözler etmeye başlar. Konuşmaları ilerledikçe Necmi işi hakkında bildiği her şeyi Şefika’ya kendisinin öğrettiğini, kadınların eşlerinden daha çok kazanamayacaklarını, bankalarının hak edene hakkını vermediğini söyleyerek ikisi için de birer istifa mektubu hazırlar. Şefika alttan alarak kocasını istifalarını vermekten vazgeçirir. Ancak Necmi yine de hazırladığı istifa mektuplarını saklayarak Şefika’yı herhangi bir gururlanma tavrı görürse mektupları işleme koydurmakla tehdit eder. Hikâyenin sonunda Şefika erkeklerin bencilliğinden dem vurur, Necmi akşam boyunca bir daha karısıyla konuşmaz.

Erkek egemen bir dünyada kadının içinde bulunduğu koşulları eleştirel bir tutumla ele almak bakımından bu hikâye “Müdafaa-i Günah” ile paralellik gösterir. “İmtihan Meydanı”nda Şefika, işinde başarılı olmanın, bu yüzden ödüllendirilmenin mutluluğunu yaşayamaz. Bunun yerine kocasının gururunu onarmak ve ikisinin birden işlerinden olmasına engel olmak durumunda kalır. Üstelik Şefika’nın başarısı Necmi tarafından kendine mal edilir ve küçümse- nir. Çalışan, ekonomik özgürlüğü elinde olan bir kadın olmasına rağmen Şe- fika’nın hayatıyla ilgili tüm kararlar yine Necmi tarafından alınmaktadır. Bu durum yazarın kadını görünüşte belli bir sosyal ve iktisadi noktaya taşıyan an- cak zihniyet olarak erkekle eşit tutmayan, erkeğe bağımlı bir anlayışla ele alan yaklaşıma yapılmış eleştirisidir.

1924 yılında *Resimli Gazete*’de yayımlanan “Gerdek” hikâyesi de ka- dın, evlilik ve karı koca arasındaki ilişkiyi ele alan örneklerden biridir. Bu hikâyede yazar “Düğün Yok!”ta da kullandığı tiyatro tekniğini kullanır. Baş- langıçta olayın kişilerini kısa bir şekilde temel nitelikleriyle tanıtır. Ardından araç içerisinde verilmiş bir parçayla sahnenin görünümünü anlatır. Hikâyede anlatıcı rolü üstlenmiş bir kişi yoktur. Metin tamamen Sabri, Cevriye ve yenge Fatma Hanım arasında geçen diyaloglar şeklinde düzenlenmiştir. Mekân bir gerdek odasıdır. Yeni evliler Sabri ve Cevriye tecrübesizlikten gelen bir ace- milik içerisinde. Odaya giren yenge Zeynep Hanım, Sabri’ye yol gösterir ve gelinin yüzü açılır. Evliliğin görücü usulüyle yapıldığı, damatla gelinin bir- birlerini daha önce hiç görmediği duvak açıldıktan sonra damadın hoşnutsuz- luk aksettiren mimiklerinden anlaşılır. Bu hoşnutsuzluğu fark eden gelin ağlamaya başlar. Sabri gözyaşlarının sebebini sorduğunda kendini dünyaya yeni gelen bir bebek gibi hissettiğini, bebeklerin de nasıl bir hayata girdiklerini bilmedikleri için ağladıklarını, kendisinin de aynı şekilde evlilik hayatını bil- mediğini ve bu tecrübesizlikle böyle bir meçhul gelecekte korkarak ağladığı- nı söyler. Bu bilge sözler Sabri’yi etkiler ve karısının olgunluğuna hayran kalarak onunla mutlu olacağına emin olduğunu söyler.

Hikâyede görmeden evlenmenin yaratabileceği sıkıntılara, damadın ya- sadığı bir anlık hayal kırıklığı ve gelinin hissettiği kalp kırıklığı üzerinden de- ğinen Ahmet Hikmet, esas olarak zihni ve fikri olgunluğun, dış güzelliğe olan üstünlüğünü vurgulamak istemiştir. Bu hikâye yazarın *Haristan*’a aldığı “Hüsni ü Aşk” hikâyesindeki vakanın daha kısa tutulmuş bir benzeri olmakla birlikte tamamen aynı iletiyi taşımaktadır.

Evlilik, kadın psikolojisi ve eşler arasındaki ilişkiye temas eden bir di- ğer hikâye Aralık 1924’te *Resimli Gazete*’de yayımlanan “Horozun Vaazı”dır. Bu hikâyenin konusu “Bir Mektup”ta da işlenen kadının kocasını aşırı dere- cede kıskanması ve bunun erkek açısından evliliğe verdiği zarardır. Hikâyede karısının kıskançlığından yakınan bir genç adam Nasuh Efendi olarak anılan bir şeyhe akıl danışmaya gelir. Nasuh Efendi, gencin karısının babasız bir tek çocuk olduğunu, annesi tarafından şımartılarak büyütüldüğünü ve etrafında hiçbir erkek veya evlilik numunesi görmediğini öğrenince sorunun bunlardan

kaynaklandığını anlar. Karısının evlilik ve kadın erkek ilişkisi hususundaki tecrübesi yetersizdir. Bu yüzden genç adamı bir eş, bir arkadaş, bir sevgili gibi sevmenin ne demek olduğunu bilmemekte ve sanki vücudunun bir parçasıymış gibi sakınmaya çalışmaktadır. Nasuh Efendi, genç adama, karısına bol bol erkeğin ihanetini anlatan romanlar okutmasını, filmler izletmesini öğütler. Tek eşli canlılar oldukları için karısının sıkıntılarını tetikleyen güvercinlerin yaşadığı kafesi bahçelerinden söktürüp yerine bir tavuk kümesi kurmasını ve buraya cins bir horoz ile çok sayıda tavuk koymasını tavsiye eder. Karısı roman ve filmlerdeki misalleri gördükçe kadın ve erkek münasebetine ilişkin görgü sahibi olacak, kümesteki tavukların tahammülünü gördükçe de sakinleşecektir. Bu nasihatleri uygulayan genç adamın karısı gerçekten sakinleşir ve evlilikleri mutluluğa kavuşur.

Ailenin en küçük sosyal kurum olduğu düşünüldüğünde Ahmet Hikmet'in bu konuyu irdelediği hikâyeleri sosyal içerikli, öğretici ve yol gösterici metinlerdir. Ancak yazar bu metinleri mektup ve tiyatro tarzında düzenlenme, akıcı diyaloglarla şekillendirme yoluna gittiği için öğretici metinlere göre daha dinamik ve estetik bir anlatımı yakalamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada incelenen hikâyelerden “Bir Müteverrimin Ormana Son Vedar”, “Dalgaların Nasihati” ve “Bir Mehtap Gecesi” Ahmet Hikmet'in *Haristan*'ında topladığı ve Servet-i Fünun estetiğinin etkisi altında kalarak yazdığı parçalarıdır. Hastalık, yalnızlık, intihar, çaresizlik, karamsarlık ve merhamet temalarını işleyen bu parçalarda Servet-i Fünun sanatçılarının ortak temalarının duygusal bir üslupla ele alındığı görülmektedir. Yazar, duyguların yükseldiği ve etkinin yoğunlaşmasını istediği bölümleri mensur şiir tarzında yazmıştır.

Bunların dışında kalan hikâyeler toplumsal sorunlara temas eden, sosyal eleştiri yönü ağır basan metinlerdir. Bu metinlerde özellikle işlenen konular evlilik, kadın ve dindir. Yazar özellikle kadın konusu üzerinde birçok farklı yönüyle durmuştur. Kadının sosyal yaşam içerisindeki yalıtılmış konumu, bu durumun kadın psikolojisi üzerinde yaptığı olumsuz etkiler, erkeklerin eşlerini anlamakta yetersiz kalması, hayat tecrübesi edinememenin kadınlar açısından evlilik hayatına olumsuz yansımaları “Bir Mektup”, “Bir Cevap”, “Düğün Yok!”, “Deli”, “Horozun Vaazı” hikâyelerinin konusunu oluşturur. Kadının ekonomik özgürlüğünün bulunmaması, erkek egemen iş ve toplum yaşamı içerisinde kendisine yer bulamaması, geçimini ahlak dışı yollara saparak kazanmak zorunda kalması, başarılı bir iş yaşamına ulaşabilse bile erkeğin otoritesi altında mahkûm kalması “Zehr İçer Aşık-ı Dil-Hasta Şifa Niyetine”, “Müdafaa-yı Günah” ve “İmtihan Meydanı” hikâyelerinde ele alınan konulardır. Görmeden evlilik konusunu işleyen “Gerdek” de evlilik konusunu işlerken kadınla ilgili meselelere temas eden metinlerden biridir.

“Dünya Yaratılırken”, “Sefir Paşa” üçlemesi ve “Çölde” hikâyeleri dinî içerikli parçalardır. Yazar, bu hikâyelerde İslam tarihi hakkında bilgiler vermenin yanı sıra İslam’ın diğer dinlerle karşılaştırmasını yapar ve üstün yanlarını ortaya koyar. Ayrıca insan ve toplum için inancın önemine, bu konuda görülmekte olan zaafların sebeplerine temas ederek nasihatlerde bulunur.

Müftüoğlu, “Örtüye Düşkün”de Türk toplumunun fikrî olarak içe kapanıklığını ele almış, “Oğlum Tahsil-i İlm Et Yoksa Hamal Olursun”da kişilerin eğitimi ve gelir düzeyleri arasındaki dengesizliği işleyerek sosyal adaletsizliğe dikkat çekmiş, “Çamlar ve Serviler”de Meşrutiyet neslinin düşünceye hapsolüp kalmasını ve eylemsizliğini eleştirmiştir.

“Bir Müteverrimin Ormana Son Vedai”, “Dalgaların Nasihati” ve “Bir Mehtap Gecesi” diğerlerine nispeten daha erken yazılmış metinlerdir ve bunlarda süslü, coşkun bir hüznü yansıtan, ağlamaklı bir üslup tercih edilmiştir. Yazar, bu hikâyelerde, özellikle tasvire giriştiği kısımlarda eski kelimelerin ve yabancı tamlamaların yoğun olduğu bir dil kullanmıştır. İlerleyen yıllarda yazdığı sosyal içerikli hikâyelerinde ise diğerlerine göre daha sade bir üslup tercih ettiği görülmektedir. Mektup, monolog, diyalog tarzında yazılmış “Bir Mektup”, “Bir Cevap”, “Düğün Yok!”, “İmtihan Meydanı” hikâyeleri doğal konuşma üslubunun özelliklerini yansıtır. Hikâyelerde konuşurma tekniği arttıkça dil sadeleşir ve doğallaşır. İlk grupta sayılan hikâyelerdeki duygusal ve şiirsel ton bu hikâyelerde görülmez. Bu özellikleriyle ikinci gruptaki hikâyeler -muhteva bakımından *Haristan*’da işlenen sosyal konuları ele alanlar da dâhil olmak üzere- üslup açısından yazarın *Çağlayanlar*’da benimsediği tarza daha yakındır.

Ahmet Hikmet, bu hikâyelerin önemli kısmını tekellümî hikâye tarzında düzenlemiştir. “Düğün Yok!” ve “İmtihan Meydanı” parçaları doğrudan tiyatro metinlerinde görülen teknik özelliklerle yazılmıştır. Yazarın genel olarak tercihi kısa bir girişle olayın geçeceği bir dekor hazırlayıp kişileri bunun içerisine yerleştirerek sözü doğrudan onlara bırakmaktır. Dolayısıyla en çok kahraman anlatıcıya yer vermiştir. Bu teknik, metinlere dinamizm katarken sosyal içerikli, öğretici metinlerde görülen tekdüzelikten ve sıkıcılıktan hikâyeleri kurtarmıştır. Yazarın vermek istediği mesajların anlatıcıdan değil doğrudan kişilerden gelmesi gerçekliği ve etkileyciliği artırmıştır.

Yıllar içerisinde daha sade ve realist bir üsluba doğru ilerlemekle birlikte Ahmet Hikmet’in hikâyelerinde bireysel temalarla sosyal meseleler arasında gidip geldiği, ancak bunların bir kısmını kitaplarına almadığı için kitaplarında toplanan hikâyelerin farklı sanat anlayışlarını yansıttığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

a. İncelenen Hikâyeler:

- “Leyla Yahut Bir Mecnun’un İntikamı”, Asır Kütüphanesi Yayınları, 1308/1891.
- “Bir Müteverrimin Ormana Son Vedai”, *Payidar*, nr. 2, 1 Rebiülevvel 1305/17 Kasım 1887, s. 9-10.
- “Dalgaların Nasihati”, *Resimli Kitap*, C. 1, nr. 5 Kânunuevvel 1324/Aralık 1908, s. 419-422.
- “Bir Mehtap Gecesi”, *Resimli Kitap*, C. 2, nr. 12, s. 1208-1212.
- “Bir Mektup”, *Resimli Kitap*, C. 3, nr. 15, Kânunuevvel 1325/Aralık 1909), s.202-209.
- “Dünya Yaratılırken”, *Servet-i Fünun*, C. 39, s. 1000, 22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910, s. 183-184.
- “Örtüye Düşkün”, *Resimli Kitap*, C. 4, nr. 22, 10 Temmuz 1326/23 Temmuz 1910, s. 837-844.
- “Düğün Yok”, *Resimli Kitap*, C. 4, nr. 24, (Eylül 1326/Eylül 1910, s. 1007-1010.
- “Bir Cevap”, *Resimli Kitap*, C. 5, nr. 28, Mart 1327/Mart 1911, s. 274-280.
- “Dünya Yaratılırken”, *Nevsal-i Milli*, 1330/1914-1915, s. 69-70.
- “Ziyet ve Ruh”, *İnci*, nr. 17, 1 Haziran 1336/1 Haziran 1920, s. 2-3.
- “Çamlar ve Serviler”, *Dersaadet*, nr. 21, 28 Temmuz 1336/28 Temmuz 1920, s. 2.
- “Delî” (A. H. İmzasıyla), *Alemdar*, nr. 4/619, 4 Eylül 1336/4 Eylül 1920, s. 4.
- “Sefir Paşa”, *Vakit*, nr. 1589, 10 Mayıs 1338/10 Mayıs 1922, s. 2.
- “Sefir Paşa’nın Mev’izesi”, *Vakit*, nr. 1593, 17 Mayıs 1338/17 Mayıs 1922, s. 3.
- “Vaizlere Mev’ize”, *Vakit*, nr. 1600, 24 Mayıs 1338/24 Mayıs 1922, s. 2.
- “Meftun Babanın Güzellik Hakkındaki Fikri”, *Yeni İnci*, nr. 3, s. 4-5.
- “Oğlum Tahsil-i İlm Et, Yoksa Hamal Olursun”, (Yavuz İmzasıyla), *Yeni İnci*, nr. 8, Mart 1339/ Mart 1923, s. 2.
- “Zehir İçer Âşık-ı Dil Hasta Şifa Niyetine”, (Yavuz imzasıyla), *Yeni İnci*, nr. 12, Temmuz 1339/ Temmuz 1923, s. 2.
- “Müdafaa-yı Günah”, *Resimli Gazete*, nr. 41, 14 Haziran 1340/14 Haziran 1924, s. 3.
- “Çölde”, *Resimli Gazete*, nr. 62, 8 Teşrinisani 1340/8 Kasım 1924, s. 2.
- “İntihar Meydanı”, *Resimli Gazete*, nr. 66, 6 Kânunuevvel 1340/20 Aralık 1924, s. 2.
- “Gerdek”, *Resimli Gazete*, nr. 68, 20 Kânunuevvel 1340/20 Aralık 1924, s. 2.
- “Horozun Vaazı”, *Resimli Gazete*, nr. 69, 27 Kânunuevvel 1340/27 Aralık 1924, s. 3.

b. Yararlanılan Kaynaklar:

- Akgün, Adnan. (1998). “Ahmet Hikmet Müftüoğlu’nun Eserlerinin Kronolojik Listesi.” *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi*, no. 1, 1998, ss. 125-146.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*. Dergâh Yayınları, 2006.

Erez, M. *Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Eserlerinde Batı*. 2013. İstanbul Kültür Ü, Yüksek lisans tezi.

Fevziye Abdullah [Tansel]. "Ahmet Hikmet Müftüoğlu Hayatı ve Sanatı." *Türkiyat Mecmuası*, c. 9, 1951, ss. 1-34.

Kahraman, Âlim. "Ahmet Hikmet Müftüoğlu". *İslam Ansiklopedisi*, c. 31, 2020, ss. 507-508.

Müftüoğlu, Ahmet Hikmet. *Çağlayanlar*. Hazırlayan Fethi Tevetoğlu, Millî Eğitim Basımevi, 1971.

Müftüoğlu, Ahmet Hikmet. *Hâristan*. Hazırlayan Şehnaz Aliş, Dergâh Yayınları, 2005.

Tevetoğlu, Fethi. *Müftüoğlu Ahmed Hikmet*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Yalçın, Hüseyin. Cahit. *Edebiyat Anıları*. İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50, İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Bu makale, Dokuz Eylül Üni. Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 2801 no'lu Genel Araştırma Projesinden üretilmiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TÜRK EĞİTİM TARİHİ İÇİN BİR NOT: İLK VE ORTAOKUL SOSYAL BİLGİLER DERS KİTAPLARINDA TARİHİN SUNUMU

Öz: Bireylerin öğrenme biçimlerini etkileyen önemli faktörlerden biri de ders kitaplarıdır. Herkes için her yer de ve her zaman kolay ulaşılabilir olmalarından dolayı temel kaynak olarak öne çıkmaktadırlar. Ayrıca eğitim öğretim faaliyetlerinin odak noktasında olan ders kitapları hem öğretmenler hem de öğrenciler açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle verilen konuların sunum biçimi, bireyleri etkin olarak dersin içerisine sokabilecek durumda olmalıdır. İlk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihin sunumunun incelenmesi amacıyla yürütülen bu çalışmada doküman incelemesinden yararlanılmıştır. 2023-2024 eğitim öğretim yılı Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığınca ilk ve ortaokullarda okutulan 4, 5, 6 ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitapları bu çalışmanın veri kaynağını oluşturmaktadır. Elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında; 4, 5, 6 ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitapları; tarihî kişi, tarihî mekân (camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.), tarihî olay, tarihî görsel (fotoğraf, gravür, temsilî resim, minyatür, karikatür vb.) ve tarih (kronoloji bilgisi) dikkate alınarak incelenmiş böylece sosyal bilgiler ders kitaplarının tarih bilimi açısından genel çerçevesinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilgiler Ders Kitapları, Tarih, Tarih Öğretimi.

A Note for The History of Turkish Education: The Presentation of History in Social Studies Textbooks of Elementary and Secondary Schools

Abstract: Textbooks are one of the important factors affecting the learning styles of individuals. They stand out as basic resources because they are easily accessible and available everywhere for everyone. In addition, textbooks which are at the focal point of educational activities are of great importance for both teachers and students. For this reason, the way in which the subjects are presented should be such that individuals can be actively involved in the lesson. In this study, document analysis was used to analyze the presentation of history in elementary and secondary school social studies textbooks. The 4th, 5th, 6th and 7th grade social studies textbooks taught in primary and secondary schools in the 2023-2024 academic year by the Ministry of National Education, Board of Education formed the data source of this study. The data obtained were analyzed with descriptive analysis method. Within the scope of the study, the 4th, 5th, 6th and 7th grade social studies textbooks were analyzed by considering historical person, historical place (mosque, castle, palace, martyrdom, monument, caravanse-rai, cave, archaeological site, and etc.), historical event, historical visual (photograph, engraving, representational picture, miniature, cartoon, and etc.) and history (chronology), thus it was aimed to reveal the general structure of social studies textbooks in terms of historical science.

Keywords: Social Studies Textbooks, History, History Teaching.

TÜRK LÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Dr. Kadir Can ERBUDAK

ÖSYM Başkanlığı
Ankara

kadircanerbudak@windowslive.com
ORCID: 0000-0003-4595-1179

Gönderim Tarihi
Received
13.11.2023

Kabul Tarihi
Accepted
08.05.2024

Atf
Citation
Erbudak, Kadir Can. "Türk Eğitim Tarihi İçin Bir Not: İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Tarihin Sunumu." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 87-109.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Günümüzde yaşanan teknolojik ve bilimsel gelişmeler bilginin üretimini arttırmış bu durumda eğitim öğretim anlayışında önemli değişimler meydana getirmiştir. Öğretmen'in merkezde olduğu, kapalı bir iletişim sürecinin egemen olduğu geleneksel yöntemlerden ziyade birey merkezli ve bireyin yaparak yaşayarak öğrenme faaliyetinin odağında olduğu çağdaş anlayışlar eğitim öğretim sürecinin vazgeçilmez unsuru hâline gelmiştir. Yaşanan bu gelişmeler bilginin üretim ve tüketimine etki ederken bilgilerin bireylere nasıl ve ne şekilde sunulması gerektiği sorununu da beraberinde getirmiştir.

Günümüz çağdaş eğitim anlayışlarının geldiği son durum göz önüne alındığında, ders kitapları daha basit ve modası geçmiş olarak görüne de eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi hususunda önemli misyonlar üstlenmektedir. Ders kitaplarındaki bu özel durum birey ve sınıf düzeyine özgü olmalarından kaynaklanmaktadır. Ders kitabının yazıldığı alanla ilgili düzey ve yaş grubuna özel beceri ve durumlar dikkate alınarak oluşturulması ders kitaplarının etkisini ve önemini arttırmaktadır. Ders kitaplarının bir diğer önemi de oluşturulduğu alanla ilgili bireyde bilişsel, duyuşsal olarak ilk algı ve yaklaşımı oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Eğitim öğretim sürecinde ders kitapları, gelişen ve çeşitlenen şartlara rağmen yapısında öğretim programındaki içeriği sistematik olarak barındırması nedeniyle özel bir materyal olarak kabul edilmektedir (Demircioğlu 134-135; Ertürk ve Güler 65; Kolaç 107). Bireyler için ders kitapları rehber niteliğindedir çünkü kazandırılacak yapının bir arada yani sistematik olarak toplu şekilde sunulduğu bir yapı ekseninde şekillendirilmektedirler (Özkan ve Tutkun 373). Ders kitapları bireyler için zaman ve mekândan bağımsız yararlanılabilecek, ulaşılabilir, ekonomik ve sistematik ders araçlarıdır (Çar 17; Tural 32; Ulu-Kalın 1). Ders kitaplarıyla bireyler kendi öğrenme hızına ve tarzına göre eğitim öğretim faaliyetinde bulunabilmektedirler (Baş ve İnan-Yıldız 140-141; Mazlum ve Mazlum 3).

Ders kitapları, öğretim programları temel alınarak uzman kişiler tarafından oluşturulmuş, incelenip onaylanan ders araçlarıdır. Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, Türkiye'de ders kitabı hazırlama, hazırlatma, denetleme ve onaylama iş ve işlemlerini yürüten kurumdur. Kurul hazırlanan ders kitaplarını incelerken dört temel kriter üzerinden hareket etmektedir. Bunlar; “anayasa ve mevzuata uygunluk yönünden yapılacak incelemede değerlendirmeye esas kriterler, bilimsel olarak yeterlilik, içeriğin eğitim ve öğretim programının kapsamını ve kazanımları karşılama yeterliliği ve görsel tasarımın ve içerik tasarımının öğrenmeyi destekleyecek nitelikte olması ve öğrencilerin gelişim özelliklerine uygunluğu” şeklindedir (TTKB 6-26). Ders kitapları, öğretim programındaki amaçlar, hedef davranışlar, ölçme ve değerlendirme durumları, içerikler ve öğrenme faaliyetine katılma durumları ile hem öğretmen hem de öğrenci açısından eğitim faaliyetinin sürdürülmesine olanak sağlamaktadır (Kılıç ve Seven 25) Bu bağlamda ders kitapları, öğretim programının içerdiği

yapıyı öğretmen ile öğrenci arasında ortak paydada buluşturan bir yapıya sahiptir. Genel olarak ders kitapları özelde ise sosyal bilgiler ders kitapları resmî ideolojinin yazılı ve görsel olarak bireylere aktarımını sağlamaktadır. Devletlerin oluşturmak istediği istendik vatandaşlar eğitim öğretim sürecinde ders kitapları aracılığıyla şekillendirilmektedir (Özsezer ve Özkul 146).

Sosyal bilgiler dersi, gelişip değişen dünya şartlarında bilgi temelli kararlar alır, problem çözmeyi bilen bireyler yetiştirmek amacıyla beşerî ve sosyal bilimlerin yöntemlerini harmanlayıp kullanır (Öztürk 4). İlk ve ortaokullarda sosyal bilgiler dersi kapsamında tarih öğretimi yapılmaktadır (Demircioğlu 1). Sosyal bilgiler dersleriyle bireylerin, tarih bilimini ve tarih biliminin içeriğini öğrenmeleri beklenmektedir. Bu kimi zaman tarihî bir olay, kimi zaman tarihî bir kişi kimi zamanda salt bir kronolojik bilgiden ibaret olabilmektedir. Sosyal bilgiler ve tarih kavramları incelendiğinde, bu kavramların birbirleriyle sıkı bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Sosyal bilgiler ve tarihi kapsayan bir kavram olan sosyal bilimler ise; birey-birey, birey-toplum ve birey-doğal çevre ilişkisini sistematik olarak incelemeyi amaçlayan, kendine özgü bilimsel yöntemler kullanarak bilgiler elde eden bir çalışma alanıdır (Demircioğlu 8).

Sosyal bilgiler, bireylerin çevrelerini ve dünyalarını tanımları, anlamlandırılmaları ve yapılandırılmaları için ilgili diğer bilimlerin araştırma yöntemleri ve yapısından yararlanarak globalleşen dünyada hayat ile ilgili vatandaşlık yeterlikleriyle donatılmış, eleştiren, problem çözen ve etkin vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlayan bir ilk ve ortaokul dersi (Doğanay 17). Bu anlamda sosyal bilgilerin disiplinlerarası yapısını oluşturan bilimlerden biri de tarihtir.

Tarih, toplum ve bireylerin belleğini oluşturur, devletlerin varlıklarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri için öğretimine özel önem verilmesi gereken bir disiplindir. Geçmişle bağlantısı olmayan devletlerde işte tam bu yüzden bir tarih yaratma çabası içerisindeyler (Köstüklü 3-4). Tarih ile birlikte vatandaşlık yeterlilikleri kazandırılır, devlet, bayrak, millet gibi kavramlarının önemi kavranır ve geçmişten gelen hak ve sorumluluklar öğrenilir. Ayrıca geçmiş ve gelecek bir arada değerlendirilerek kronolojik, bilimsel, eleştirel ve yaratıcı düşünme becerileri geliştirilir. Değişim ve sürekliliği algılama, tarihsel analiz-yorum ve neden-sonuç becerilerinin de gelişimine katkı sağlanır (Ata 83; Demircioğlu ve Tokdemir 69; MEB 12).

Sosyal bilgiler derslerinde tarihin öğretilmesinde en çok başvurulan materyallerden biri de ders kitaplarıdır. Ders kitapları özellikle bilginin elde edilmesi, yapılandırılması, çözümlenmesi ve işe koşulması açısından etkili yollar sunmaktadır (Ekinci-Çelikpazu ve Aktaş 416). Sosyal bilgilerin bireylere öğretilmesinde; “Türk kültürünü ve tarihini oluşturan temel öge ve süreçleri kavrayarak millî bilincin oluşmasını sağlayan kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi gerektiğini kabul etmeleri, farklı dönem ve mekânlara ait tarihsel kanıtları sorgulayarak insanlar, nesnelere, olaylar ve olgular arasındaki

benzerlik ve farklılıkları belirlemeleri, değişim ve sürekliliği algılamaları, insan hakları, ulusal egemenlik, demokrasi, laiklik ve cumhuriyet kavramlarının tarihsel süreçteki seyrini ve günümüz Türkiye'si üzerindeki etkilerini kavrayarak yaşamını demokratik kurallara göre düzenlemeleri” etkili olmuştur (MEB 8). Bu işlevler ilk ve ortaokul düzeyinde sosyal bilgiler dersi özelinde diğer sosyal bilimlerle birlikte ortak anlayış çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu çerçeveye bireylere eğitim kurumlarında ders kitapları aracılığıyla sunulmaktadır. Sosyal bilgiler çok disiplin bir anlayışla oluşturulmuştur. Dolayısıyla sosyal bilgilerin işlevlerinin sadece ders kitapları aracılığıyla aktarılması tarih biliminin doğasına ve yapısına uygun değildir. Ders kitapları devlet özelinde bireylere dağıtıldığı ve ulaşılabilirliği nedeniyle bireylerin elinin altında olan materyallerdendir. Ders kitaplarında kazandırılması ön görülen bilgilerin eksiksiz ve tartışmasız olması gerekmektedir. Özellikle geçmişini öğrenip geleceğe yön vermede, etkin, üretken, problem çözen, duyarlı, vatansever yurttaşlar yetiştirmeyi amaçlayan sosyal bilgiler derslerine ait bir kitabın da üst düzey nitelikler taşıması gerekmektedir (Önal ve Kaya 22-23; Karagözoğlu 3-6).

Sosyal bilgiler ders kitaplarıyla ilgili alanyazında birçok çalışma bulunmaktadır. Üztemur vd (45), sosyal bilgiler ders kitaplarında müzeler ve tarihî mekânların kullanımı ile ilgili bir çalışma yürütmüşlerdir. Dolmaz ve Metin (92), sosyal bilgiler ders kitaplarında tarih bilimin ne sıklıkla yer aldığı kazanımların ne kadar uygun olduğu ve tarih bilimiyle öğrencilere kazandırılmak istenen beceri ve değerlerin neler olduğunu araştırmışlardır. Ulu- Kalın (333), 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer alan Tük-İslam bilim insanlarının ders kitabında yer alma durumlarını ortaya koymuştur. Memişoğlu ve Karacabey (95), sosyal bilgiler ders kitaplarında görsel kullanımının ne düzeyde olduğunu tespit etmişlerdir. Bektaş-Öztaşkın ve Üngör (4), sosyal bilgiler ders kitapları kapsamında Eski Çağ Tarihi konusu ve bilincini ele almışlardır. Akay-Şahin ve Açıkalin (97), kadın şahsiyetlerin tarih ve sosyal bilimler ders kitaplarındaki nasıl ele alınıp ortaya konulduğu tespit etmişlerdir. Topçu ve Karatekin (2130), bilim insanlarına ve çalışmalarına sosyal bilgiler ders kitaplarında ne ölçüde yer verildiği tespit etmişlerdir. Gülersoy (9), 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarını farklı özellikler açısından incelemiş ve eğitsel, görsel, fiziksel ve dilsel açıdan özelliklerini tespit etmiştir. Osmanoğlu ve Cantemür (4), ders kitabında yer alan tarihî şahsiyetleri farklı açılardan değerlendirmiş ve alanları, cinsiyetleri, taraflı ele alınıp alınmadıkları ve mensup oldukları milletleri belirlemişlerdir. Yalçın ve Alkar (51), sosyal bilgiler ders kitaplarında Orta Asya ve Orta Doğu ile ilgili içerikleri değerlendirmişlerdir. Hali (68), orta öğretim ve lise ders kitaplarında Hindistan’da kurulan devletlerin tarihleriyle ilgili bir çalışma yürütmüştür. Kurt (3), sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî şahsiyetlerin karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Acun (1), sosyal bilgiler ders kitaplarındaki görsel-metin ilişkisini inceleyip ortaya koymuştur. Şakar (2), 1938-2018 yılları arasında yayımlanan ilkökul 4. sınıf sosyal bilgiler ve tarih

ders kitaplarında yer alan Orta Çağ tarihine ait görsellerin değişimini ve temsilini ortaya koymuştur. Güngör (5), sosyal bilgiler ders kitaplarını Hitit tarihi açısından incelemiştir. Görüldüğü üzere sosyal bilgiler ders kitaplarında tarih bilimiyle ilgili yapılan çalışmaların daha çok özelleştirilmiş konular üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. İlk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihin sunumunun incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada; tarihî kişiler, tarihî mekânlar (camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.), tarihî olaylar, tarihî görseller (fotoğraf, gravür, temsilî resim, minyatür, karikatür vb.) ve tarihler (kronoloji bilgisi) bir bütün olarak ele alınmış böylece sosyal bilgiler ders kitaplarının tarih biliminin bireylere nasıl ve ne şekilde sunulduğu ortaya konulmuş ayrıca sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihin sunulmasının mevcut durumu betimlenmiştir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında tarih konularının sunumunun incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

İlk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında 1. Tarihî kişilere, 2. Tarihî mekânlara (camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.) 3. Tarihî olaylara 4. Tarihî görsellere (fotoğraf, gravür, temsilî resim, minyatür, karikatür vb.) 5. Tarihlere (kronoloji bilgisine) yer verilmekte midir?

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu çalışmada doküman incelemesinde yararlanılmıştır. Doküman incelemesi, elde edilen belge ve kaynakların veri olarak sistematik incelemeye tabi tutulması olarak tanımlanmaktadır. Etkili ve yeterli bir doküman incelemesi çalışmasının temel özelliği çalışılan konuyla ilgili görüş ve durumları ortaya koyarak bir sentezleme sürecine ulaşılabilmesi için gerekli işlemlerin yapılabilmesidir (Wach, 2).

Veri Kaynakları

Bu çalışmanın veri kaynağı 2023-2024 eğitim öğretim yılı Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığınca ilk ve ortaokullarda okutulan 4, 5, 6 ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarıdır (Tablo 1’de).

Tablo 1: 4, 5, 6 ve 7. sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarına İlişkin Genel Bilgiler

Ders Kitabının Adı	Yazar/lar	Editör/ler	Yayınevi
4. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	Tolgahan Ayantaş	Özcan Karaca	Ferman Yayıncılık
5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	Seçil Büket HARUT	-	Ata Yayıncılık

6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	Erhan ŞAHİN	-	Anadol Yayıncılık
7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı	Öznur AÇIL Hülya GÜVENÇ Ayşegül HAYTA Sezcan KILIÇ	Doç. Dr. Erol KOÇOĞLU	-

Verilerin Toplanması ve Analizi

Belirtilen kaynaklardan toplanan veriler, araştırmanın kapsamında betimsel analiz tekniğiyle analiz edilmiştir. Betimsel analiz, çeşitli veri toplama teknikleri ile elde edilmiş verilerin daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir nitel veri analiz türüdür. Bu analiz türünde temel amaç elde edilmiş olan bulguların okuyucuya özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde sunulmasıdır (Yıldırım ve Şimşek 189-190).

Elde edilen veriler analiz edilmeden önce oluşturulan temalar 3 sosyal bilgiler eğitimcisine sunulmuş ve uzman görüşü alınmıştır. Uzman görüşleri arasında uyum Miles & Huberman'ın kodlama güvenilirliği formülüyle belirlenmiştir. Kod uyumu oranının hesaplanmasında; Güvenirlik = Görüş Birliği Sayısı / Toplam Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı Sayısı, formülü kullanılmıştır (Miles ve Huberman 278). Bu işlem doğrultusunda uzman görüşü ve yapılan kodlama arasında uyum %91 olarak belirlenmiştir. İlk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında tarih konularının sunumu ile ilgili; tarihî kişiler, tarihî mekânlar (camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.), tarihî olaylar, tarihî görseller (fotoğraf, gravür, temsili resim, minyatür, karikatür vb.) ve tarihler (kronoloji bilgisi) başlıkları altında ele alınmıştır. İncelenen kişi, mekân, olay, görsel ve tarihler 5 başlık altında araştırma kapsamında ortaya konulmuştur. Örneğin; "Mustafa Kemal Atatürk" ile ilgili bir olay hem de görsel varsa bu iki durum ayrı ayrı ele alınıp çalışma kapsamında ortaya konulmuştur. Böylelikle ne kadar sıklıkla tarih konularının sunumunun gerçekleştiği ders kitaplarında betimlenmeye çalışılmıştır.

Bulgu ve Yorumlar

Bu bölümde ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihin sunumunun incelenmesiyle elde edilen bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihî Kişilere İlişkin Bulgu ve Yorumlar

Tablo 2'de ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî kişilere ilişkin bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 2: İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihî Kişiler

Ders Kitapları	Tarihî Kişiler	Frekans
4. Sınıf Sosyal Bilgiler	"Mustafa Kemal Atatürk (16), Karagöz ve Hacivat, Hasan Tahsin (5), İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, Kâzım Karabekir (4), Şahin Bey (2), Yörük Ali Efe (6), Albay Şefik Bey, Kara	23

	<i>Fatma (4), Erzurumlu Yusuf Ağa, Binbaşı Der- viş Bey, Şerife Bacı, Tayyar Rahmiye Hanım, Ali Sahip Bey, Nakkaş Osman, Graham Bell (3), J. Logie Baird (3), Esat Fevzi Bey, Rıfat Osman Bey, Boyabatlı Mehmet Efendi, Keloğlan, Fatih Sultan Mehmet.”</i>	
5. Sınıf Sosyal Bilgiler	<i>“Hz. İsa (2), Hammurabi (2), Kral II. Sargon, Kral Gordios, Kral Midas, Hipokrat (2), Pisagor, Herodot, Diyojen, Mimar Sinan, II. Selim, Hz. İbrahim, Kral Antiochos, Karagöz ve Hacivat, Yusuf Has Hacib, Âşık Veysel (2), El-Cezeri (3), Leonardo Da Vinci (3), Marie Curie (2), Becquerel, Zihni Derin (4), Mustafa Kemal Atatürk (2), Mehmet Akif Ersoy (4), Ali Kuşçu, Galileo, Kanuni Sultan Süleyman, Mi- mar Hayreddin, Darius, Osman Hamdi Bey, Be- ethoven, Mimar Sinan.”</i>	31
6. Sınıf Sosyal Bilgiler	<i>“Mustafa Kemal Atatürk (7), II. Abdül- hamit, Oğuz Kağan (7), Barmağlıç Çosun Bil- ling (3), Teoman (4), Meta Han (5), Balamir Kağan, İl Han, Kayan, Tukuz, Bumin Kağan (3), İstemi Yabgu, Mukan Kağan, Bilge Kağan (4), Tonyukuk (3), Kül Tigin (2), Kutluk Kağan (3), Kapgan Kağan, Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan, Hz. Muhammed (9), Abdullah, Amine, Abdülmuttalip, Ebu Talip, Hz. Hatice (2), Hz. Ali (6), Hz. Zeyd, Hz. Ebubekir (2), Hz. Ömer (2), Hz. Osman, Hz. Ayşe (2), Muaviye (4), Hz. Hasan (2), Ebu'l Abbas Abdullah, Harun Reşid, İbn Sina (2), İmam Buhari, Biruni (3), Kaşgarlı Mahmut (2), Ahmet Yesevi, Yusuf Has Hacib (2), Bilge Kül Kadir Han, Yusuf Kadir Han, Sa- tuk Buğra Han, Alp Tigin, Gazneli Mahmut (8), Selçuk Bey (3), Çağrı Bey (7), Tuğrul Bey (10), Sultan Mesut, İbrahim Yınal, Kutalmış, Alpars- lan (6), Romanos Dioganes (5), Ebu'l Kasım Saltuk, Danişment Ahmet Gazi, Mengücek Gazi, Artuk Gazi, Çaka Bey (2), Sultan Melikşah (5), Sultan Sencer (2), Nizamülmülk (3), Kutalmı- şoğlu Süleyman Şah (2), Mevlana (4), Ahi Ervan (4), Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, Alaeddin Keykubat (2), Şemseddin Altun Apa, Celaleddin Harzemşah, Caca Bey, El-Cezeri, Yavuz Sultan Selim, II. Mahmut, Sokrates, Platon, Konfüçyüs, Aristo, Farabi, Rene Descartes, Voltaire, Maz- har Osman, Hulusi Behçet, Cahit Arf, Mehmet Nuri Demirağ, Abdurrahman Naci Bey, Galip Demirağ, İlteriş Kağan, İlbilge Hatun, Fatma Bacı, Şerife Bacı, Halime Çavuş, Nezahat On- başı, Gördesli Makbule, Tayyar Rahmiye, Sü- reyya Aydoğdu, Türkan Akyol, Gül Esin, Kara Fatma.”</i>	99

7. Sınıf Sosyal Bilgiler	<p>“Nasreddin Hoca, Yusuf Has Hacib (3), Şeyh Edebali (2), Osman Gazi (13), Hz. Ali, Guglielmo Marconi, J. Logie Baird (2), Seyit Ali Onbaşı, Mustafa Kemal Atatürk (22), Ertuğrul Gazi (3), Sultan Alaadin, Aşıkpaşade, Bâla Hatun, I. Murad (3), Ali Rıza Bey, Zübeyde Hanım, Orhan Gazi (4), I. Bayezid (3), Fatih Sultan Mehmet (14), Timur (3), Hz. Muhammed (5), II. Bayezid (2), Cem Sultan, Yavuz Sultan Selim (2), Şah İsmail, Kanuni Sultan Süleyman (6), Barbaros Hayrettin Paşa, Oruç Reis, Andrea Doria, Sultan İbrahim, Bartelomeu Diaz (2), Christopher Columbus (2), Amerigo Vespucci, Vaskö Dö Gama (2), Magellan, Del Cano, İbn Sina, Farabi, İbn Rüşd, Leonardo da Vinci (3), Dante, Machiavelli, Shakespeare, Montaigne, Cervantes, Erasmus, Michelangelo, Düver, Kopemik (2), Mailin Kuther, Montesquieu (2), Voltaire (2), J. J. Rousseau (2), Newton (3), Kepler, Galile Galileo, XVI. Louis (2), III. Selim, Yirmi sekiz Çelebi Mehmet Efendi (2), Said Mehmet Efendi (2), İbrahim Müteferrika (2), III. Ahmet, II. Mahmut (3), Sultan Abdülmecit (4), Chamberlain, Lawrence Smith, Samuel Morse, Seyyah Keppel, Seyyah P. Krause, Evliye Çelebi (3), Seyyah G. Sandys (2), Seyyah A. Gallon, Seyyah P. De la Canaye, Seyyah Fellows, Seyyah-Gezgin Charles Texier, Ptolemaios, Eumenes, Tsai Lun, Gutenberg (4), El-Harezmi (2), Me'mun, Oklid, Pisagor, Aristo, Platon, Farabi (2), İbn Sina, El-Hazini, İbn Haldun, Pascal, El-Cezeri (2), Ali Kuşçu, Uluğ Bey (2), Piri Reis, Kemal Reis (2), Katip Çelebi, Thomas Savery, Thomas Newcomen, James Watt (3), Richard Trecithick, George Moore, John Kay, Tuğrul Bey, Nizamülmülk, Alparlan, Ahi Ervan (2), Graham Bell, Alemdar Mustafa Paşa, Mustafa Reşit Paşa, II. Abdülhamit (4), V. Mehmet Reşat, Mehmet Şerif Bey, Fethi Okyar (4), Celal Bayar, Gül Esin, Dede Korkut.”</p>	115
	Toplam	268

Tablo 2 incelendiğinde, 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 23 tarihî kişi, 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 31 tarihî kişi, 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 99 tarihî kişi ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 115 farklı tarihî kişiliğe yer verildiği tespit edilmiştir. 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında en çok yer verilen tarihî kişiler ise; “Mustafa Kemal Atatürk (16), Hasan Tahsin (5) ve Kâzım Karabekir (4)” dir. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında en çok yer verilen tarihî kişiler ise; “Mehmet Akif Ersoy (4), Zihni Derin (4), El-Cezeri (3) ve Leonardo da Vinci (3)” dir. 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında en çok yer verilen tarihî kişiler ise; “Tuğrul Bey (10), Hz. Muhammed

(9), Mustafa Kemal Atatürk (7) ve Oğuz Kağan (7)” dır. 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında en çok yer verilen tarihî kişiler ise; “Mustafa Kemal Atatürk (22), Fatih Sultan Mehmet (14) ve Osman Gazi (13)” dir. Görüldüğü gibi sınıf seviyesi arttıkça bireylere sunulan tarihî kişilerin sayısı da artmaktadır.

İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihî Mekânlara (camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.) İlişkin Bulgu ve Yorumlar

Tablo 3’de ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî mekânlara (camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.) ilişkin bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 3: İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihî Mekânlar (Camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.)

Sosyal Bilgiler Ders Kitapları	Tarihî Mekânlar (Camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.)	Frekans
4. Sınıf Sosyal Bilgiler	“Fatih Camii, Çifte Minareli Medrese, Konak Meydanı, İzmir Hükümet Konağı, Beypazarı Evleri, Derinkuyu Yeraltı Şehri, II. Meclis Binası, Piramitler, Tac Mahal, Mahabodhi Tapınağı, Ganj Nehri, Chitcen Itza Piramidi.”	12
5. Sınıf Sosyal Bilgiler	“Anıtkabir, Ziggurat, Piramit, Babil Kulesi ve Asma Bahçeleri, Kültepe, Çatalhöyük, Göbeklitepe, Hattuşaş, Gordion, Kral Midas Tümülüsü, Kral Midas Anıtı, Artemis Tapınağı, Efes Antik Kenti, Van Kalesi, Hierapolis Antik Kenti, Göreme Tarihî ve Millî Parkı, Celsus Kütüphanesi, Çanakkale Şehitler Abidesi, Selimiye Camii, Balıklı Göl, Sümela Manastırı, Nemrut Harabeleri, Topkapı Sarayı, Cinciva Tarihî Osmanlı Köprüsü, Ayasofya Camii, Çifte Minerali Medrese, Side Antik Kenti, Çin Seddi, Mostar Köprüsü, Persepolis Şehri, Safranbolu, Truva Antik Kenti, Cumalıkızık Köyü, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası.”	34
6. Sınıf Sosyal Bilgiler	“Çanakkale Şehitler Abidesi, Cumalıkızık Köyü, Safranbolu, Beypazarı, Orhun Yazıtları, Kâbe, Hira Mağarası, Kurtuba Camii, Ani Kalesi, Mama Hatun Külliyesi, Erzurum Kale Camii, Emir Saltuk Türbesi, Yağlıbasan Medresesi, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Mardin Hatuniye Medresesi, Diyarbakır Ulu Cami, Malabadi Köprüsü, Gevher Nesibe Şifahanesi ve Tıp Medresesi, Cemaleddin Ferruh Darüşşifası, Alaeddin Cami, II. Kılıçarslan Kervansarayı, Karatay Medresesi, İnce Minareli Medrese, Çifte Minareli Medrese, Ertokuş Medresesi, Cacabey Medresesi, Yakutiye Medresesi, Alaeddin Keykubat Darüşşifası, Toruntay Darüşşifası,	48

	<i>Mevlana Türbesi, Döner Kümbet, Malatya Ulu Camii, Amasya Ulu Camii, Hunad Hatun Külliyesi, Hacı Kılıç Külliyesi, Sultan Han Kervansarayı, Göbeklitepe, Bakü Kız Kalesi, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi, Girne Kalesi, Turavek Khanum Türbesi, Tilla-Kari Medresesi, Aziz Alexander Nevski Katedrali, Azadi Kalesi, Jropi Kervansarayı, Atatürk'ün Evi, Roma Tapınağı, Bağdat Camii."</i>	
7. Sınıf Sosyal Bilgiler	<i>"Anadolu Hisarı, Rumeli Hisarı, Aya-sofya, Süleymaniye Camii, Göbeklitepe, Karain Mağarası, Yarımburgaz Mağarası, Çayönü, Hacılar, Çatalhöyük, III. Murad Han Köprüsü, III. Ahmet Çeşmesi, Sultanhan, Tophane Çeşmesi, Sokullu Mehmet Paşa Köprüsü, Topkapı Sarayı, Kılıç Ali Paşa Medresesi, Fatih Camii ve Külliyesi, TBMM."</i>	18
	Toplam	112

Tablo 3 incelendiğinde, 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 12 tarihî mekâna, 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 34 tarihî mekâna, 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 48 tarihî mekâna ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 18 tarihî mekâna yer verildiği tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere tarihî mekânların bireylere sunulmasında herhangi bir düzey gözetilmeksizin farklı sınıf seviyelerinde farklı tarz ve tarihî bilgi içeren mekânlara rastlamak mümkündür. 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında tarihî mekânlar daha çok genel ve güncel olarak ele alınmış ve en az bu sınıf seviyesinde verildiği tespit edilmiştir. 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında tarihî mekânlar farklılık ve çeşitlilik göstermekle birlikte başka ülkelerin önemli olarak nitelendirdiği mekânlarında bireylere sunulduğu görülmektedir.

İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihî Olaylara İlişkin Bulgu ve Yorumlar

Tablo 4'te ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî olaylara ilişkin bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 4: İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihî Olaylar

Sosyal Bilgiler Ders Kitapları	Tarihî Olaylar	Frekans
4. Sınıf Sosyal Bilgiler	<i>"Birinci Dünya Savaşı, Mondros Ateşkes Antlaşması, Hasan Tahsin'in Direnişi, Çanakkale Savaşı, Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkışı, Havza Bildirisi, Amasya Genelgesi, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi, İstanbul Mebusan Meclisinin Kapatılması, Temsil Heyeti'nin Ankara'ya Gelişi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması, Sevr Barış Antlaşması, Doğu Cephesinde Yaşanan Gelişmeler, Güney Cephesinde Yaşanan Gelişmeler, Birinci İnönü</i>	29

	<i>Savaşı, İkinci İnönü Savaşı, Kütahya-Eskişehir Savaşı, Tekâlif-i Milliye Emirlerinin Yayımlanması, Sakarya Meydan Muharebesi, Dumlupınar Meydan Savaşı, Mudanya Ateşkes Antlaşması, Lozan Barış Antlaşması, Cumhuriyet'in İlanı, Telefonun icadı, Televizyonun İcadı, 1897-1905 Türk-Yunan Savaşı, Osmanlı Devletinde Röntgen'in Kullanılması, Kut-ül Amare."</i>	
5. Sınıf Sosyal Bilgiler	<i>"Sakarya Savaşı, TBMM'nin Açılması, Hz. İsa'nın Doğumu, Sümerlerin Faaliyetleri, Babiller Faaliyetleri, Asurlar Faaliyetleri, Hititlerin Faaliyetleri, Friglerin Faaliyetleri, İyonların Faaliyetleri, Urartuların Faaliyetleri, Lidyalıların Faaliyetleri, El-Cezeri'nin Bilimsel Çalışmaları, Leonardo Da Vinci'nin Bilimsel Çalışmaları, Marie Curie'nin Bilimsel Çalışmaları, Zihni Derin'in Çalışmaları, Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi, İstiklal Marşı'nın Yazım Süreci, Hipokrat'ın Bilimsel Çalışmaları, Ali Kuşçu'nun Bilimsel Çalışmaları, Galileo'nun Bilimsel Çalışmaları."</i>	20
6. Sınıf Sosyal Bilgiler	<i>"Çanakkale Savaşı, Kurtuluş Savaşı (3), Asya Hun Devleti'nin Faaliyetleri, Kavimler Göçü, I. Kök Türk Devleti'nin Faaliyetleri, II. Kök Türk (Kutluk) Devleti'nin Faaliyetleri, Orhun Yazıtları, Uygur Devleti'nin Faaliyetleri, İslamiyet Öncesi Arap Yarımadasının Genel Durumu, Hz. Muhammed Dönemi Gelişmeleri, Bedir Savaşı, Uhud Savaşı, Hendek Savaşı, Hudeybiye Antlaşması, Hicret, Veda Hutbesi, Hz. Ebubekir Dönemi, Hz. Ömer Dönemi, Hz. Osman Dönemi, Hz. Ali Dönemi, Emevi Devleti Dönemi, Abbasi Devleti Dönemi, Endülüs Emevi Devleti Dönemi, Talas Savaşı, Karahanlı Devleti Dönemi, Gazneli Devleti Dönemi, Biruni'nin Bilimsel Çalışmaları, Dandanakan Savaşı, Büyük Selçuklu Devleti Dönemi, Pasinler Savaşı, Malazgirt Savaşı, Saltuklular Dönemi, Danişmentliler Dönemi, Artuklular Dönemi, Mengücekler Dönemi, Çaka Beyliği Dönemi, Katvan Savaşı, Türkiye Selçuklu Devleti Dönemi, Miryokefalon Savaşı, Yassıçemen Savaşı, Köseadağ Savaşı, İpek ve Baharat Yolu Üzerinde Mücadeleler, Göbeklitepe Çalışmaları, Mazhar Osman'ın Bilimsel Çalışmaları, Hulusi Behçet'in Bilimsel Çalışmaları, Cahit Arf'ın Bilimsel Çalışmaları, Mehmet Nuri Demirağ'ın Çalışmaları, Toplumsal Yaşamda Türk Kadını ve Demokratik Hayat İçindeki Yeri, Azerbaycan, Kazakistan, KKTC, Kırgızistan, Türkmenistan,</i>	49

	Özbekistan, Bulgaristan, İran, Ermenistan, Yunanistan, Gürcistan, Suriye ve Irak Hakkında Kısa Tarihsel Süreç.”	
7. Sınıf Sosyal Bilgiler	<p>“Malazgirt Savaşı, Moğol İstilas, Bizans İmparatorluğunda Taht Kavgaları, Osmanların Bağımsızlığı, Köseadağ Savaşı, Koyunhisar Savaşı, Osman Gazi'nin Ahi lideri Şeyh Edebâli'nin kızı Bâla Hatun ile evlenmesi, Gaza Hareketinin Başlaması, Karesioğulları Beyliği'nin ele geçirilmesi, İskân politikası, I. Kosova Savaşı, Mustafa Kemal'in Gazi ünvanını alması, Karacahisar-Bilecik-İnegöl-Yarhisar-Yenişehir-İznik ve Bursa'nın alınması, Maltepe Savaşı, Sazlıdere Savaşı, Bizans imparatoru Kantakuzenos'un Orhan Gazi'den yardım istemesi, Çimpe Kalesi'nin alınması, Anadolu Hisarı'nın yaptırılması, Niğbolu Savaşı, Ankara Savaşı, Fetret Devri, Varna Savaşı, II. Kosova Savaşı, İstanbul'un Fethi, Rumeli Hisarı'nı yaptırılması, Şahi adı verilen büyük toprakların yaptırılması, II. Mehmet'in Fatih ünvanını alması, Bizans İmparatorluğunun yıkılması, Orta Çağ'ın sonu ve Yeni Çağ'ın başlaması, Derebeylik rejiminin güç kaybetmesi, Rönesans'ın başlaması, Cem Sultan olayı, Çaldıran Savaşı, Mercidabık Savaşı, Ridaniye Savaşı, Kutsal Emanetlerin İstanbul'a getirilmesi, Mohaç Savaşı, Barbaros Hayrettin Paşa'nın Osmanlı hizmetine girmesi, Edirne'nin Fethi, Preveze Deniz Zaferi, Kıbrıs'ın Fethi, Girit'in Fethi, Coğrafi Keşifler, Ümit Burnu'nu Bulunması, Christopher Columbus faaliyetleri, Vasko Dö Gama'nın faaliyetleri, Amerigo Vespucci'nin Amerika Kıtası'nın Bulunması, Dünya'nın yuvarlak olduğunun kanıtlanması, Pusulanın kullanılması, Skolastik Düşüncenin Yıkılması, Sanayi İnkılabı, Reform Hareketleri, Martin Luther'in faaliyetleri, İncil'in Almanca'ya çevrilmesi, Aydınlanma Çağı, Fransız İhtilali, Sömürgecilik faaliyetleri, Lale Devri, İbrahim Müteferrikanın matbaayı kurması, Yalova'da kâğıt fabrikasının açılması, Yurtdışına elçilerin gönderilmesi, Takvîm-i Vekâyi adlı ilk resmî gazetesinin çıkarılması, Posta Nezareti'nin Kurulması, Kırım Savaşı, Demir yolu hatlarının kurulması, İlk Çağ'da Anadolu, Yazının icadı, Bilgisayar icadı, Mürekkep'in icadı, Fenike alfabesinin icat edilmesi, Hiyeroglif yazı sisteminin kullanılması, Kâğıt'ın icadı, Matbaanın bulunması, Papirüsün kullanımı, El-Harez-</p>	117

	<p><i>mi'nin Bilimsel çalışmaları, İbn Sina'nın bilimsel çalışmaları, El-Hazini'nin Bilimsel çalışmaları, Farabi'nin Bilimsel Çalışmaları, El-Cezeri'nin bilimsel çalışmaları, İbn Haldun'un bilimsel çalışmaları, Ali Kuşçu'nun bilimsel çalışmaları, Piri Reis'in bilimsel çalışmaları, Katip Çelebi'nin bilimsel çalışmaları, Gutenberg'in bilimsel faaliyetleri, Isaac Newton bilimsel çalışmaları, Galileo'nun bilimsel çalışmaları, Tanzimat Fermanı'nın ilanı, Buhar makinelerinin yaygınlaşması, İşçi Haklarının geliştirilmesi, Kızılay'ın kurulması, Nizamiye Medresesinin kurulması, Sahn-ı Seman Medresesinin kurulması, Lonca teşkilatı, Ahilik sistemi, Amerika Bağımsızlık Bildirisi, Magna Carta'nın ilanı, Sened-i İttifak, Islahat Fermanının ilanı, I. Meşrutiyet'in İlanı, Kanun-ı Esasî yürürlüğe girmesi, II. Meşrutiyet'in İlanı, ilk Osmanlı Mebusan Meclisinin açılması, 31 Mart Olayı, Birinci Dünya Savaşı, Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a çıkması, Misakımillî'nin Kabulü, Sivas Kongresi, I. TBMM Açılması, Lozan Barış Antlaşması, Halk Fırkasının kurulması, Cumhuriyet'in İlanı, Saltanatın kaldırılması, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması, Şeyh Said İsyanı, Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Medeni Kanun, Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı.”</i></p>	
	Toplam	215

Tablo 4 incelendiğinde, 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 29 tarihî olaya, 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 20 tarihî olaya, 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 49 tarihî olaya ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 117 tarihî olaya yer verildiği tespit edilmiştir. Tarihî olayların sunumda çok geniş çaplı bir yelpazenin ele alındığı söylenebilir. Özellikle İlk Çağlar'dan XXI. yüzyıla kadar çok çeşitli tarihî olay sosyal bilgiler ders kitaplarında yer almaktadır. 6. ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında yoğun bir tarihî olay örgüsünün bireylere sunulduğu tespit edilmiştir. Görece 4 ve 5. sınıflarda bu durum biraz daha azdır ve sınıf seviyesine göre tarihî olayların bireylere sunumu ve sıklığı artmaktadır. Sosyal bilgiler ders kitapları genelde Türk tarihi ve kültürü üzerinde durulmakla birlikte Avrupa tarihi ve kültürü üzerinden de bireylere tarih konuları aktarmaktadır. Ayrıca siyasi tarih ve bilim tarihi olarak nitelendirilen özelleştirilmiş tarihî olayların da bireylere sunulduğu görülmektedir.

İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihi Görsellere (fotoğraf, gravür, temsili resim, minyatür, karikatür vb.) İlişkin Bulgu ve Yorumlar

Tablo 5'te ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihi görsellere (fotoğraf, gravür, temsili resim, minyatür, karikatür vb.) ilişkin bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 5: İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihi Görseller (fotoğraf, gravür, temsili resim, minyatür, karikatür vb.)

Sosyal Bilgiler Ders Kitapları	Tarihi Görseller (fotoğraf, gravür, temsili resim, minyatür, karikatür vb.)	Frekans
4. Sınıf Sosyal Bilgiler	“Türkiye’de kimlik belgesi tarihçesi, Köstekli saat, Bakır güğüm, İbrik, Dikiş makinesi, İşlemeli sandık, Eski okul zili, Kemere Köprüsü, Çifte Minareli Medrese, Nakış Örneği, Hereke halısı, Bindallı Kıyafeti, Mustafa Kemal Atatürk (5), Hacivat ve Karagöz, Hasan Tahsin, Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarının bal mumundan yapılmış heykelleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılışı, Kâzım Karabekir, Şahin Bey, Tekâlif-i Milliye Emirleri Tablosu, Yörüklü Ali Efe, Sakarya panoraması, Fatma Seher Hanım, Beypazarı Evleri, El dokuma tezgâhi, Osmanlı Dönemi esnaf, Nakkaş Osman Surname-i Hümayun, Eski uçak, Daktilo, Alexander Graham Bell, Telefonun gelişim süreci, John Logie Baird, Televizyonun gelişim süreci, Eski ütü, Esat Fevzi ve Rifat Osman, Derinkuyu yer altı şehri, Ahşap oymacılığı, Bakırcılık, II. Meclis Binası, Cumhuriyet Bayramı, Tac Mahal.”	41
5. Sınıf Sosyal Bilgiler	“Sakarya Savaşı Panoraması, TBMM’nin açılışı, Sümer Çivi Yazısı Örneği, Ziggurat, İhtar Kapısı, Babil’in Asma Bahçeleri, Asur Kabartması, Göbeklitepe, Çatalhöyük, Kadeş Antlaşması tableti, Hattuşaş Aslanlı Kapı, Fibula, Kral Midas Tümülüs’ü, Kral Midas Anıtı, Efes Antik Kenti, Van Kalesi, Lidya parası, Lidya takıları, Celsus Kütüphanesi, Hattuşaş, Çanakkale Şehitleri Abidesi, Selimiye Camii, Balıklı Göl, Sümela Manastırı, Nemrut Harabeleri, Kaşıkçı Elması, Hitit Güneş Kursu, Telkâri işçiliği, Çinicilik, Pazırık Halısı, Çanakkale Şehitler Abidesi Rölyef, Karagöz ve Hacivat, Eski bir sofranın sunumu, Aşık Veysel, El-Cezeri (2), Leonardo Da Vinci (2), Marie Curie (2), Zihni Derin (2), Kadınların Oy kullanılması, Kurtuluş Savaşı’nda Atatürk ve silah arkadaşları, Mehmet Akif Ersoy, Ayasofya Camii,	57

	<i>Side Antik Kenti, Çifte Minareli Medrese, Hipokrat, Ali Kuşçu, Galile, Çin Seddi, Mostar Köprüsü, Persepolis, Beethoven, Mona Lisa, Osman Hamdi Bey-Kaplumbağa Terbiyecisi, Safranbolu Evleri, Truva Antik Kenti, Cumalıkızık Köyü, Divriği Ulu Cami ve Darüüşşifası.”</i>	
6. Sınıf Sosyal Bilgiler	“Çanakkale Şehitler Abidesi (2), Cumalıkızık Köyü, Eski Türk Çadırı, Mete Han, Orhun Yazıtları, Bilge Kağan, Uygur alfabesi ile yazılmış metin, Kâbe, Hira Mağarası, Kurtuba Camii, İbn Sina, Yusuf Has Hacip, Kaşgarlı Mahmut, Biruni, Sultan Alparslan, Turan taktiği, Mama Hatun Külliyesi, Yağbasan Medresesi, Divriği Ulu Cami ve Darüüşşifası, Malabadi Köprüsü, Çaka Bey, Sultan Melikşah, Nizamülmülk, Gevher Nesibe Hatun Şifahanesi ve Tıp medresesi, Cemaledin Ferruh Darüüşşifası, Aleaddin Camii, II. Kılıçarslan Kervansarayı, Mevlana, Ahi Evran, İnce Minareli Medrese, Çifte Minareli Medrese, Toruntay Darüüşşifası, Döner Kümbet, Malatya Ulu Cami, Hunad Hatun Külliyesi, Sultan Han Kervansarayı, Göbeklitepe, Lidyalılar-para, Frigler-fibula, Sümerler çivi yazısı tableti, Voltaire, Mazhar Osman, Hulusi Behçet, Cahit Arf, Mehmet Nuri Demirağ, İlk Türk Yolcu Uçağı Nu. D. 38, Bilge kağan yazıtı, Süreyya Ağaoğlu, Türkan Akyol, Gül Esin, Halı dokuma tezgâhi, Kara Fatma, Halide Edip Adıvar, Bakü Kız Kulesi, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi, Girne Kalesi, Karahanlı Mozolesi, Atatürk'ün Evi, Roma Tapınağı, Bağdat Camii, Karagöz ve Hacivat.”	61
7. Sınıf Sosyal Bilgiler	“Mağara Duvar Resmi, Nasrettin Hoca, Yusuf Has Hâcib (2), Şeyh Edebâli, Seyit Ali Onbaşı, Mustafa Kemal Atatürk (10), Ertuğrul Gazi (2), Mostar Köprüsü, Ali Rıza Bey ve Zübeyde Hanım, Yeniçeri, Osmanlı Devletinde Savaş (7), Divan-ı Hümâyun (2), Reaya, Tersane, Osman Gazi (2), Orhan Gazi, I. Murad, I. Bayezid, Anadolu Hisarı, I. Mehmet (2), Murad, Rumeli Hisarı (2), Şahi Topu, Fatih'in Topkapı'dan İstanbul'a Girişi, Kutsal Emanetler, II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman, Turan Taktiği, II. Selim, Sultan İbrahim, Kandiye Surları, Kudüs'te Açık Bir Pazar, Pusula, Bartolomeu Dias, Christopher Columbus, Vasko Dö Gama, Amerigo Vespucci, Amerika'nın Keşfi, Magellan (2), Atina Okulu, Leonardo Da Vinci, Mona Lisa, Musa Heykeli, Martin Luther (2), Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Kepler, Galileo (2), Newton (2), Arcole Muharebesi, Dokuma el tezgâhi, Piramitsel Yapı, Kızılderililer, Afrikalı Köleler,	122

	<p><i>Düşman Askerini Taşıyan Türk Askeri, Matbaa, Tulumbacılar Ocağı, Takvîm-i Vekâyi, Posta Dağıtıcıları, Telgraf Makinesi, Nişan-ı İftihar, Şirket-i Hayriyeye ait bir gemi, Osmanlı Bankası, Ali Şir Nevai Divanında Çevgan oynayanları tasvir eden minyatür, Hüsn-i Hat Sanatı, Evliya Çelebi, Göbeklitepe, Çatalhöyük, Tylular, Sümer Çivi Yazısı (4), Mısır Hiyeroglifi, Parşömen, Papirüs (2), Kil tablet, Arslantepe Höyüğü Duvar resmi, el-Harezmi, Beytül-Hikme, Fârâbî, İbn Sînâ, El-Cezerî (3), İbn Haldun, Ali Kuşçu'yu Eserini Fatih Sultan Mehmet'e Sunarken Gösteren Minyatür, Piri Reis, Piri Reis'in Dünya Haritası, Kâtip Çelebi, J. Gutenberg, Kopernik, Engizisyon Mahkemesi, Thomas Savery, Buhar Pompası, Çayönü, Tımarlı Sipahi, İplik tezgâhı, Su değirmeni, Uçan Mekik, James Watt, I. Murad Han Köprüsü, II. Ahmet Çeşmesi, Sultanhan, Sokullu Mehmet Paşa Tophane Çeşmesi, II. Ahmet Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Medresesi, Fatih Cami ve Külliyesi, Topkapı Sarayı, Ahi Evran, Şed Kuşatma Töreni, Yunan Uygurluğunda Halk Meclisi, Magna Carta'nın İmzalanması, Kurultay, I. Mahmut, Sultan Abdülmecit, II. Abdülhamit, V. Mehmet Reşat, II. Meşrutiyet'in İlanı, TBMM'nin Açılması (2), Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Kurucuları, Gül Esin, Dede Korkut."</i></p>	
	Toplam	281

Tablo 5 incelendiğinde, 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 41 tarihî görsele, 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 57 tarihî görsele, 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 61 tarihî görsele ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 122 tarihî görsele yer verildiği tespit edilmiştir. 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında tarihî görsellerin dengeli dağıldığı, 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında “El-Cezeri (2), Leonardo Da Vinci (2), Marie Curie (2) ve Zihni Derin (2)” gibi tarihî kişilerin görsellerine yer verildiği, 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında “Çanakkale Şehitler Abidesi” görseline 2 kere yer verildiği ve diğer görsellerin dengeli olarak dağıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında; “Mustafa Kemal Atatürk (10), Osmanlı Devleti’nde Savaş (7) ve Sümer Çivi Yazısı (4)” ile ilgili tarihî görsellere yer verildiği tespit edilmiştir. Tarihî görseller açısından da sınıf ve düzey dikkate alınarak bir artma söz konusudur. Sınıf ve düzey arttıkça görsellerin sıklığı ve karmaşıklığının da arttığı söylenebilir.

İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihilere (Kronoloji Bilgisine) İlişkin Bulgu ve Yorumlar

Tablo 6’te ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihlere (kronoloji bilgisine) ilişkin bulgu ve yorumlara yer verilmiştir.

Tablo 6: İlk ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Tarihler (Kronoloji Bilgisi)

Sosyal Bilgiler Ders Kitapları	Tarihler (kronoloji bilgisine)	Frekans
4. Sınıf Sosyal Bilgiler	“2023, 2022 (25), 2021, 2020, 2019, 2018, 2017 (2), 2016 (2), 2015, 2013 (2), 2012 (3), 2010, 2008, 1920 (7), 1919, 1923 (4), 1922, 1904, 1946, 1989, 1800 (2), 1877, 1926 (2), 1600, 1888 1453, 1951 (2), 1976, 1700, 1865, 1870, 1949, 1996, 1992, 1945, 1882, 1877, 1895, 1921, 1955, 1876 (2), 1868, 1924, 1925, 1905 (2), 1917, 1871, 1880, 1907, 1895, 1933, 1928, 1847, 1948, 1990, 1897.”	56
5. Sınıf Sosyal Bilgiler	“1920 (3), 1990, 2019 (5), 1989, 2020, 2022 (2), 2011, 2017 (20), 2012, 375, 1453, 1789, MÖ. VII, MÖ. 2000, MÖ.700, MÖ. 1200 MÖ. 676, MÖ. 900, MÖ. 600, MÖ. 547, MÖ. 7400, MÖ. 1280, MÖ. 6 (2), 1996, 1960 (3), 2014 2018, 2023, 2021, 2015 (3), 2016 (4), 1452, 1519, 1904, 1908, 1911, 1880, 1923 (2), 1938, 1940, 1947, 1973, 1963, 1863, 1930, 1933, 1934, 1921, 1980, 2013, MÖ. 460, 1403, 1564, 1987 (2), 1993, 2004, 2005, 1979, 1981, 1972, 1982, 1994, 1998, 1985.”	64
6. Sınıf Sosyal Bilgiler	“1980, 1981, 2009, 2018 (37), 1868, 1895, 1978, MÖ. 220, MS. 216 (2), MS. 48, 476, 552 (2), 630 (2), 582, 682, 745, 840 (4), 571, 610, 622, 624, 625, 627, 628, 630, 632 (2), 634 (2), 644, 656 (2), 661 (3), 750, 1258, 751, 1212, 969, 1187, 1040 (4), 1157, 1015, 1048, 1071, 1072 (2), 1202, 1080 (2), 1178, 1228, 1102, 1409, 1081, 1093, 1141, 1157, 1077, 1308, 1176, 1230, 1243, 1869, 2019 (2), 2017 (2), 1831, 1927, 1935 (2), 1990, 2007, 1963 (2), 1995, MÖ.11.000, 1920, 1884, 1951, 1889, 1948, 1910, 1997, 2015, 2014 2011, 2008, 1886, 1903, 1910, 1934 (2), 1936, 1926 (2), 1943, 1938, 1939, 1941, 1954, 1957, 2020, 1921, 1924, 1961, 1982 (2), 2016, 1930, 1933, 1923, 1991, 1992, 1993, 1945, 1952, 1949, 1969.”	107
7. Sınıf Sosyal Bilgiler	“XI. yüzyıl, 1970, 1206, 2006, 1927 (3), 1990 (3), 1969, 2013, 2011 (3), 1982 (19), 2017 (3), 1071, XIII. yüzyıl, 1243, 1302 (4), 1299, 1300-1600, 1326, 1923, 1461, 1329, 1331, 1361 1389 (2), 1402 (3), 1413, 1444 (2), 1448 (2), 1451, 1860, 1453 (3), 1514 (2), 1516, 1517, 1521, 1526 (2), 1866, 1363, XIV-XVI. yüzyıl, 1538 (2), XVI. yüzyıl (11), 1571, 1645, XV. yüzyıl (7), 1507, 1488, 1519, 1497, 1492, 1509-1510, XIV. yüzyıl (2), 1503-1506, 1513-1515, XVII. yüzyıl, XVII. yüzyıl (13), XIX. yüzyıl (9), 1789 (4), 1876 (5), 1718-1730, 1726, 1831,	170

	1840, 1841, 1847 (3), 1854-1856, 1855, 1854, 1871, 1856 (3), 1863, 1828, 1610, MÖ. 7024-6449, MÖ. 5000-3000, XX. yüzyıl (2), 2007, 1940-1945, 2018, 2021 (3), 2030, 2010-2015, 2095-2100, 2025-2030, 2014, 1935, 1950 (2), 1963, 1975, 1999 (2), 2012 (3), XV-XX. yüzyıllar, MÖ. 3200, MÖ. 3000, MÖ. 2500, MÖ. 1000, MS. 105, 1455, 1945 (4), 1971, 1996 (2), 2000 (2), 2010, MÖ. 2000, IX. yüzyıl, MÖ. IV. yüzyıl, 780-850 (2), 780, 2004, 870-950 (2), 870, 980-1037 (2), 980, 1155 (2), 1136-1206 (2), 1136, 1332, 1403-1474 (2), 1018, 1465-1554, 1513, 1528, 1608-1657, 1473-1553, 1564-1642, 1642-1727, 1698, 1632, 1712 (2), 1765-1850, 1765 (2), 1802 (3), 1893, 1687, 1769, 1900, 1978, 1902-1992 1914, 1924-2018, 1839,1800, 1868, 1791, 1947, 1171, 1206, MÖ. 500, 1215, 1776, 1877, 1908 (2), 1909, 1808, 1919 (4), 1920 (5), 1924 (3), 1925 (2), 1929, 1922, 1930 (3), 1933 (3), 1934 (2), 1921, 1961 1948, 2002, 1985, 2008, 1997, 2015, 1986.”	
	Toplam	397

Tablo 6 incelendiğinde, 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 56 farklı tarih (kronolojiye), 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 64 farklı tarih (kronolojiye), 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 107 farklı tarih (kronolojiye) ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında 170 farklı tarihe (kronolojiye) yer verildiği tespit edilmiştir. 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında; “2022 (25), 1920 (7) ve 1923 (4)” tarihleri en sık ve yoğun olarak kullanılan tarihlerdir. 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında; 2017 (20), 2019 (5), ve 1920 (3) tarihleri en sık olarak kullanılan tarihler arasında yer almaktadır. 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında; “2018 (37), 840 (4), ve 661 (3)” tarihlerinin en yoğun kullanılan tarihler olduğu görülmüştür. 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında; “1982 (19), XIX. yüzyıl (9), ve 1945 (4)” tarihleri en sık ve yoğun olarak kullanılan tarihlerdir. Sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihlerin (kronolojinin) sunumunda da sınıf ve düzeye göre bir artışın olduğu belirlenmiştir. Sınıf ve düzey arttıkça tarihlerin (kronolojinin) yapısı, sıklığı ve yoğunluğu da artmaktadır. Her ne kadar adım adım artmış olsa da bireylere yoğun bir tarih (kronoloji) sunumunun sosyal bilgiler ders kitaplarında aktarıldığı söylenebilir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Elde edilen bulgu ve yorumlara göre ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî kişiler; 4. sınıf ders kitabında, “Mustafa Kemal Atatürk, Hasan Tahsin ve Kâzım Karabekir”dir.” 5. sınıf ders kitabında “Mehmet Akif Ersoy, Zihni Derin, El-Cezeri ve Leonardo Da Vincidir.” 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında, “Tuğrul Bey, Hz. Muhammed, Mustafa Kemal Atatürk ve Oğuz Kağandır.” 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında ise; “Mustafa Kemal

Atatürk, Fatih Sultan Mehmet ve Osman Gazi'dir." Alanyazında hem bu durumu destekleyen hem de desteklemeyen çalışmaların varlığından söz etmek mümkündür. Ulu- Kalın (340) sosyal bilgiler 7. sınıf ders kitaplarında yürütmüş olduğu çalışmasında genelleme yapılmadan farklı ve az sayıda Türk-İslam bilginine yer verildiği, verilen bilginlerin dönem, çalışma alanı, ortaya koyduğu ürün gibi herhangi bir kategori yapılmadan tanıtılmaya çalışıldığı saptanmıştır. Akay-Şahin ve Açıkalin (111-112) yürütmüş oldukları çalışmalarında ders kitaplarında yer alan kadınların erkeklere oranla daha az ele alındığı tespit etmişlerdir. Topçu ve Karatekin (2140) sosyal bilgiler ders kitaplarıyla ilgili yürütmüş oldukları çalışmalarında kitaplarda yer alan bilim insanlarının birçoğunun batı dünyası ve batı kökenli olduğu, sosyal bilimlerde çalışan bilim insanlarının ise genellikle Türk-İslam medeniyetine mensup olduklarını, bilim dünyasına çığır açıp katkıda bulunmuş birçok Türk-İslam bilim insanından söz edilmediği tespit etmişlerdir.

Elde edilen bulgu ve yorumlara göre ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî mekânlar (camii, kale, saray, şehitlik, anıt, kervansaray, mağara, arkeolojik sit alanı vb.); genellikle Türk-İslam medeniyetinin ürünü olan eserlerden oluşmaktadır. Çok az da olsa batı medeniyetiyle ilgili tarihî mekânlara yer verildiği görülmektedir. Sınıf ve seviye arttıkça tarihî mekânlara yer verilme sıklığının da arttığı tespit edilmiştir. Alanyazında bu durumu destekleyen çalışmaların varlığından söz etmek mümkündür. Üztemur vd. (47) yürütmüş oldukları çalışmalarında "kültür ve miras" öğrenme alanında müze ve tarihî mekânların daha fazla yer aldığını, düzey ve sınıf seviyesi arttıkça tarihî mekân ve müzelerin yoğunluğunun arttığı tespit etmişlerdir. Yeşilbursa (211) yürütmüş olduğu çalışmasında ise sosyal bilgiler öğretiminde tarihî yerlerin-mekânların kullanımının öneminden bahsetmiş ve bunları kullanmanın tarih konuları daha zevkli ve öğretici hâle getireceğini vurgulamıştır.

Elde edilen bulgu ve yorumlara göre ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî olaylar; Eski Çağlar'dan günümüze geniş bir yelpaze içinde sunulmaktadır. 4 ve 5. sınıfta görece daha az yoğunlukta bireylere sunulurken 6 ve 7. sınıflarda tarihî olayların bireylere sunumu daha sık ve yoğun bir hâl almaktadır. Genel hatlarıyla Türk-İslam merkezli olarak sunumu gerçekleşen tarihî olaylar Avrupa ve Dünya merkezli olarak Türk tarihiyle ilişkili olan konular ekseninde şekillendirilip bireylere sunulduğu görülmektedir. Alanyazında bu durumu destekleyen çalışmalar mevcuttur. Yalçın ve Akar (62) gerçekleştirdikleri çalışmalarında sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan Orta Asya ve Orta Doğu ile ilgili içerikleri belirlemiş ve bazı konuların hem Orta Asya hem de Orta Doğu ile ilgili olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca Orta Doğu'da yer alan ülkelerle tarihsel, kültürel, sosyal ve ticari bağın önemi üzerinde durmuşlardır. Hali (79-80) gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında Hindistan'da kurulan Türk devletleri hakkında ders kitaplarının durumunu değerlendirmiş ve Hindistan'da kurulan devletler ile ilgili ders kitaplarında yetersizliklerin olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Elde edilen bulgu ve yorumlara göre ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihî görseller (fotoğraf, gravür, temsili resim, minyatür, karikatür vb.); 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında eşit bir biçimde dağıldığı, 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında “El-Cezeri, Leonardo Da Vinci, Marie Curie ve Zihni Derin” ’in görsellerine vurgu yapıldığı, 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında “Çanakkale Şehitler Abidesi” ile ilgili görselin ön plana çıkarıldığı tespit edilmiştir. 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında ise; “Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı Devleti’nde Savaş ve Sümer Çivi Yazısı” görsellerine vurgu yapıldığı görülmüştür. Tarih ile ilgili görsellerin sınıf ve düzey arttıkça bireylere sunumunda da bir artışın olduğu görülmüştür. Memişoğlu ve Karacabey (102-103) yapmış oldukları çalışmalarında ders kitaplarında görsel kullanımının eşit olarak dağıldığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca bu çalışmanın bulgularıyla uyumlu olarak görsellerin, 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında daha yoğun ve fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Acun (114) yapmış olduğu çalışmada ise sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan görsellerin daha kaliteli ve öğrenciyi daha çok düşünmeye sevk edecek nitelikte olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

Elde edilen bulgu ve yorumlara göre ilk ve ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan tarihler (kronoloji bilgisi); 4., 5. ve 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında daha çok günümüze yakın tarihlerin yoğunluğu dikkat çekerken 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitabında daha karmaşık ve yoğun bir tarihin sunumundan bahsedildiği görülmektedir. Sınıf seviyesi ve düzeyi arttıkça eğitim ilkelerine uygun olarak tarihin sunumu da artmakta ve karmaşıklaşmaktadır. Pala (68) yapmış olduğu çalışmada bireylerin tarihleri ve olayları anlama-bilme düzeylerinin sınıf seviyesine göre çeşitlilik gösterdiği, Eski Çağ konusuyla ilgili tarihlerin öğrenilmekte zorluk çekildiği, karmaşık geldiği ve önemli tarihî olayların bilindiği sonucuna ulaşmıştır. Şimşek (245) yürütmüş olduğu çalışmada, bireylerin sınıf ve yaş düzeylerine arttıkça tarihleri kavrama düzeylerinin de arttığını tespit etmiştir. Bu durumda sosyal bilgiler ders kitaplarında sınıf ve yaş seviyesi arttıkça bireylere sunulan tarihlerin (kronoloji bilgisinin) artması sonucunu destekler niteliktedir.

Bu sonuçlar doğrultusunda; sosyal bilgiler ders kitaplarında yoğun bir tarih sunumunun varlığından söz etmek mümkündür. Bu nedenle sosyal bilgilerin doğasına uygun olarak tarihin yoğunluğu azaltılıp diğer sosyal bilimlerin etkililiği artırılabilir. Özellikle 6. ve 7. sınıf sosyal bilgiler kitaplarında bireylere tarihlerin (kronoloji bilgisinin) sunulmasıyla ilgili kitaplar tekrardan revize edilebilir. Ayrıca öğretmenler ve öğretmen adaylarının sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihin sunumunun ne boyutta ve ne şekilde olduğuna dair çalışmaların yapılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- Acun, Ayşe. *Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Görsel-Metin İlişkisi*. 2019. Uşak Ü, Yüksek lisans tezi.
- Akay-Şahin, Melis, ve Mehmet Açıkalin. "Türkiye'deki Ortaöğretim Tarih ve Sosyal Bilimler Ders Kitaplarında Kadın Şahsiyetler." *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, c. 6, no. 1, 2023, ss. 92-122.
- Ata, Bahri. "Tarih Derslerinde Dokümanlarla Öğretim Yaklaşımı." *Türk Yurdu*, c. 22, no. 175, 2002, ss. 80-86.
- Baş, Bayram, ve İnan Yıldız, F. "İlkokul Türkçe Ders Kitaplarının Resim-Metin İlişkisi Açısından Değerlendirilmesi." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (28), 2014, ss. 139-151.
- Bektaş-Öztaşkın, Özlem, ve İbrahim Üngör. "Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eski Çağ Tarihi Konusu ve Bilincinin Bilimsel İçerik Bakımından Değerlendirilmesi." *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, c. 4, no. 3, 2013, ss. 1-26.
- Çar, Ahmet. *Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alan Gazete ve İnternet Haberlerinin İncelenmesi*. 2018. Aksaray Ü, Yüksek lisans tezi.
- Demircioğlu, İsmail. Hakkı, ve M. Ahmet Tokdemir. "Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik." *Değerler Eğitimi Dergisi*, c. 6, no. 15, 2008, ss. 69-88.
- Demircioğlu, İsmail. Hakkı. "Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye'de Tarih Öğretiminin Genel Amaçlarının Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 16, no. 2, 2006, ss. 133-146.
- Demircioğlu, İsmail. Hakkı. *Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar*. Anı Yayıncılık, 2010.
- Doğanay, Ahmet. "Sosyal Bilgiler Öğretimi". *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*. PegemA Yayıncılık, 2004, ss. 16-44.
- Dolmaz, Mustafa, ve Özge Metin. The Place of History Subjects in The Social Studies Textbooks. *Turkish History Education Journal*, c. 10, no. 1, 2021, ss. 88-114.
- Ekinci-Çelikkpazu, Esra, ve Elif Aktaş. "MEB 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Metinlerin Değer İletimi Açısından İncelenmesi." *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic-*, 6 (2), 2011, ss. 413-424.
- Ertürk, Mustafa, ve Emre Güler. "5, 6 ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının Öğretmen Görüşlerine Göre İncelenmesi (Muğla İli Örneği)." *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, no. 8, 2017, ss. 64-76.
- Gülersoy, Ali. Ekber. "İdeal Ders Kitabı Arayışında Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının Bazı Özellikler Açısından İncelenmesi." *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education (IJTASE)*, c. 2, no. 1, 2012, ss. 8-26.
- Güngör, Osman. *Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında (2017-2018 Dönemi) Hitit Tarihinin Tarih Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi*. 2019. Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü, Yüksek lisans tezi.
- Hali, Servet. "Ortaokul Sosyal Bilgiler ve Lise Tarih Ders Kitaplarında Hindistan'da Kurulan Türk Devletlerinin İşleniş." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (36), 2016, ss. 67-82.

- Karagözoğlu, Nazike. *Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının Değerlendirilmesi*, İksad Publications, 2020.
- Kılıç, Abdulrahman, ve Serdal Seven. *Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi*. PegemA Yayıncılık, 2005.
- Kolaç, Emine. “İlköğretim Dördüncü Sınıf Türkçe Ders Kitaplarının Öğretmen Görüşlerine Dayalı Olarak Değerlendirilmesi.” *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 16, no. 1, 2003, ss. 105-137.
- Köstüklü, Nuri. *Sosyal Bilgiler ve Tarih Öğretimi*. Sebat Matbaacılık, 2006.
- Kurt, Nagehan. *Tarihi Şahsiyetlerin Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Yer Alma Durumlarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*. 2022. Aksaray Ü, Yüksek lisans tezi.
- Mazlum, Özge, ve Fehmi Soner Mazlum. “İlköğretim 4. Sınıf Ders Kitaplarının Görsel Tasarımına Yönelik Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi.” *Sanat Eğitimi Dergisi*, c. 4, no. 1, 2016, ss. 1-18.
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). *Ortaöğretim Tarih Dersi Öğretim Programı (9, 10 ve 11. Sınıflar)*, 2018, Ankara.
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB). *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar)*, 2023, Ankara.
- Memişoğlu, Hatice, ve İrem Karacabey. “Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Görsel Kullanım Durumunun İncelenmesi.” *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, c. 8, no. 65, 2021, ss. 92-105.
- Miles, Matthew. B., ve A. Micheal. Huberman. *Nitel Veri Analizi: Genişletilmiş Bir Kaynak Kitap*. Çeviren Sadegül Akbaba-Altun ve Ali Ersoy, Pegem Akademi, 2015.
- Osmanoğlu, Ahmet Emin, ve Hüseyin Cantemür. “Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Şahsiyetler.” *Ekev Akademi Dergisi*, no. 82, 2020, ss. 1-22.
- Önal, Hakan, ve Niyazi Kaya. “Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının (4 ve 5. Sınıf) Değerlendirilmesi.” *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 9, no. 16, 2006, ss. 21-37.
- Özkan, Recep, ve Saliha Bulut-Tutkun. “İlköğretim Sosyal Alan Ders Kitaplarının Görsel Boyut ve İçerik Tutarlılığı Açısından İncelenmesi.” *The Journal Of Academic Social Science Studies*, no. 24, 2014, ss. 371-386.
- Özsezer, Mete, ve Ali Efdal Özkul. “Siyasi İktidarların Tarih Ders Kitaplarına Etkisi Bağlamında Kıbrıs Türk Toplumunda Yazılan Tarih Kitaplarının İncelenmesi (1974-2016).” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 45, 2019, ss. 143-165.
- Öztürk, Cemil. “Sosyal Bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinlerarası Bir Bakış.” *Sosyal Bilgiler Öğretimi Demokratik Vatandaşlık Eğitimi*, Pegem Akademi, 2015, ss. 1-31.
- Pala, Fatih. *Sosyal Bilgiler Derslerinde Yer Alan Tarihleri Öğrenci Hatırlama Düzeyi ve Tarihlerin Öğretiminin Öğretmen ve Öğrenci Görüşlerine Göre İncelenmesi*. 2015. Sakarya Ü, Yüksek lisans tezi.
- Şakar, Muhammed. *1938-2018 Yılları Arası İlkokul 4. Sınıf Tarih ve Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarındaki Orta Çağ Konularının Görsel Açısından İncelenmesi*. 2019. Giresun Ü, Yüksek lisans tezi.

- Şimşek, Ahmet. *İlköğretim Öğrencilerinde Tarihsel Zaman Kavramının Gelişimi ve Öğretimi*. 2006. Gazi Ü, Doktora tezi.
- Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB). *Taslak Ders Kitabı ve Eğitim Araçları ile Bunlara Ait Elektronik İçeriklerin İncelenmesinde Değerlendirmeye Esas Olacak Kriterler ve Açıklamaları*, 2023, Ankara.
- Topçu, Ersin, ve Kadir Karatekin. "Scientists in Social Sciences Textbooks." *Kastamonu Eğitim Dergisi*, c. 25, no. 6, 2017, ss. 2127-2152.
- Tural, Evren. *İlköğretim II. Basamak Fen Bilgisi Ders Kitaplarında Kullanılan Görsellerin Biçim ve İçerik Yönünden İncelenmesi*. 2007. Ondokuz Mayıs Ü, Yüksek lisans tezi.
- Ulu Kalın, Özlem. *Sosyal Bilgiler Öğretim Programı (2004) ve 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabının İncelenmesi*. 2007. Atatürk Ü, Yüksek lisans tezi.
- Ulu-Kalın, Özlem. "Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Türk-İslam Bilginleri." *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, c. 12, no. 26, 2018, ss. 330-346.
- Üztemur, Servet, vd. "Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Müzeler ve Tarihi Mekânlar: Bir Doküman Analizi." *Uluslararası Müze Eğitimi Dergisi*, c. 3, no. 1, 2021, ss. 40-55.
- Wach, Elise. *Learning About Qualitative Document Analysis*. Ids Practice Paper In Brief 13, 2013.
- Yalçın, Ali, ve Elif Alkar. "Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Ortadoğu ve Orta Asya Konularının İncelenmesi." *İstanbul Aydın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 9, no. 1, 2023, ss. 47-66.
- Yeşilbursa, Cemil Cahit. "Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihî Yerlerin Kullanımı." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 23, 2008, ss. 209-222.
- Yıldırım, Ali, ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık, 2016.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE ATASÖZLERİ VE DEYİMLER ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALARLA İLGİLİ BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ VE LİTERATÜRE DAİR DEĞERLENDİRMELER

Öz: Atasözleri ve deyimler, bir milletin en önemli dil ve kültür hazinelerindedir. Atasözleri geçmiş yaşantılara ve hayat tecrübelerine dayanarak söylenen özlü ve kalıp sözlerdir. Deyimler de bünyesinde mecazi anlamlar ihtiva eden kısa kalıp ifadelerdir. Günlük dilde yaygın kullanılan atasözleri ve deyimlerden edebî eserlerde de istifade edilmiştir. Atasözleri ve deyimlerin şiir dilinde kullanımı, şiirin anlam dünyasını zenginleştirir. Başta sözlük çalışmaları olmak üzere Türkçenin bu noktadaki zenginliğini ortaya koymak amacıyla birçok çalışma yapılmıştır. Zengin bir şiir geleneğine dayanan klasik Türk şiiri metinlerinde de atasözleri ve deyimlerin tespitine ve değerlendirilmesine dair çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda divanlar başta olmak üzere diğer şiir kaynaklarından tespit edilebilen atasözleri ve deyimler genellikle alfabetik sıralama göz önüne alınarak konu, muhteva, üslup ve dilbilimsel açılardan ele alınmıştır. Bu çalışmada klasik Türk şiiri sahasında atasözleri ve deyimlerle ilgili yapılmış bildiri, makale, tez, kitap ve kitap bölümü gibi çalışmalarının bibliyografyası ortaya konulmuştur. Atasözleri ve deyimlerle ilgili çalışmalarının genel nitelikleri, istatistiki açıdan ifade ettiği anlamlar vb. noktalarda bazı değerlendirmeler yapılarak sonraki çalışmalara ışık tutması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, Deyimler, Klasik Türk Şiiri, Bibliyografiya.

A Biographical Study on The Studies on Proverbs and Idioms in Classical Turkish Poetry and Evaluations on Literature

Abstract: Proverbs and idioms are among the most important language and cultural treasures of a nation. Proverbs are concise and set phrases based on past and life experiences. Idioms are short-set phrases that contain figurative meanings. Proverbs and idioms, which are widely used in daily language, are also used in literary works. The use of proverbs and idioms in poetry enriches the meaning world of poetry. Many studies, especially dictionary studies, have been carried out to reveal the richness of Turkish at this point. Studies have been done on the identification and evaluation of proverbs and idioms in classical Turkish poetry texts based on a rich poetry tradition. In these studies, proverbs and idioms that can be identified from other poetry sources especially divans are generally discussed in terms of subject, content, style and linguistic aspects, taking into account the alphabetical order. In this study, a bibliography of studies such as papers, articles, dissertations, books and book chapters on proverbs and idioms in the field of classical Turkish poetry is presented. The general characteristics of the studies on proverbs and idioms, their statistical meanings, etc. are aimed to shed light on the following studies by making some evaluations on the points.

Keywords: Proverbs, Idioms, Classical Turkish Poetry, Bibliography.

TÜRKÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi
Bülent KAYA

Kilis 7 Aralık Üni.
İnsan ve Toplum Bil. Fak.
Türk Dili ve Edeb. Böl.

bulentkaya@kilis.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7970-5059

Gönderim Tarihi
Received
22.04.2024

Kabul Tarihi
Accepted
22.05.2024

**Atf
Citation**
Kaya, Bülent. "Klasik Türk Şiirinde Atasözleri ve Deyimler Üzerine Yapılmış Çalışmalarla İlgili Bibliyografiya Denemesi ve Literatüre Dair Değerlendirmeler." *Türkük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 111-131.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Atasözleri ve deyimler bir milletin en önemli kültür hazinelerinden olup milletin hayata bakışını, düşünce dünyasını yansıtan öğelerdir. Günlük konuşma dilinde muhataba mesajı daha etkili aktarma noktasında vazgeçilmez unsurlardır. Yalnızca günlük dilde değil, atasözleri ve deyimlerin imkânlarından edebî eserlerde de sıkça faydalanılmıştır.

Atasözü, atalarımızın tecrübelerine dayanan yargılarını düsturlaştıran, kalıplaşmış ve insanlarca benimsenmiş özlü sözlerdir (Aksoy 37). Deyimler ise kavramın, bir durumun kendine has bir yapı içinde etkileyici bir anlatımla ve yahut gerçek anlamından farklı kalıplaşmış sözcük gruplarıyla verildiği tümcelerdir (Aksoy 52). Atasözlerinde başta toplumsal değerler, din, tasavvuf, ekonomi, hayvancılık, tarım, sağlık, ölüm gibi birçok konu yer alır (Oy 24-46). Her milletin, her topluluğun dilinde atasözleri kullanılmıştır. Farklı milletlerde Parabol, Provence, sprichwört ve pend gibi isimler verilen atasözleri (Oy 3) esasen bir milletin tarih boyunca değişmeyen varlıklarını ve özelliklerini anlatır. Bu varlıklar ve özellikler, herkesin üstünde hemfikir olduğu duygu ve düşünceler açısından ele alınırsa Türk atasözlerinde belirli motifler görülür (Oy 17). Türk kültür ve edebiyatının önemli eserlerinde atasözleri yer alır. Orhun Kitabeleri, Divânü Lugatit Türk, Kutadgu Bilig, Atabetül Hakayık gibi eserler bunlardan bazılarıdır (Oy 117-162). Atasözlerinde olduğu gibi Türkçe, deyimler açısından da zengindir. Türkçenin ilk yazılı vesikalarından başlamak üzere Türk yazılı metinlerinde deyimlerin izleri sürülebilir (Sinan 91).

Atasözleri ve deyimler açısından Türkçenin zenginliği birçok esere yansımıştır. Divan şairleri bunların anlam dünyasıyla mecazlarından bolca yararlanmışlardır. Klasik Türk şiirinin kendine has kalıpları ve sınırları, gelecekçe çizilmiş estetik dünyası olsa da, zaman zaman farklı üsluplar ve tarzlar kullanan şairler, şiirlerinde aynı zamanda atasözleri ve deyimlere de yer vermişlerdir. Atasözleri ve deyimlerin klasik Türk şiirindeki kullanımı Necâti Bey gibi mahallileşme akımı etkisindeki şairlerde daha fazladır. Atasözleri ve deyimlerin kullanımıyla ilgili divanlar, mesneviler ve diğer şiir kaynaklarından hareketle birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda sözlüklere girmiş ya da henüz girmemiş atasözleri ve deyimler tespit edilmiştir. Klasik Türk şiiri bu açıdan zengin bir kaynak olup bu kaynaktaki atasözleri ve deyimlerin tespiti yoğun ve dikkatli bir çabayı gerektirir.

Bu çalışmada klasik Türk şiiri sahasındaki atasözleri ve deyimlerle ilgili yapılmış akademik çalışmaların bibliyografyası verilmiştir. Atasözleri ve deyimler üzerine hazırlanan çalışmalarda genel hatlarıyla hangi yöntemlerin izlendiğine kısaca değinilmiştir. Kategorize edilerek alfabetik sırayla verilen kaynaklardan sonra ise çalışma konumuzla alakalı istatistik ve bilgilendirici tablolar verilmiştir.

Amaç

Çalışmanın amacı, klasik Türk şiiri sahasında, yayımlanmış divan, mesnevi ve diğer manzum eserlerdeki atasözleri ve deyimleri tespit, tasnif ve değerlendirmeye yönelik yapılmış çalışmaları literatür taramasıyla belirleyip çalışmaların bibliyografyasını ortaya koymaktır. Aynı zamanda istatistiki verileri belirlemek de amaçlanmıştır. Çalışmaların muhtevassından ziyade türüne ve neye yönelik olduğuna odaklanılmıştır. Bu çalışmada, atasözü ve deyimlerle ilgili yayımlanmış çalışmaların hangi şairlerin şiirlerine, hangi dönemlere yoğunlaştığı belirlenerek konuyla ilgili sonraki yapılması muhtemel çalışmalar için hem bir veri havuzu oluşturmak hem de eksik kalmış hususlarda konuyla ilgili ne gibi çalışmalar yapılabileceğini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Konu, Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışmanın konusu klasik Türk şiir alanında bildiri, makale, kitap, tez gibi farklı türlerde yapılmış atasözü ve deyim çalışmalarının bibliyografyalarının tespitidir. Şiir haricinde nesir (düz yazı) sahasında konuyla ilgili yapılmış çalışmalar, kapsam dışında tutulmuş, yalnızca manzum eserler üzerine yapılmış çalışmalar esas alınmıştır. Şairlerin şiirlerindeki atasözleri ve deyimleri belirlemeye yönelik çalışmalar göz önünde bulundurulmuş olup Azerbaycan, Çağatay sahasına ait metinler üzerine Türkiye'de ya da yurt dışındaki çalışmalar bibliyografyalara dâhil edilmemiştir. Bu hususta kimi kaynaklarda Azerbaycan sahası Türk edebiyatı bünyesinde değerlendirilen Fuzûlî, Seyyid Nesimî gibi şairler istisnadır. Bütün bunların dışında başta eski harfli (Osmanlıca) mecmualar, dergiler olmak üzere bu tür kaynaklar bibliyografyaya eklenmemiştir. Ayrıca modern Türk şiiri bünyesinde değerlendirilip de klasik şiir geleneği çerçevesinde eser vermiş şairlerin şiirleriyle ilgili yapılmış çalışmalar kapsam dışı tutulmuştur. Doğrudan atasözleri ve deyimler belirlemeye yönelik olmayıp içeriğinde kısmi olarak atasözleri ve deyimlerle ilgili değerlendirmeler olan çalışmalar (divan ve mesnevi sözlüğü çalışmaları gibi) kapsam içine alınmamıştır.

Yöntem

Klasik Türk şiirinde atasözü ve deyimlerle ilgili yapılmış çalışmalara yönelik öncelikle veri tabanları ve çeşitli kaynaklardan literatür taraması yapılmıştır. Kaynaklar kısmında bunlar ayrıca verilmiştir. Tarama neticesinde tespit edilen çalışmalar türlerine göre (kitap, makale vb.) sınıflandırılmış, çalışmaların tam bibliyografik künyesi alfabetik olarak verilmiştir. Literatür taraması yapılırken başta, çevrimiçi veri tabanları, kataloglar, Millî Kütüphane ve Türkiye Makaleler Bibliyografyası ve Google Akademik olmak üzere birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Yine konuyla ilgili yapılmış tezlerin tespiti noktasında YÖK'ün veri tabanlarından yararlanılmış, özellikle klasik Türk edebiyatı çalışmalarını kapsayan gibi web sitelerinden istifade edilmiştir.

Çalışmada yer yer tablo ve grafiklere yer verilerek bunlar vasıtasıyla makale çalışması neticesinde ulaşılan sonuçlar daha görünür kılınmaya çalışılmıştır. Kimi atasözü ve deyim çalışmalarına erişim zorluğu sebebiyle detaylı değinilmemiş, bibliyografik künyesi verilerek istatistikî bir veri olarak kullanılmıştır. Bu türden çalışmalar hakkındaki bilgiler ise dolaylı kaynaklardan edinilmiştir.

1. Klasik Türk Şiiri Alanında Yapılmış Atasözü ve Deyim Çalışmaları ve Literatüre Dair

Atasözleri ve deyimlerle ilgili oldukça zengin bir literatür vardır. Birçok disiplinde ve araştırma sahasında atasözleri ve deyimlerin tespiti, tahlili ve işlevine yönelik yapılmış çalışmalarla tarihimizde, kültürümüzde ve edebiyatımızda önemli bir yere sahip olan bu zenginlikler, çeşitli açılardan ortaya konulup incelenmiştir. Çalışmalar ana hatlarıyla şu şekilde gruplanabilir: Atasözleri ve deyimlerin genel özelliklerine ve işlevlerine değinen teorik çalışmalar, sözlük çalışmaları, atasözleri ve deyimlerde geçen kültürel motif ya da kavramları irdeleyen çalışmalar, yabancılara Türkçe öğretimi alanında daha çok dil öğretimi ve kültür aktarımı hususunda atasözleri ve deyimlerin kullanımını ve öğretici işlevini ele alan çalışmalar, karşılaştırmalı çalışmalar (akraba dillerle farklı dil ve kültürler arasında), yerel ağızlarda ve halk dilinde atasözleri ve deyimleri tespit etmeye yönelik çalışmalar, atasözleri ve deyimleri dilbilim açısından tetkik eden dil alanıyla ilgili çalışmalar, atasözleri ve deyimlerin kültürdeki yerini ele alan çalışmalar, âşıklık geleneğinde kullanılan atasözleri ve deyimleri konularına göre sınıflandıran çalışmalar, atasözü ve deyim dağarcıklarını belirlemeye yönelik çalışmalar vb. Kısacası atasözleri ve deyimler; Türk Dili, Türk Halk Edebiyatı, Türk Halkbilimi, Çağdaş Türk Lehçeleri, Yabancılara Türkçe Öğretimi, Eğitim Bilimleri gibi birçok alan ve disiplin için çalışma konusu olmuştur.

Arapça ve Farsça eserlerden yapılan tercüme ve şerhlerde de çok sayıda Türkçe atasözü ve deyim yer alır. Bu türden çalışmalar, Türk dilinin atasözleri ve deyimler noktasındaki zenginliğini ortaya koymak bakımından önemlidir. Örneğin, Yerdemir (191-214) 'in çalışmasında Sûdî'nin *Gülistân ve Bostân* şerhlerindeki Türkçe deyimlerin yapısal ve anlamsal özellikleri incelenmiş, Arapça, Farsça ve Türkçede kullanılan ortak deyimlere de değinilmiştir. Eğitim Bilimleri ve Yabancılara Türkçe Öğretimi sahasında da bir kültür aktarım aracı olarak ve eğitici işlevleriyle atasözleri ve deyimlerden istifade edilmektedir. Yabancılara Türkçe öğretimi sahasında yapılan birçok çalışmada atasözleri ve deyimlerin dil ve kültür aktarımı noktasındaki önemine vurgu yapılarak bunların yaşayan canlı kültür varlıkları olduğu üzerinde durulmuştur. Örneğin, Kaplan (497-507)'in çalışmasında Dede Korkut Kitabı'ndaki atasözlerinin anlamları verilip yabancılara Türkçe öğretimi noktasında kültür aktarımındaki işlevine değinilmiştir.

Bu çalışmalarda atasözleri ve deyimler çeşitli açılardan ele alınmıştır: *Süheyl ü Nevbahâr, Yûsuf ü Züleyha* gibi aşk mesnevileriyle *Garib-nâme* gibi dinî-tasavvufî mesnevilerde atasözleri ve deyimleri belirlemeye yönelik çalışmalar, mevlîd türündeki eserlere yönelik çalışmalar, şiir kaynağının yalnızca bir bölümünde atasözleri ve deyimleri tespit etmeye yönelik çalışmalar (yalnızca gazeller ya da kasidelerde), belirli atasözleri ya da deyimleri farklı şairlerin şiirlerinde tespit etmeye yönelik çalışmalar, bir şairin şiir kaynağı içerisinde atasözleri ve deyimlere yönelik müstakil manzumesini inceleyen çalışmalar (atasözleri kasidesi gibi), birden fazla deyimli şiirlerde tespit etmeye yönelik çalışmalar, klasik Türk şiirinde geçen atasözleri ve deyimlerle ilgili dilbilimsel ve yapısal inceleme yapan çalışmalar, şairlerce müşterek kullanılan deyimler üzerine yapılan çalışmalar.

Atasözleri ve deyimlerin klasik Türk şiirindeki yansımalarını tespit etmek amacıyla genellikle Latin harflerine aktarımı yapılmış divanlardan ve mesnevilerden yararlanılmıştır. Bunlarla ilgili yapılan akademik çalışmaların çoğunluğu makale ölçeğinde olmakla beraber tez, kitap, kitap bölümü, bildiri gibi farklı hacim ve türlerde çalışmalar da yapılmıştır. Çalışmaların genelinde tek bir şairin şiirlerinde geçen atasözleri ve deyimleri tespit etmek amaçlanmakla birlikte, bazı çalışmalarda yine tek bir şairin şiirlerinde yalnızca atasözleri ya da yalnızca deyimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Kimi çalışmalarda ise birden fazla şair üzerinde durulmuştur.

Atasözü ve deyim çalışmalarının birçoğu tek bir şairin şiirlerine odaklanmakla birlikte, bazı çalışmalar birkaç veya daha fazla sayıda şairin şiirlerindeki atasözleri ve deyimleri tespit etmeye yöneliktir. Bunlar yine makale, kitap, tez gibi farklı ölçeklerde olabilen çalışmalardır. Ancak tezlerin büyük bir kısmı birden fazla şair hakkında yapılmıştır. Örneğin Bayan'ın (1-145) tez çalışmasında 15-18. yüzyıllar arasında yaşamış 12 şairin şiirleri esas alınmıştır. Literatürde yer alan bazı tez çalışmalarında divanlarda tespit edilen atasözleri ve deyimler, Türkçe ders kitaplarında yer alma durumlarına göre de incelenmiştir. Daha çok Eğitim Bilimleri bağlamında yapılan bu tür çalışmaların sayısı, klasik Türk şiirindeki konuyla ilgili diğer çalışmalarla kıyaslandığında fazla değildir. Klasik Türk şiiri sahası dışında genel olarak atasözleri ve deyimlerle ilgili Türk Dili, Eğitim Bilimleri, yabancılara Türkçe öğretimi gibi alanlarda ise çok sayıda çalışma yer almaktadır. Çalışmamızın kapsamının dışına çıkmamak için bu türden çalışmalar makaleye dâhil edilmemiş, yer yer bunlara atıflar yapılmıştır.

Klasik Türk şiiri sahasında deyimler noktasında yapılmış çalışmalardan Tanyeri (9-271)'nin *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler* isimli çalışmasında, divanlardan ya da mesnevilerden tespit edilebilen deyimler, alfabetik olarak deyim geçtiği örnek beyitlerle verilmiştir. Her deyimle ilgili genellikle bir, bazen de birkaç beyit örneği bulunmaktadır. Çalışmada deyim sözlüklerine girmiş ya da henüz girmemiş deyimler anlamlarıyla birlikte

sunulmuştur. Bu yönüyle çalışma bir seçki niteliğinde olup divan şiirindeki deyimler noktasında temel müracaat kaynaklarından biridir.

Klasik Türk şiirinde atasözleri ve deyimlerin kullanım şekilleri ve içerik özelliklerine dair yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi Bayram Ali Kaya'nın (11-54), *Atasözleri ve Deyimlerin Dîvân Şiirinde Kullanımı ile Dîvânların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi* isimli makale çalışmasıdır. Bu çalışmada farklı bir yöntem olarak klasik Türk şiirindeki atasözleri ve deyimlerin kuruluş, yapı ve biçim özellikleriyle şiirlerdeki kullanılış biçimlerine değinilmiştir. Başta divanlar olmak üzere şiir kaynaklarında yer alıp da atasözü ve deyim sözlüklerine henüz girmemiş olanlar verilmiştir.

Türkçe deyimler üzerine yazılmış makalelerin bibliyografyalarını vererek makalelerde deyimlerin ele alınışı hakkında tek tek bilgi veren Kanmaz (170-230)'ın çalışması konuyla ilgili önemli bir diğer kaynaktır. *Türkçe Deyimler Üzerine Yazılan Makaleler Hakkında Bir Kaynakça (1962-2020)* başlıklı bu çalışmada deyimler üzerine yapılmış teorik çalışmalarla, edebî eserler ve divanların taranması yoluyla deyim tespit ve değerlendirmelerinin yer aldığı çalışmaların künyesi verilmiş ve bunlar ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Çalışmada künyesi verilen ve tanıtılan makalelerin detaylarına bakıldığında bu çalışmaların farklı alan ve kategorilerden olduğu görülür: Yöresel ağızlardaki deyimleri ele alan çalışmalar, farklı Türk lehçelerindeki benzer deyimler üzerine incelemeleri içeren çalışmalar, iletişim noktasında deyimlerin işlevini anlatan çalışmalar, Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerle ilgili çalışmalar, deyimlerdeki kavramları inceleyen çalışmalar, divanlardaki deyimlerle ilgili söz varlığını tespit etmeye yönelik çalışmalar, farklı dillerdeki deyimler üzerine karşılaştırmalı çalışmalar vb.

Divan tahlillerinde genellikle atasözleri ve deyimler için ayrı bir başlık açılmamış olup bunlar daha çok muhtevada verilmiştir. Örneğin, Tatlıkatık (6-515)'in çalışmasında İzzet Ali Paşa Divanı'nın tahlili yapılırken atasözleri ve deyimlerle ilgili ayrı bir başlık açılmamıştır. Şairin hayatı ve edebî kişiliğinin yer aldığı kısımda ise bunlardan söz edilmemiş, divanda geçen bazı atasözlerine içerikte temas edilmiştir. Bazı divan tahlillerinde ise şairin hayatı, sanatı ve edebî kişiliği ile ilgili bölümlerde atasözleri ve deyimlerle ilgili ayrı başlıklar açılmış olup atasözleri ve deyimler alfabetik olarak kimi zaman şiir numaralarıyla, kimi zaman da şiir/beyit örnekleriyle birlikte verilmiştir. Ercan (24-26)'ın *Peştelî Hisâlî Divanı Tahlili (İnceleme-Metin)* isimli çalışmasının birinci bölümünde atasözleri ve deyimlerle ilgili ayrı başlıklar açılıp bunlar sıralanmıştır. Çalışmada ayrıca açıklama ya da anlamlandırma yapılmamıştır. Atasözleri ve deyimlerle ilgili ayrı başlık açılmayan divan tahlillerinde, muhteva kısmında verilen atasözleri ve deyimlerin çoğunluğu örneklem niteliğindedir. Bu tür çalışmalarda ilgili divanda geçen atasözleri ve deyimlerin hepsi tespit edilmemiş, yalnızca bazılarından ya da orijinal olanlarından örnekler ve-

rilmiştir. Genel olarak bakıldığında bu yönüyle istisnai çalışmalar olmakla birlikte divan tahlilleri atasözleri ve deyimlerin tespiti noktasında sınırlı bir malzeme sunmaktadır.

Kimi çalışmalarda klasik Türk şiirinde kullanılmış deyimlerin kökenleri ve kültürel kökleri irdelenir. Genel olarak deyim çalışmalarına bakıldığında istatistikî olarak bu türden çalışmaların sayısı sınırlıdır. Yılmaz (167-171)'in çalışmasında klasik Türk şiirinde, *daire çekmek/çizmek* deyiminin kökenleri ve kullanımı üzerinde durulmuştur. İlgili deyimın arka planında ilkel toplumların mitolojilerinde ve kültürlerinde kutsal olanla bağlantı kurmak amacı olduğundan söz eden yazar, klasik Türk edebiyatında bu bağlamda *daire çizmek* deyiminin, “sihr, dua, tılsım ve peri” gibi kelimelerle birlikte kullanıldığından söz eder (Yılmaz 170). Fars (İran) edebiyatı şairlerinin şiirlerindeki Türkçe deyimleri tespite yönelik çalışmalar da vardır.

Divanlardaki deyimleri tespite yönelik çalışmaların birçoğunda deyimın anlamı verilmemiş, yalnızca deyimın geçtiği yerler şiir künyesiyle birlikte tespit edilerek alfabetik gruplandırma yapılmıştır. Gülşınar (1667-1693)'ın çalışması gibi bazı çalışmalarda ise deyimler şekil ve söz dizimi özelliklerine göre ayrı başlıklar hâlinde ele alınmıştır. Gülşınar (1682-1690)'ın çalışmasında ayrıca deyimler kavram özelliklerine göre de gruplandırılmıştır. Çalışmada deyim sözlüklerine henüz girmemiş deyimlere de yer verilirken bunların hangi bağlamlarda kullanıldığını değinilmemiştir.

Hakkında çalışma yapılan şairler yüzyıllara göre şunlardır:¹

14. yüzyıl: Âşık Paşa (ö. 1332), Firdevsî-i Rûmî (ö. 1517'den sonra), Hoca Dehhânî (ö. 1401'den önce), Kadı Burhaneddin (ö. 1398).

15. yüzyıl: Ahmedî (ö. 1410'dan sonra ?), Ahmed-i Dâ'î (ö. 1421 ?), Ârif (ö. 1438-1439'dan sonra), Avnî (ö. 1481), Ebu'l-Hayr-ı Rûmî, Hafî (ö. 15.yy), Hamdullâh Hamdî (ö. 1503), Hoca Mes'ûd (15.yy), Kemal Ümmî (ö. 1475-1476), Kerîmî (15.yy), Necâtî Bey (ö. 1509), Recâ'î (ö. 15.yy), Sabâyî (ö. 15.yy), Süleymân Çelebi (ö. 1422 ?), Şeyhî (ö. 1431 ?), Şeyyâd Hamza (15.yy), Tutmacı (ö. 1406'dan sonra ?), Yahyâ Bin Bahşî (ö. 15.yy).

16. yüzyıl: Âşık Çelebi (ö. 1572), Bağdatlı Rûhî (ö. 1605-1606), Bâkî (ö. 1600), Cemâlî (ö. 1583), Derzizâde Ulvî (ö. 1585), Emrî (ö. 1575), Figânî (ö. 1531-1532), Fuzûlî (ö.1556), Hatâyî (ö. 1524), Hayâlî (ö. 1557), Helâkî (ö. 1572-1576 arası), Lâmi'î (ö. 1532), Muhyî (ö. 16.yy), Muhyî-i Gülşenî (ö. 1605? 1608?), Nev'î (ö. 1599), Prizrenli Şem'î (ö. 1529-1530), Rumelili Za'îffî (ö. 1557'den sonra), Sehî Bey (ö. 1548/1549), Selîmî (ö. 1574), Şemseddîn Sivasî (ö. 1597), Taşlıcalı Yahyâ (ö. 1582).

¹ Şiirleriyle ilgili müstakil atasözü ve deyim çalışmaları olan şairler verilmiştir. Müstakil çalışmaların dışında konu gereği birçok şairden de şiirlerindeki atasözleri ve deyimlerin kullanımını noktasında söz edilmiştir. Tabloya yalnızca hakkında bağımsız çalışmalar yapılmış olanlar alınmıştır.

17. yüzyıl: Azmî-zâde Hâletî (ö.1631), Bosnalı Âsım (ö. 1710), Enverî (17.yy), Kafzâde Fâizî (ö.1622), Nâilî-i Kadîm (17.yy), Neşâtî (ö.1674), Nev'î-zâde Atâyî (ö. 1635), Niyâzî-i Mısırî (ö. 1794), Rezmî (ö. 1719), Rûznâmecizâde Şinâsî (ö. 1702-1703), Sâbit (ö. 1712), Süheyî (ö. 1633-1634), Şeyhülislâm Yahyâ (ö. 1644),

18. yüzyıl: Hâkim (ö. 1770), Hâtem (ö. 1755), İhyâ (ö. 1813), Mirzâ-zâde Sâlim (ö. 1743), Muvakkıtzâde Muhammed Pertev (ö. 1807-1808), Nedîm (ö. 1730), Sünbül-zâde Vehbî (ö. 1809).

19. yüzyıl: Enderunlu Vâsıf (ö. 1824-25), Hilmî Kıbrısî (ö. 1849), Saîd Paşa (19.yy)

20. yüzyıl: Asrî (ö. 1971)

1.1. Çalışmaların Yöntemi ve Muhtevasına Dair

Yaklaşık altı asır hüküm süren, bugün de bazı form ve muhteva dönüşümleriyle kısmi de olsa varlığını devam ettiren klasik edebiyat geleneği çok sayıda şair yetiştirmiştir. Bu edebiyat geleneği çerçevesinde üretilmiş eserlere bakıldığında bu eserlerin çok farklı ve çeşitli konuları içerdiği görülür: Kur'an-ı Kerim ayetleri, hadisler peygamberler, kıssalar, mucizeler, mitolojik şahsiyetler ve öğeler, Doğu kültüründeki aşk hikâyeleri, gündelik hayata dair unsurlar, dönemin ilimleri, kozmografya, atasözleri ve deyimler, hayvanlar, bitkiler, coğrafi unsurlar vb (Canım 181-620).

Klasik Türk edebiyatı geleneğinin kaynakları ve konu çeşitliliği oldukça fazladır. Bu çeşitlilik içerisinde atasözleri ve deyimlerin kullanımı da nicelik, nitelik ve anlam açısından önemli bir yere sahiptir. Atasözleri ve deyimlerin yapısal kullanımlarının belirlenmesi, konuyla ilgili temel bilgilere hâkim olmanın yanında literatürün de bilinmesini gerektirir. Günümüzde bilgisayar teknolojilerinin geçmişe nazaran daha gelişmiş olması, araştırma ve kaynak tarama gibi hususlarda kolaylık sağlamaktadır. Konuyla ilgili bilgilerin araştırılması, derlenmesi ve yorumlanması noktasında teknik imkânların kullanılması elzemdir. Özellikle de atasözleri ve deyimler gibi geniş bir konuda bu imkânların varlığı kolaylık sağlamaktadır.

Klasik Türk şiiri sahasında atasözleri ve deyimlerle ilgili çalışmalara bakıldığında, bunlar temel olarak üç kategoride toplanabilir: Yalnızca deyimlerle ilgili çalışmalar, yalnızca atasözleriyle ilgili çalışmalar, hem atasözleri hem de deyimlerle ilgili çalışmalar. Bu çalışmaların geneline bakıldığında, şiir kaynaklarından taramalar neticesinde belirlenen atasözleri ve deyimlerin genellikle alfabetik olarak verildiği söylenebilir. Çalışmalar arasında yöntemsel ve doküman analizi noktasında benzerlikler olsa da bazı çalışmalar arasında farklar da bulunmaktadır. Ancak çalışmalar, özü itibarıyla aynı amaca yönelik olup şiir kaynağındaki atasözleri ve deyimlerin görünür kılınmasını ve bunlarla ilgili bir döküm vermeyi hedefler.

Şiir kaynaklarındaki atasözleri ve deyimlerin tespitine yönelik bazı çalışmalarda atasözleri ve deyimler anlamlarıyla alfabetik olarak verilmiştir. Bu

türden çalışmalarda ilgili şiir kaynağındaki (divan, mesnevi vb.) atasözleri ve deyimlerle ilgili bütün beyitler çalışmaya dâhil edilmişken, bazı çalışmalarda bütün beyitler çalışmaya dâhil edilmeyip örneklem olarak bazı beyitler alınmıştır. Bu hususta çalışma amacının doğru belirlenmesi, hedeflerin net olarak ortaya konulması önem kazanır. Kimi çalışmalar bütünüyle şiir kaynağında atasözleri ve deyimlerin geçtiği beyitlerin tamamını belirlemeyi amaç edinmişken, kimi çalışmalar bütün beyitlere yer vermeyi amaç edinmeyip daha çok örneklem beyitler üzerinden atasözleri ve deyimleri tespiti ve bunların çeşitliliğini göstermeye yönelmiştir. Bazılarında ilgili şiir kaynağında geçen atasözleri ve deyimler, bunların geçtiği şiir numaraları verilmek suretiyle alfabetik olarak sıralanmıştır. Bazı çalışmalarda ise atasözleri ve deyimler alfabetik olarak gruplanmayarak bağlama ve konularına göre tasnif edilmiştir. Ak ve Akkaya (53-59)'nın çalışmasında, Zâtî Divanı'ndaki atasözleri ve deyimler; gurbet ve hasretlik, vuslat, didaktik ana başlıkları altında beyit örnekleriyle verilmiştir. Kimi çalışmalarda ise, şairin hayatı ve eserlerine dair bilgiler verildikten sonra deyimlerin kavram özellikleri ve klasik Türk şiirindeki durumundan kısaca söz edilmiştir. Bunu müteakip, şairin divanında belirlenen deyimler alfabetik sırayla, örnek beyitlerle ve kısa açıklamalarla verilmiştir. Şiir kaynaklarındaki atasözleri ve deyimleri yapısal açıdan dilbilgisi noktasında inceleyip gruplandırılan çalışmalar da mevcuttur. Konuyla ilgili yapılmış çalışmaların genelinde atasözleri ve deyimler, çoğunlukla şiir kaynaklarından olan şair divanlarındaki şiirler üzerinden tespit edilmiştir.

Sinan (107-114)'ın Necâtî Bey Divanı'ndaki deyimler üzerine yaptığı çalışmasında deyimler, *isim grubu biçiminde olan deyimler* ve *birleşik fiil grubu biçiminde olan deyimler* olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir. Bu çalışmada iki başlık altında deyimler alfabetik verilmişken deyimlerin anlamlarına değinilmemiş, deyimlerin geçtiği şiirlerin şiir numarası verilmiştir. Çalışmada deyimlerle ilgili herhangi bir istatistiğe yer verilmemiştir. Bazı atasözleri ve deyim çalışmalarında çalışma başlıklarında özdeyişler, halk söyleyişleri, kalıp sözler gibi ifade ve terimler tercih edilmiştir.

2. Doğrudan Atasözleri ve Deyimlerle İlgili Olmayan Çalışmalarda Konuyla İlgili Muhteva

Doğrudan odak noktası ve amacı atasözleri ve deyimleri, başta divanlar ve mesneviler olmak üzere diğer şiir kaynaklarından tespit etmek olan çalışmaların dışındaki bazı çalışmalarda da muhteva gereği, içerikte kısmi de olsa atasözleri ve deyimlerle ilgili tespit ve değerlendirmelerin yer aldığı görülür. İnceleme kısmı içeren tenkitli metin çalışmalarının ilgili kısımlarında şiirlerdeki atasözleri ve deyimlerden çoğunlukla alfabetik sırayla fazla teferruatla girmeden örnekler verilir. Bu örnekler daha çok şairin edebî kişiliği ve sanatı noktasında kullandığı atasözleri ve deyimlere dikkat çekmeye yönelik olup bütünüyle ilgili şiir kaynağındaki bütün atasözlerini ve deyimleri belirlemeyi hedeflemez. Bir nevi çalışma evreninden örneklem olarak seçilmiş olanları kapsar. Bu çalışmalarda atasözleri ve deyimlerin tespiti ve değerlendirilmesi

birincil amaç olmadığı için bu durum tabii karşılanabilir. Ancak ilgili şairin şiirlerinde atasözleri ve deyimlerin belirlenmesine yönelik başka çalışmalar (makale, tez, kitap vb.) yapılmamışsa, buradaki tespitler kısmi bile olsa önemlidir.

Mahallileşme akımı etkisindeki şairlerin şiirlerinin bu doğrultuda incelendiği çalışmalarda, yerel unsurlara, halk söyleyişlerine, atasözleri ve deyimlere de yer verilir. Tabiidir ki bu akım içerisinde değerlendirilen şairlerin şiirlerinde halk söyleyişlerine, yerel malzemeye, atasözleri ve deyimlere daha fazla tesadüf edilmektedir. Bu türden çalışmalarda, mahallileşme akımının bir özelliği olarak atasözleri ve deyimlerin kullanımına dair örnek şiirler ve beyitler verilir.

Bütün bunların dışında klasik Türk şiiri sahasında yapılmış diğer bazı çalışmalarda doğrudan atasözleri ve deyimleri, incelenen şiir kaynağından detaylı tespit etmek hedeflenmese de, konu ve muhteva gereği bu çalışmalarda atasözleri ve deyimlerden de söz edilmiştir. Şiir şerhlerinde ve beyit açıklamalarında atasözleri için *irsâl-i mesel* sanatı bağlamında, deyimler için de *mecazi manalar* doğrultusunda daha çok *kinaye* ve *mecaz-ı mürsel* sanatı hususunda bahsedilmiştir. Şairlerin, şiirlerinde atasözleri ve deyimlere yer verdiklerinden söz edilerek birkaç örnek beyitle yetinen çalışmalar da vardır. Özetle, atasözleri ve deyimleri merkeze alan, şiir kaynağından tespit ederek tasnif ve değerlendirmeye tabi tutmayı amaçlayan bütüncül ve müstakil çalışmalar dışındaki çalışmalarda atasözleri ve deyimlerden söz edilmiş olmakla birlikte bunlar daha çok örneklem niteliğindedir.

3. Klasik Türk Şiirinde Atasözleri ve Deyimlerle İlgili Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası

3.1. Bildiriler

1. Akman, Eyüp. "Necâfî Beğ Dîvânı'nda Deyimler ve Tebbeti Ters Okutmak", *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri (Ölümünün 500. Yılında Necâfî Beğ Anısına)*, 15- 17 Nisan 2009, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009, ss. 68-76.

2. Beyzadeoğlu, Süreyya. "Toplum Yaşayışında Deyimlerin Yeri, En Çok Deyim Kullanan Divan Şairleri ve Müşterek Kullandıkları Deyimler." *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildirileri*, 12-13 Nisan 2001, Hazırlayan Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç. Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001, ss. 129-168.

3. Çetin, Kamile. "Hikemî Şiirin Temsilcilerinden İbrahim Raşid Divanında Atasözleri ve Deyimler.", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, 23-26 Ekim 2007, Hazırlayan?, 2007, ss. 179-189.

4. Kavruk, Hasan. " Cemâlî'de Atasözleri ve Deyimler. ", *Kütahyalı Şairler Sempozyumu I 4-5 Haziran 1998.*, Dumlupınar Üniversitesi Yayınları, 2000, ss. 370.

5. Yakar, Halil İbrahim. "Üsküplü İshak Çelebi Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler." *Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Gaziantep: AÜ TÖMER Dil Öğretim Merkezi*, 1999, ss. 20-60.

6. Kesik, Beyhan. "Selimî (II.Selim) Divançesinde Atasözü ve Deyim Kullanımı.", *Osmanlı Edebî Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu* 12-13 Mayıs 2017, ss. 51-57.

7. Üçer, Müjgân. "Kadı Burhaneddin Divânı'ndaki Atasözleri ve Deyimler Üzerine." *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Eylül 1989, Hazırlayan Azize Aktaş-Yasa, Sevan Okay-Atılğan, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1997, ss. 269-296.

8. Veliyev, Kamil Nerimanoğlu. "Fuzûlî Dilinde Deyimler." *Üçüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 23 - 27 Eylül 1996.

9. Yılar, Ömer. "Necâtî Bey'in Gazellerinde Atasözleri", *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (Ölümünün 500. Yılında Necâtî Beğ Anısına)*, 15-17 Nisan 2009, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009, ss. 460-465.

10. Yılmaz, Gökçehan Aysel. "Prizrenli Şemi Divanında Atasözü ve Deyimler." *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ekim 2016, ss. 557-566.

3.2. Makaleler

1. Ak, Coşkun, ve Mehmet Akkaya. "Balıkesirli Zâfî'nin Şiirlerinde Geçen Atasözü ve Halk Deyimleri." *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. III, no. 2, 1988, ss. 41-48.

2. Akay Ahmed, Asuman. "Fırdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme-i Kebir'indeki Deyimler." *Turkish Studies: Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu Armağanı*, no. 9, 2014, ss. 103-114.

3. Aksoy, Mustafa, "XVI. Yüzyıl Şuarâ Tezkireleri ile Necâtî'nin Şiirlerine Göre Anadolu Türk Edebî Dilinin Gelişiminde Deyim ve Atasözü Kullanımı." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 16, 2007, ss. 141-162.

4. Altuntaş, Serdar. "Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden Süheyl ü Nevbahâr'daki Özdeyişlere Genel Bakış." *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi (IJHE)*, c. 5, no. 11, 2019, ss. 607-639.

5. Arslan Dinçer, Sedanur. "Nev'î Divanı'nda Atasözleri, Deyimler ve Bunların Kullanımı Üzerine." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 2, 2019, ss. 253-277.

6. Aslan, Mustafa. "Nâzîm Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler." *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 139, 2002, ss. 53-66.

7. Avcı, İsmail. "Sa'dî'nin Atasözü ve Vecize Derlemesi: Berceste Mısralar ve Güzide Beyitler." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, ç. 1, no. 41, 2019, ss. 339-378.

8. Ayçiçeği, Bünyamin. "Bağdatlı Rûhî'nin (ö. 1014/1605-1606) Gazellerinde Deyimler." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 38, 2018, ss. 163-202.

9. Ayçiçeği, Bünyamin. "Klasik Türk Şiirinde Kuş Kondurmak Deyiminin Anlam Çerçevesi." *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, c. 2, no. 1, 2019, 215-232.

10. Aydın, Metin. "Mirzâ-zâde Sâlim Divanı'nda Deyimler." *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, no. 4, 2018, ss. 1-23.

11. Aydoğan, Damla. "Yusuf ü Züleyha Mesnevisi'nin Kalıp Söz Deyim Atasözü, İkilime Bağlamında Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme." *Homeros*, c. 3, no. 1, 2020, ss. 13-20.

12. Bağrıaçık, Mustafa. "Yerel Malzemeyi Önemseyen Bir Şair: Ahmed-i Dâî (Divanında Kullandığı Atasözleri ve Deyimler)." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 4, no. 5, 2009, ss. 60-75.

13. Batıslam, Dilek H. "Nedim'in Şiirlerinde Atasözü ve Deyimler." *Türkoloji Araştırmaları: Fuat Özdemir Anısına*, 1997, ss. 107-125.

14. Beyzadeoğlu, Süreyya. "Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimlerinden Divan Şiirinde Yer Alan 20 Atasözü ve Deyim." *Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, c.1, no. 2, 2001, ss-82-90.

15. Ceyhan, Adem ve Sercan Koşık. "Cemâlî'nin Risâle-i Durûb-ı Emsâl'i." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. no. 16, 2016, ss. 33-76

16. Ceyhan Adem. "Şair Asri'nin Atasözleriyle Öğüt Verici Bir Şiiri." *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 4, no. 2, 2021, ss. 453-464.

17. Coşkun, Ali Osman. "Kafzâde Fa'izî Divanı'ndaki Atasözleri ve Deyimlere Dair." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 10, no. 1, 1997, ss. 69-80.

18. Çakır, Mustafa Sefa. "Aşk Meydanında Canını Ortaya Koymak Yahut Klasik Türk Şiirinde Bir Deyim: Baş Oynamak." *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 45, no. 1, 2021, ss. 49-65

19. Çelik, Nilüfer. "Şehd-i Ebrâr'daki Türkçe Deyimler." *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 9, no. 3, 2010, ss. 1331-1342.

20. Çeneli, İlhan. "Zati Divanında Atasözü ve Deyimler." *Türk Kültürü*, c. 11, no. 123, 1973, ss. 25-29

21. Çetinkaya, Ülkü. "Divan Şiirinde Çok Başlı (Ziyâde-Ser) Deyimi Üzerine." *Turkish Studies International Periodical For the Languages*, c. 4, no. 2, 2009, ss. 226-245.

22. Demirkazık, H. İbrahim. "El Arkası Yerde Deyiminin Divan Şiirindeki Kullanımı." *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, c. 8, no. 4, 2013, ss. 617-633.

23. Dilber, Duygu. "Ak Sadeler Giyinmek Deyiminin Anlam Çerçevesi." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi Klasik Türk Edebiyatı Özel Sayısı*, c. 6, no. 3, 2022, ss. 146-159.

24. Durmaz, Gülay. "Lamiî Çelebi Divanı'nda Baş İle İlgili Deyimler." *Turkish Studies Language and Literature*, c. 13, no. 12, 2018, ss. 139-159.

25. Efe, Zahide. "Şeyhülislam Kemâl Paşazâde (İbni Kemâl) Dîvânı'nda Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, no. 25, 2020, ss. 277-309.

26. Emirçüpani, Ahad. "Farsça Deyim ve Atasözlerinde Âb-ı Hayat ve Türk Edebiyatına Yansımaları." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 37, 2007, ss. 187-208.

27. Eroğlu, Süleyman. "15. Yüzyıl Türk Mevlid Edebiyatında Atasözü ve Deyimler." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 35, 2014, ss. 99-149.

28. Erol, Tuğba. "Necâtî Bey Divanı'nda Günlük Dilden Yansımalar." *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, c. 4, no. 8, 2016, ss. 228-245.

29. Ersoylyu, Halil. "Fatih'in Şiir Dilindeki Atasözü ve Deyimler." *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 24, 1983, ss.173-183.

30. Güler, Zülfi. "Şeyh Galip Divanında Deyimler." *Humanities e-Journal of New World Sciences Academy*, c. 6, no. 3, 2011, ss. 433-455.

31. Gülpinar, Hatice. "Bosnalı Âsım Divanı'ndaki Deyimler Üzerine Bir İnceleme." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 6, no. 4, 2022, ss. 1667-1693.

32. Gümüüş, Mustafa Yunus. "Divan Şiirinden Örnekler ile 'Kendiden Geçmek'." *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 4, 2020, ss. 262-274.

33. Gürbüz, Mehmet. "Rezmî Divanı'nda Deyimler." *Turkish Studies: Türkoloji Araştırmaları: Prof. Dr. Filiz Kılıç Armağanı*, c. 7, no. 1, 2012, ss. 1231-1267.

34. Gürgendereli, Müberra. "Klasik Edebiyatımızda Mesel Haline Gelmiş Bazı Berceste Mısralar". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 1, 2003, ss. 85-97.
35. Güzel, Bilal. "Klasik Türk Şiirinde Ağzı Mühürlü Deyimi Üzerine." *littera turca Journal of Turkish Language and Literature*, c. 3, no. 1, 2017, ss. 99-106.
36. Hakverdioğlu, Metin. "Orijinal Bir Durûb-ı Emsâl-i Osmâni Örneği Meâlî'nin Atasözleri Kasidesi." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 4, no. 5, 2009, ss. 198-208.
37. İçel, Hatice. "Necâtî Beg Divanı'ndaki Deyimler." *Türklük Bilimi Araştırmaları*. no. 15, 2004, ss.175-230.
38. İlhan, Enes. "Klasik Türk Edebiyatında Parmak Basmak/Harfine Parmak Basmak Deyimleri ve Anlam Çerçeveleri." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 6, no. 3, 2022, ss. 192-212.
39. İlhan, Hikmet. "Cem Sultan'ın Türkçe Divanı'ndaki Kaside ve Mersiyelerde Deyimlerin Kullanılışı ve Konumlandırılması." *Dergâh Dergisi*, no. 283, 2013, ss. 17-20.
40. İmamoğlu, Fatma. "Nâîlî'nin Kenz-i Nesâyih Adlı Eserinde Yer Alan Deyimler ve Bu Deyimlerin Metin İçindeki Kullanımı." *International Journal of Filologia*, c. 4, no: 6, 2021, ss. 67-100.
41. İnce, Ömer. "Necâtî'nin Şiir Dilinde İşlemeyi Başardığı, Türkî-i Basî'tin Başaramadığı Dil Malzemesi: Deyimler ve Atasözleri." *Turkish Studies Language and Literature*, c. 13, no. 12, 2018, ss. 239-258.
42. İpek, Ali. "İhyâ (Seyyid Yahyâ) Divanı'nda Deyimler ve Atasözleri." *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakülteleri Dergisi*, c. 7, no. 2, 1992, ss. 73-80.
43. Kaplan, Yunus. "Sâbit'in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 4, no. 4, 2009, ss. 599-635.
44. Kalyon, Filiz. "Fuzûlî Divanı'nın Düşündürücü Unsurları: Deyimler." *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, c. 7, no. 51, 2020, ss. 626-649.
45. Karasu, Büşra. "Kemâl Ümmî, Şemseddîn-i Sivâsî ve Niyâzî-i Mısırî Divanlarında Yer Alan Tasavvufî Deyimler." *Turkish Studies Language and Literature*, c. 18, no. 2, 2023, ss. 1035-1070.
46. Karavelioğlu, Murat A. "Divan Şiirinde Bend Geçmek, Hurde Geçmek ve Kapı Geçmek Deyimleri Üzerine." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. no. 31, 2014, ss.175-204.
47. Kaya, Bayram Ali. "Azmî-Zâde Hâletî Dîvânı'nda Atasözleri ve Deyimler." *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 118, 1999, ss. 149-168.
48. Kaya, Bülent. "Bâki Dîvânı'nda Atasözü ve Deyimler." *Asia Minor Studies*, c. 8, no. 1, 2020, ss. 403-417.
49. Kaya, Hasan. "Emrî Divanı'nda Deyimler." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. no. 6, 2011, ss. 55-130.
50. Kaya, Hasan. "Divan Şiirinde İş Asmak Deyimi Üzerine." *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature] Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı*, c. 4, 2018, ss. 231-243.
51. Kaya, Hasan. "Klasik Türk Şiirinde Kâğıt Uçurmak Deyimi ve Bu Deyimin Anlam Çerçevesi." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, c. 23, no. 48, 2022, ss. 91-110.
52. Kaya, Hasan. "Oyunun Sakalı Bitmek Deyimi ve Anlamları." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 6, s. 2, 2022, ss. 557-568.

53. Keklik, Murat. "Klasik Türk Şiirinde Yüzü Açılmış Deyimi Üzerine". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 23, no. 23, 2019, ss. 45-61.

54. Keklik Murat ve Çağlar Aysan. "Rumelili Za'îfi Divanı'nda Deyimler." *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 10, no. 24, 2021, ss. 2147-5490.

55. Kılıç, Filiz. "Âşık Çelebi Divanı'nda Atasözü ve Deyimler." *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. no. 1, 1996, ss. 24-30.

56. Kızıltaş, Maşallah. "Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Mesnevisi'nde Atasözleri." *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 14,s.314-326., sayı 14, 2019.

57. Köksal, M. Fatih." Klasik Şiirimizden Bilinmeyen Bir Deyim: El Oyunu." *bilig*, no. 16, 2001, ss. 127-136.

58. Kurnaz, Cemal. "Taşlıcalı Yahyâ Beğ Dîvânı'nda Atasözleri ve Deyimler.", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hâtırasına Armağan*, c. 17-21, no. 1-2, 1979-1983, ss. 195-207.

59. Kurnaz, Cemal. "Hayâlî Beğ Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler." *Millî Kültür*, no. 52, 1986, ss. 31-37.

60. Kurt, Halil. "Muhyî'nin Mahzen-i Esrâr (Sürûr-Efza)'ındaki Atasözleri ve Deyimler." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 12, no. 62, 2019, ss. 175-188.

61. Küçük, İslam. "Divan Şiirinde İzaha Muhtaç Beş Deyim: Asayı Dik-, Kantarlığı At-, Kulağından Fetili Çıkar-, Ay'a Elek As-, Ebu Zambak Oku-." *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 10, no. 8, 2015, ss. 1697-1706.

62. Mengi, Mine. "Necâî'nin Şiirlerinde Atasözlerinin Kullanımı.", *Erdem Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 2, no. 4, 1986, ss. 47-56.

63. Özgür, Can. "Necati ile Hüseyin-i Baykara'nın Kullandığı Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir Karşılaştırma." *Turkish Studies: Türkojoloji Araştırmaları: Prof. Dr. Hamza Zülfişkar Armağanı*, c.4, no. 3, 2009, ss. 1744-1754.

64. Öksüzöğlü, İkbâl. "Hilmî Kıbrısî Efendi'nin Divançe'sinden Yansıyan Atasözleri ve Deyimler." *Millî Folklor*, c. 16, no. 127, 2020, ss. 223-243.

65. Özder, Deva, "Eski Bir Türk Geleneğinin Klasik Türk Şiirine Yansıması Kan Yalaşmak." *Ekev Akademi Dergisi*, c. 25, no. 87, 2021, ss. 65-78.

66. Özmen, Vildan. "Derzizade Ulvi Divanında Atasözü ve Deyimlerin Kullanımı." *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4, no. 31, 2016, ss. 418-435.

67. Öztürk, Zehra. "Süheylî Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler.", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, no. 66, s. 460-499. 2018

68. Öztürk, Erdem Can. "Divan Şiirinde Kulakla İlgili Deyimler ve Anlam Çerçevesi." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 66, 2019, ss. 37-82.

69. Peran Yasak, Yeliz. "Divan Şiirinde Yer Alan Atasözlerinin Olumlu Duygular Bağlamında Değerlendirilmesi." *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 236, 2018, ss. 33-54.

70. Poyraz, Yakup ve Ayhan Terip. "18. Yüzyıl Divân Şairlerinden Hâkim'in Şiirlerinde Atasözleri ve Deyimler ve Halk Söyleyişleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi: The Journal of International Social Research: Klasik Türk Edebiyatı Kaynakları Özel Sayısı* c. 3, no. 15, 2010, ss. 188-202.

71. Sarı, Gülден. "XVII. Yüzyıl Dîvân Şairlerinden Rûz-Nâmece-Zâde Şinâsî'nin Şiirlerinde Deyimler.", *Turkish Studies Language and Literature*, c. 9, no. 6, 2014, ss. 913-931.

72. Savran, Ömer. "Neşâfî Divanı'nda Söz Kalıpları." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 2, no. 4, 2007, ss. 1329-1337.

73. Savran, Ömer. "Enverî Divanı'nda Deyimler." *Researcher: Social Science Studies*, c. 8, no. 1, 2020, ss. 248-273.

74. Sefercioğlu, M. Nejat. "Helâkî Divanı'nda Türkçe Deyimler." *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c.4, no. 4, 2010, ss. 155-200.

75. Sinan, A. Turan. "Necati Beg Dîvânî'ndaki Deyimler Üzerine." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 15, no. 2, 2005, ss. 107-114.

76. Sis, Nesrin. "Nev'î'nin Hasb-i Hâl Adlı Eserinde Deyimler." *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, no. 16, 2015, ss-72-79.

77. Stanek, Kamile ve Nilüfer Kara Davutoğlu. "Nedim Divanı Örnekleminde Türk ve Leh Atasözlerinin Karşılaştırılması." *Türkiyat Mecmuası*, c. 31, no. 2, 2021, ss. 801-818.

78. Şimşek, Yaşar. "Kan Kaşanmak Deyimi Üzerine." *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* c. 8, no. 1, 2013, ss. 2539-2546.

79. Ulucan, Mehmet. "Muvakkitzade Pertev Divanında Atasözü ve Deyimlerin Kullanımı." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, no. 2, 2005, ss. 49-80.

80. Ulusoy, Ayşe. "Şah İsmail Hatainin Şiirlerindeki Atasözü ve Deyimler Üzerine." *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, c.2, no. 1, 1999, ss. 98-107.

81. Şakar Özyaşamış, Sezer. "Kıl'ı Kaç Yarmak?." *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, no. 34, 2013, ss. 207-218.

82. Tanyıldız Ahmet, "Klasik Dönem Türk Şiirinde Atasözü ve Deyim Kullanımı Bir Akım Göstergesi Midir?." *Türkiyat Araştırmaları*, no. 6, 2007, 93-105.

83. Toksoy, Tuğçe. "Hamdullah Hamdi'nin Leylâ vü Mecnûn'unda Atasözleri ve Deyimler." *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. no. 3, 2023, ss. 61-68.

84. Türk, Osman. "Hamza-name Adlı Eserin 72. cildinin Atasözü, Deyim, İkilime ve Beyinlerin Anlam ve Görev Yönünden İncelenmesi." *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, no. 24, 2016, ss. 325-334.

85. Varışoğlu, Mehmet Celal. "Idioms in the Hatem's Divan in the Context of Values Education." *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 31, 1998, ss. 106-127.

86. Yavuz, Seyit. "Saîd Paşa Dîvânî'nda Yer Alan Atasözü ve Deyimler Üzerine." *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. c. 8, no. 15, 2016, s.106-114. 2016

87. Yelten, Muhammet. "Nev'îzâde Atâyî'nin Sohbetü'l Ebkârî ve İçindeki Atasözleri ile Deyimler." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten (TEDAY)*, no. 37, 1994, ss. 171-191.

88. Yıldırım, Ali. "Bâkî Divanında Deyimlerin Kullanımı." *Bir:Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi: Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı*. No. 9-10, 1998, ss. 631-642.

89. Yıldırım, Ali. "Nakış/Renk Geçmek Türevi Deyimlerin Klasik Türk Şiirindeki Kullanımı." *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, c. 10, no. 27, 2022, ss. 7-22.

90. Yıldız, Ayşe. "Klasik Türk Şiirinde Zehri Yedi Tastan Geçmek Deyiminin Kökeni Üzerine." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi (Tebdiz Özel Sayısı)*. C. 2, no. 4, 2018, ss. 43-50.

91. Yıldız, Ayşe. “Klasik Türk Şiirindeki ‘Taş Yasdanmak’ Deyiminden Hz. Yakup’un Beytel’ine”. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı*. 2018, ss. 244-263.

92. Yılmaz, Hanım. “Klâsik Türk Şiirinde Daire Çekmek/Çizmek Deyiminin Kültürel Kökenlerine Dair.” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi Tebdiz Özel Sayısı*, 2018, ss. 167-171.

93. Yılmaz, Kadri, H. (2020). Farsça Kaynaklı Bir Atasözünün Divan Şiirindeki Görünümleri Üzerine: Kadr-i Zer Zerger-Şinâsed Kadr-i Gevher Gevherî. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. C. 4, sayı 1,2020, 92-102.

3.3. Tezler

1. Alptekin, Melih. *Garipnamede Deyimler ve Atasözleri*. 2003.Yüzüncü Yıl Ü, Yüksek lisans tezi.

2. Ankaralı, Ufuk Kemal. *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı’nda Türkçe Deyimler ve Atasözleri*. 2013. Girne-Amerikan Ü, Yüksek lisans tezi.

3. Arı, Mehmet. *Nâbî’nin Hayriyye Adlı Eserindeki Deyim ve Atasözlerinin Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alma Durumlarının İncelenmesi*. 2017. Mehmet Akif Ersoy Ü, Yüksek lisans tezi.

4. Ateş, Bülent. *Necâtî Bey Divanı’ndaki Atasözleri ve Deyimlerin Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alma Durumlarının İncelenmesi*. 2018. Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü, Yüksek lisans tezi.

5. Atmaca, Cansu. *Bağdatlı Rûhi Divanında Atasözleri ve Deyimler*. 2015. Yıldız Teknik Ü, Yüksek lisans tezi.

6. Çeribaş, Hatice. *Şeyhî’nin Hüsrev ü Şirîn Mesnevisindeki Atasözü ve Deyimler*. 2018. Kütahya Dumlupınar Ü, Yüksek lisans tezi.

7. Gülüm, Emrah. *XV. Yüzyılın İlk Yarısında Telif Edilen Divanlarda Atasözleri ve Deyimler*. 2014. Yıldız Teknik Ü, Yüksek lisans tezi.

8. Kalaycı Sevinç, Devrim. *18. Yüzyıl Şairlerinden Sümbülzâde Vehbî (Lutfiyye), Bosnalı Sâbit, Enderunlu Vâsif ve Nedîm’in Divan ve Mesnevilerindeki Atasözleri ve Deyimler*. 2007. Trakya Ü, Yüksek lisans tezi.

9. Kartal, Yağmur. *14. Yüzyıl Anadolu Sahası Şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Hoca Dehhânî’de Atasözleri ve Deyimler*. 2020. Çağ Ü, Yüksek lisans tezi.

10. Sevinç Kalaycı, Devrim. *18. Yüzyıl Şairlerinden Sümbülzade Vehbi (Lutfiyye), Bosnalı Sabit, Enderunlu Vasıf ve Nedîm’in Divan ve Mesnevilerinde Atasözleri ve Deyimler*. 2007. Trakya Ü, Yüksek lisans tezi.

3.4. Kitaplar

1. Tanyeri, Mehmet Ali. *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*. Akçağ Yayınları, 1999.

2. Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, *Armağan (Divân Şiirinde Atasözleri ve Deyimler)*, Hazırlayanlar Süreyya Ali Beyzadeoğlu, Müberra Gürgendereli, Fatih Günay, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları, 2004.

3. Zülfe, Ömer. *Şiirin İzinde Sözüün Gölgesinde: Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler*. Bilge Kültür-Sanat, 2011.

3.5. Kitap Bölümleri

1. Karahan, Abdülkadir, “Trabzonlu Figânî’de Atasözleri ve Deyimler.”, *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1980, ss. 43-53.

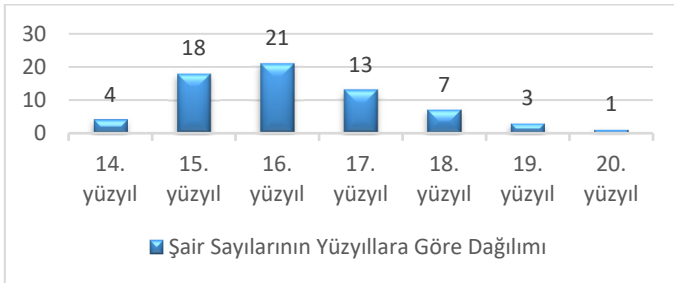
2. Keklik, Murat. "Klasik Türk Şiirinde Yıldızlarla İlgili Deyimler.", *Prof. Dr. Hikmet Özdemir Armağanı. (Ed. Üzeyir Arslan ve Hakan Taş), 2019, ss. 496-521.*

Tablo 1. Yıllara ve Kaynak Türlerine Göre Atasözü ve Deyim Çalışmalarının Dağılım Sayısı

	Makaleler	Bildiriler	Tezler	Kitaplar	Kitap Bölümleri	Toplam
1973	1					1
1980					1	1
1983	2					2
1986	2					2
1988	1					1
1992	1					1
1996	1	1				2
1997	2	1				3
1998	2					2
1999	2	1		1		4
2000		1				1
2001	2	1				3
2002	1					1
2003	1		1			2
2004	1			1		2
2005	2					2
2007	4	1	2			7
2009	5	2				7
2010	3					3
2011	2			1		3
2013	4		1			5
2014	4		1			5
2015	2		1			3
2016	5	1				6
2017	1	1	1			3
2018	9		2			11
2019	10				1	11
2020	8		1			9
2021	6					6
2022	6					6
2023	3					3
Toplam	93	10	10	3	2	

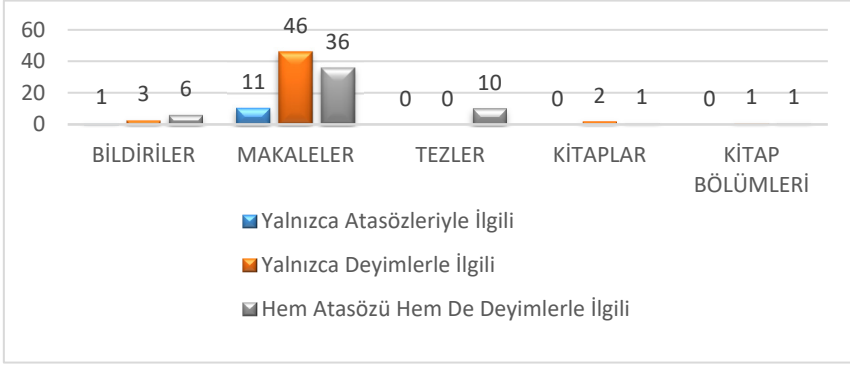
En fazla çalışma 2018 yılında yapılmıştır. 2018'den sonraki yıllardaki çalışma sayısı geçmiş bazı yıllardan daha fazla olsa da düzenli bir artış göstermemektedir.

Grafik 1. Yüzyıllara Göre Hakkında Çalışma Yapılan Şair Sayısı (Atasözleri ve Deyimlerle İlgili)

Yukarıdaki grafikten hareketle, 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar yükseliş gösteren şair sayısının 16. yüzyıldan sonra düzenli olarak azaldığı görülmektedir. Diğer yüzyıllarla kıyaslandığında çok fazla şair yetişen 19. yüzyılda bile bu sayının az olması manidardır. Konuyla ilgili, araştırmacıların daha çok klasik dönem şairlerine yöneldikleri anlaşılmaktadır.

Grafik 2. Atasözü ve Deyim Çalışmalarının Kaynak Türlerine Göre Dağılımı

Yukarıdaki grafik incelendiğinde, atasözleri ve deyimlerle ilgili en fazla çalışmanın makale türünde yapıldığı görülmektedir. Yalnızca deyimlerle ilgili yapılmış olanlar sayıca daha fazladır. Bunu hem atasözünü hem de deyimleri tespit etmeye yönelik çalışmalar izlerken, yalnızca atasözleriyle ilgili çalışmaların sayısı en azdır. Atasözlerine oransal olarak deyimlere nazaran daha az tesadüf edilişi ve deyimlerin yaygınlığı en önemli sebeplerden biridir. Tezlere bakıldığında, şimdiye kadar yapılmış tezlerin hepsinin de hem atasözünü hem de deyimleri belirlemeye yönelik olduğu görülür. Konuyla alakalı bildiri, kitap ve kitap bölümü çalışmaları en azdır.

Sonuç

Klasik Türk şiiri sahasında atasözleri ve deyimlerle ilgili çalışmaların bibliyografyası verilerek bunlar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Atasözleri ve deyimlerin tespiti noktasındaki en önemli ve hacimli şiir kaynakları divanlardır. İkincil olarak mesneviler dikkat çeker. Deyimler sayıca atasözlerinden fazladır. Yapılmış çalışmaların çoğunluğu divanlardaki atasözleri ve deyimleri tespit, tasnif ve anlamlandırmaya yöneliktir. Bazı çalışmalar yalnızca atasözleri, bazıları sadece deyimler, bazıları ise hem atasözünü hem de deyimlerle ilgilidir. Kimi çalışmalarda ise şairin divanının bir kısmında, yalnızca gazeller ya da kasideler gibi farklı bölümlerinde atasözleri ve deyimler tespit edilmiştir. Şiir kaynağının bir bölümünde yapılan tespitler önemli olmakla beraber, bu tür çalışmaların şiir kaynağının diğer kısımlarını veya bütünü kapsayacak şekilde tamamlanması ve genişletilmesi, eksik kalması muhtemel atasözleri ve deyimlerin ortaya konulması bakımından önemlidir. Atasözleri ve deyimlerle ilgili çalışmalar genellikle, şiir kaynaklarından yapılan taramalar neticesinde tespit edilebilenlerin alfabetik sırayla verildiği çalışmalardır.

Elbette ki bu tespitler önemli olmakla birlikte aynı zamanda atasözleri ve deyimlerle ilgili şekil ve muhteva incelemeleriyle benzer çalışmaların yapılması da elzemdir. Örnekleri olmakla beraber bunların sayısı hayli sınırlıdır. Bütün bunların dışında klasik Türk edebiyatının önde gelen şairleri haricinde ikincil ya da vasat olarak nitelenen şairlerin şiirlerinde de umulmadık, diğer şairlerin kullanmadığı atasözleri ve deyimlere tesadüf edilebileceğinden, bunlara da ağırlık verilmesi gerekmektedir.

Klasik Türk şiiri sahasında atasözleri ve deyimlerin tespitinde çoğunlukla divanlar esas alınmıştır. Bunda, divanların en başat şiir kaynaklarından olmasıyla benzer çalışmalar yoluyla oluşan bir temayülün ve yönelimin de etkisinden söz edilebilir. Bu hususta klasik edebiyat geleneğinde mesnevi nazım şekliyle yazılmış çok sayıda eser olduğu için bunların da divanlar kadar önemsenmesi ve incelenmesi gerektiği aşikârdır. Bunun dışında başta nasihatnâme (pendnâme), hicviyye gibi edebî türlerde yazılmış müstakil eserlerle hikemî tarzdaki şiirlerin ve müstakil eserlerin içeriğinde fazla sayıda atasözü ve deyim barındırması muhtemel olduğundan, en az şair divanları kadar bu eserlere yönelim de önem arz etmektedir. Bu tür eserlerin incelenmesi, henüz atasözü ve deyim sözlüklerine girmemiş olanların tespiti noktasında önemlidir.

Atasözleri ve deyimlerle ilgili bibliyografya tespiti ve tespit edilen kaynakların çeşitli açılardan değerlendirilmesine yönelik olan bu çalışmada, bazı istatistiki sonuçlara ulaşılmıştır. 1973-2023 yılları arasında tespit edilebildiği kadarıyla 91 makale, 10 bildiri, 10 tez, 3 kitap, 2 kitap bölümü çalışması bulunmaktadır. 1974-1979 yılları arasıyla, 1981, 1982, 1984, 1985, 1987, 1990, 1991, 1993, 1994, 1995, 2006, 2008, 2012 yıllarında konuyla ilgili yayımlanmış herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bazı yıllarda ise konuyla ilgili tek bir çalışma yapılmıştır. Toplam çalışma sayısına bakıldığında genel olarak 2000'li yıllardan sonra atasözleri ve deyimlerle ilgili çalışmaların artış gösterdiği söylenebilir. Çalışma sayılarının artmasında, alanla ilgili daha fazla eserin (divan, mesnevi vb.) yayımlanması ve alan araştırmacılarının çoğalması önemli bir etkidir. Ayrıca teknolojik imkânların gelişmesiyle tarama ve tespit işlemlerinin geçmişe nazaran kolaylaşması da bunda etkidir. Ancak yine de atasözü ve deyimler noktasında tez, kitap, kitap bölümü gibi daha hacimli çalışmaların sayısında kayda değer bir artış olmadığı görülmüştür. Çalışmaların geneli makale türündedir.

Klasik Türk şiirinde 13-20. yüzyıllar arasında yaşamış, eser vermiş şairler içerisinde şiirleriyle ilgili atasözü ve deyim çalışmalarının yapıldığı toplam şair sayısı tespit edilebildiği kadarıyla 64'tür. Bunların yüzyıllara göre dağılımına bakıldığında XIV. yüzyıldan 4, XV. yüzyıldan 16, XVI. yüzyıldan 21, XVII. yüzyıldan 12, XVIII. yüzyıldan 7 ve XIX. yüzyıldan 3, XX. yüzyıldan ise 1 şair çalışılmıştır. Klasik Türk şiirinin geniş şair kadrosu ve bu alandaki eserler dikkate alındığında, bu sahadaki bu türden çalışmaların genişlemesi ve zenginleşmesi için zamana ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Ancak çalışmamızdan hareketle çalışılmış şair sayısının şu an için yeterli olmadığı ve

birçok önemli şairin divanının da bu açıdan henüz incelenmediği görülmüştür. Yapılacak çalışmalarda, atasözleri ve deyimlerin sentaks, semantik vb. noktalarda dilbilimsel unsurları da kapsayacak şekilde incelenmesi önemlidir. Böylelikle klasik şiirimizin ihtiva ettiği zengin ve çeşitli içerik, atasözleri ve deyimler noktasında daha fazla ortaya konulacaktır.

Bu hususta son olarak, atasözleri ve deyimlerin sistemli, planlı ve koordine bir çalışmayla elektronik/dijital bir platformda toplanması ve veri girişleriyle sürekli güncel tutulmasına yönelik çalışmalar önemli olacaktır. Bilinen ve yaygın atasözü ve deyimler sözlüklerine/kaynaklarına girmemiş çok sayıda atasözü ve deyim bulunmaktadır. Bunların tespiti, tasnifi ve değerlendirilmesi hem Eski Türk edebiyatı sahası hem de bütünüyle Türk kültür ve edebiyatı için önemli bir veri havuzu ve kaynak olacaktır. En azından klasik Türk şiiri bağlamında kapsamlı bir sözlük çalışmasının yapılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Ak, Coşkun, ve Mehmet Akkaya. "Balıkesirli Zâtî'nin Şiirlerinde Geçen Atasözü ve Halk Deyimleri." *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 3, no. 2, 1988, ss. 41-48.
- Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*. İnkılap Kitabevi, 1988.
- Aydın, Sami. "Nesîmî Divanı'nın Söz Varlığı." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 7, no. 1, 2023, ss. 559-599.
- Bayan, Yasin. *Bazı Divanlarda Atasözlerinin Kullanımı (15.-18.Yüzyıl)*. 2001. Afyon Kocatepe Ü, Yüksek lisans tezi.
- Canım, Rıdvan. *Divan Edebiyatının Kaynakları*. Akıl Fikir Yayınları, 2018.
- Edirneli Ahmed Bâdî Efendi. *Armağan (Dîvân Şiirinde Atasözleri ve Deyimler)*. Hazırlayanlar Süreyya Ali Beyzadeoğlu vd., Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları, 2004.
- Ercan, Özlem. *Peştelî Hisalî Divanı Tahlilî (İnceleme-Metin)*. 2003. Uludağ Ü, Doktora tezi.
- Gülpınar, Hatice. "Bosnalî Âsım Divanı'ndaki Deyimler Üzerine Bir İnceleme." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 6, no. 4, 2022, ss. 1667-1693.
- İsen, Mustafa vd. *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Grafiker Yayınları, 2009.
- Kanmaz, Aysun. "Türkçe Deyimler Üzerine Yazılan Makaleler (1962-2020)." *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür-Sanat-Mimarlık Dergisi*, no. 7, 2021, 170-231.
- Kaplan, Tuba. "Dede Korkut Kitabı'nda Yer Alan Atasözlerinin Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kültür Aktarımına Katkısı Üzerine Bir Değerlendirme." *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan'a Armağan*. Editör İbrahim Dilek ve İhsan Kalenderoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2019, ss. 497-507.

- Kaya, B. Ali. "Atasözü ve Deyimlerin Divan Şiirinde Kullanımı ile Divanların Bu Söz Varlıklarımız Bakımından Önemi.", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 6, no. 6, 2011, ss. 11-54.
- Oy, Aydın. *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.
- Sinan, A. Turan. "Necati Beg Dîvânı'ndaki Deyimler Üzerine.", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 15, no. 2, 2005, ss. 107-114.
- Sinan, A. Turan. "Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I.", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 18, no. 2, 2008, ss. 91-98.
- Tanyeri, M. Ali. *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*. Akçağ Yayınları, 1999.
- Tatlıkatık, Cihan. *İzzet Ali Paşa Divanı'nın Tahlili*. 2020. Afyon Kocatepe Ü, Yüksek lisans tezi.
- Yerdemir, Fatih. "Sûdî'nin Gülistân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler." *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. no. 90, 2019, ss. 191-214.
- Yılmaz, Hanım. "Klâsik Türk Şiirinde Daire Çekmek/Çizmek Deyiminin Kültürel Kökenlerine Dair." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, Tebdiz Özel Sayısı, 2018, ss. 167-171.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

JAPON EDEBİYATININ İKİ KİLOMETRE TAŞI: BAŞKASININ YÜZÜ VE İNSANLIĞIMI YİTİRİRKEN ROMANLARINDA BENLİK ALGISI VE YABANCILAŞMA

Öz: Türkiye’de gerek Doğu gerekse Batı edebiyatlarından yapılan çeviriler, sayı ve çeşitlilik bakımından hayli yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Fakat son yıllara kadar Japon edebiyatını tanımak ve tanıtmak konusunda aynı gayretin gösterildiğini söylemek güçtür. Yakın dönemde lisansüstü tezler ve Japon edebiyatından yapılan çeviri faaliyetleriyle söz konusu “eksikliğin” giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Çalışmanın konusunu Türkçeye çevrilen Kobo Abe’nin *Başkasının Yüzü* (2018) ve Osamu Dazai’nin *İnsanlığımu Yitirirken* (2022) adlı romanları teşkil etmektedir. Söz konusu romanlar Japon edebiyatına olan ilginin örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada *Başkasının Yüzü* ve *İnsanlığımu Yitirirken* isimli romanlarda başkişilerin benlik algıları ve yaşadıkları neticesinde kişiliklerinde meydana gelen değişimler incelenerek onların toplumla olan bağlarının kopma sebepleri ve süreçleri açıklanmıştır. Konu belirlenirken söz konusu yazarların birbirine yakın dönemlerde yaşamış ve aynı toplumun kültürüne, yaşantısına vâkıf ve o toplumun, kültürün birer parçası olması tercih edilmiştir. Bu sayede günümüz insanının da karşılaştığı durumlardan olan benlik/kişilik algısı ve kendine/topluma yabancılaşma hususları iki farklı yazar ve roman üzerinden mukayeseli bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada betimsel analiz yapılmış, psikoloji alanı başta olmak üzere diğer disiplinlerin kaynaklarından da yararlanılarak edebî bir tür olan romanın insan-toplum ilişkisini yansıtan yönüyle tabliller yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Japon Edebiyatı, Yabancılaşma, Benlik Algısı, Osamu Dazai, Kobo Abe, *İnsanlığımu Yitirirken*, *Başkasının Yüzü*.

Two Milestones of Japanese Literature: Self-Perception and Alienation in The Novels *The Face of Another* and *No Longer Human*

Abstract: Translations from both Eastern and Western literatures in Turkey have reached a very high level in terms of number and diversity. However, it is difficult to say that the same effort has been made to recognize and promote Japanese literature until recent years. In the recent period, it is seen that graduate theses and translations from Japanese literature have tried to overcome this “deficiency”. The subject of this study is Kobo Abe’s *The Face of Someone Else* (2018) and Osamu Dazai’s *No Longer Human* (2022), which have been translated into Turkish. These novels can be considered as examples of interest in Japanese literature. In this study, the self-perceptions of the protagonists in the novels and the changes in their personalities as a result of their experiences have been analyzed and the reasons and processes of breaking their ties with society have been explained. While determining the subject, it was preferred that these two authors lived in a similar period of time and were familiar with the culture and life of the same society and were a part of that society and culture. In this way, the issues of self/personality perception and alienation from one-self/society, which are the situations faced by today’s people, have been tried to be revealed in a comparative way through two different authors and novels. In the study, descriptive analysis was conducted and the analysis was carried out with the aspect of the novel reflecting the human-society relationship by making use of the sources of other disciplines, especially the field of psychology.

Keywords: Japanese literature, alienation, sense of self, Osamu Dazai, Kobo Abe, *No Longer Human*, *The Face of Another*.

TÜRK LÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

1) Dr. Yusuf KÖMÜR

ÖSYM Başkanlığı
Ankara

y.komur@outlook.com
ORCID: 0000-0002-7350-9313

2) Arş. Gör. Merve AVCİ

Hacettepe Üni.
Eğitim Fak.
Türkçe ve Sosyal Bil. Eğt. Böl.
Türkçe Eğitimi ABD.

merve_avci@hacettepe.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4007-558X

Gönderim Tarihi
Received
11.11.2023

Kabul Tarihi
Accepted
16.04.2024

Atf
Citation

Kömür, Yusuf, ve Merve Avcı. “Japon Edebiyatının İki Kilometre Taşı: Başkasının Yüzü ve İnsanlığımu Yitirirken Romanlarında Benlik Algısı ve Yabancılaşma.” *Türk Lük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 133-152.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Türkiye’de gerek Doğu gerekse Batı edebiyatlarından yapılan çeviriler sayı ve çeşitlilik bakımından hayli yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Fakat Japon edebiyatını tanımak ve tanıtmak konusunda aynı gayretin gösterildiğini söylemek güçtür. Tespit edilebildiği kadarıyla Japonya, Japon tarihi, kültür ve edebiyatı hakkında yüzeysel de olsa ilk bilgileri, 1914’te bu ülkeye yaptığı seyahat sırasındaki intiba ve tespitlerini Eylül 1917’de *Day Nippon -Büyük Japonya* adlı kitapta yayımlayan Samizade Süreyya Berkem vermektedir. Daha sonra Fehmi Yahya Tuna, *Dünya Edebiyatı Tarihi -Tefekkür Tarihinin Ana Hatları* adlı eserinde “Japon Edebiyatı” (s. 288-293) bahsine yer vermiştir. Japonya hakkında *Türk Ansiklopedisi* Cilt 21’de de çok kısa bir madde bulunmaktadır. Japon edebiyatı hakkında bilgi yüzeyselliğinin en kısa yoldan ispatı, bu konuda toplu bilgi içeren ilk kitabın, Şuiçi Kato’nun kaleme aldığı *Japon Edebiyatı Tarihi* adlı eserin çok yakın bir dönemde Türkçe yayımının yapılmış olmasıdır.

Ancak yine de Türkiye’de son yıllarda Japon edebiyatına karşı bir ilgiden söz edilebilir. Nitekim 2018 ve 2022’de, çağdaş Japon edebiyatında önemli yeri olan iki yazardan iki roman Türkçeye kazandırıldığı görülmüştür:

- Barış Bayıksel’in, Kobo Abe’den çevirdiği *Başkasının Yüzü* (Monokl Edebiyat Yayını, İstanbul 2018) ve
- Peren Ercan’ın, Osamu Dazai’dan [asıl adı Şuuci Tsuşima] çevirdiği *İnsanlığımı Yitirirken* (İthaki Yayınları, İstanbul 2022) romanı.

Söz konusu kitapların yazarları olan Kobo Abe (7 Mart 1924-22 Ocak 1993) ve Osamu Dazai (19 Haziran 1909-13 Haziran 1948) Japon edebiyatının önemli iki simasıdır. Bu isimlerin önemi, eserlerinde bireyin kişiliğini ve toplumla kurduğu ilişkileri anlatırken Japon toplumunun kültür yapısına dair yoğun veriler sunmalarından ileri gelmektedir.

Kobo Abe, İkinci Dünya Savaşı yıllarında tıp eğitimi almaya başlar ancak 1944 yılında fakülteden ayrılır. Babasının ölümünden sonra tekrar tıp eğitimine devam etse de 1948 yılında yayımladığı öykü kitabı ile hekimlik mesleğinden ayrılarak edebiyat sahasına adım atar. 1950-1960 yılları arasında yayımladığı eserlerle Japon edebiyatının tanınan yazarları arasında yerini alır. Bu yazıda incelenen *Başkasının Yüzü* romanı 1964 yılında yayımlanıp filme uyarlanır.¹ Böylelikle tanınırlığı artarken yazarın çevresi ve yaşadığı toplumla kurduğu ilişkinin boyutu da ortaya çıkmaya

¹ Hakkında bilgi için ayrıca bk. https://en.wikipedia.org/wiki/Kobo_Abe.

başlar. Bu yansımalarından biri Kobe Abe'nin eserlerinde kişinin düzene yabancılaşmasıyla ilgilidir:

Kişi, düzene elini vermekle, kolunu alamadığı gibi, bir de onun içine çekilmekte, ayrıca çaresizlik, kurtuluş için gösterdiği her çabanın önünü kesmektedir. Bu insanların durumu, örümceğin ağına düşen bir böcekten farksızdır. Alegorik bir şekilde betimlediği sahneler, en az Kafka'nın eserleri kadar meşum ve ürkütücüdür. Topluma yabancılaşan azınlığın en aşırı ucunu, çevreciler teşkil eder. Bunlar sanayi ürünleri ve sanayi atıklarını en büyük sorun olarak kabul etmektedirler (Kato 816).

Sözü edilen ikilinin diğer ismi Osamu Dazai, 1916'da ilkokula başlar ve oldukça başarılı bir öğrencilik dönemi geçirir. 1925 yılında başladığı lise yıllarından itibaren edebiyat faaliyetleri yürütür. Yazılarını *Şinkiro*, *Seiza* ve *Aonbo* gibi yerel dergilerde yayımlar. 1927'de Hirosaki Devlet Üniversitesine başlar, burada edebiyata tutkuyla bağlanır, dergi çıkarır, yazılar yazar. 1930-1940 arasında kısa öykü ve romanlar kaleme alır. 1948 yılında ise en meşhur eseri *İnsanlığımı Yitirirken* romanını yazar, aynı yıl henüz 39 yaşındayken intihar eder (Kato 807).² Bu trajik son, edebî eser yazmadığı hâlde Türk kültür ve sanat hayatına yön veren isimlerden birini, 35 yaşında bileklerini keserek hayatına son veren Beşir Fuad'ı (İstanbul 1852-5 Şubat 1887) hatırlatır.³

² “Japonya'nın mağlubiyeti [II. Dünya Savaşı] pek çok yazarın eserine doğrudan ya da dolaylı bir şekilde konu olmuştur. Ancak bu yenilgi, Dazai Osamu'nun (1909-1948) *Şayö* (*Batan Güneş*, 1947) ve *Ningen Şikkaku* (*İnsanlıktan Atılmak*, 1948) [*İnsanlığımı Yitirirken*] adlı eserlerinde en acıklı biçimini bulur. Tsugarulu büyük bir toprak ağasının oğlu olarak dünyaya gelen Dazai, küçük yaşta yazmaya başlar ve 1930'da Romantik yazarlar ekolüne katılır. Üniversite yıllarında Komünist Partisi'nde bazı yasadışı eylemlere katıldığından dolayı polisin dikkatini çeker. 1932 yılında komünizme olan inancını inkâr ederek içeri atılmaktan kurtulur. Dazai, değişik yıllarda dört kez intihar girişiminde bulunmuştur. Dazai, Doğacı romanlarında, ekonomik olarak çöken köklü Tsugaru ailesinin boş gururunu, zorluklara alışma mücadelesini anlatır. Bu yapıtlar aynı zamanda, başarısız geçen bir hayatın süslenmiş güzelliğine ve yazarın narsisizmine tanıklık eder. Japon edebiyatında başka hiçbir yazar, böyle hasta ruhlu, zayıf iradeli, kibirli ve aşın alingan bir karakterin çöküşünü bu kadar güzel bir biçimde işlememiştir. Dazai'nın ben-romanları, kuşkusuz, Japon imparatorluğunun kaderiyle değil, yazarın kendi kişisel hayatıyla ilgilidir. Bununla birlikte, Dazai'nın *Batan Güneş* adlı eseri, imparatorluğun güneşinin battığı bir döneme, *İnsanlıktan Atılmak* adlı romanı ise Japonya'nın bağımsız ülkeler ailesinden atıldığı bir zamana rastlar.” (Kato 807). Hakkında bilgi için ayrıca bk. Marc Gibeau (2022), “Sonsöz”, Osamu Dazai, *İnsanlığımı Yitirirken*, İstanbul: İthaki Yayınları.; <https://thinpo.com/osamu-dazai-kimdir-eserleri-ve-hayati/>.

³ Hakkında geniş bilgi için bk. M. Orhan Okay. *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivisti ve Natüralisti*. Dergâh Yayınları. 2019.

Bu çalışmada *Başkasının Yüzü ve İnsanlığımı Yitirirken* isimli romanlarda başkişilerin benlik algıları ve yaşadıkları neticesinde kişiliklerinde meydana gelen değişimler incelenerek onların toplumla olan bağlarının kopma sebepleri ve süreçleri açıklanmıştır. Konu belirlenirken söz konusu yazarların birbirine yakın dönemlerde yaşamış ve aynı toplumun kültürüne, yaşantısına vâkıf ve o toplumun, kültürün birer parçası olması tercih edilmiştir. Bu sayede günümüz insanının da karşılaştığı durumlardan olan benlik/kişilik algısı ve kendine/topluma yabancılaşma hususları iki farklı yazar ve roman üzerinden mukayeseli bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada betimsel analiz yapılmış, psikoloji alanı başta olmak üzere diğer disiplinlerin kaynaklarından da yararlanılarak edebî bir verim olan romanın insan-toplum ilişkisini yansıtan yönüyle tahliller yapılmaya çalışılmıştır.

***Başkasının Yüzü ve İnsanlığımı Yitirirken* Romanlarında Karakterlerin Benlik Algısı**

Benlik, kişinin kendini nasıl algıladığıyla ilgili önemli bir kavramdır. Benlikle ilgili yapılan tanımlarda da öne çıkarılan husus çoğunlukla benliğin bu yönüyle ilgilidir. Örneğin Mitat Enç (1980) benliği, bireyin kendisine ve çevresine ilişkin konumuna dair bilinci; Çiğdem Kâğıtçıbaşı (2012) bireyin kendisine ilişkin farkındalığı; Carl G. Jung (2015) bireyin içsel mizacına ilişkin farkındalığı olarak tanımlamıştır. *Ötügen Türkçe Sözlük*'te ise benlik “Bir kimseyi kendisi yapan şey; enaniyet: kendilik. Kendi kişiliğine önem verme kendini öne çıkarma; kendini beğenme: kendini övme” (Çağbayır 548) şeklinde tanımlanır. Söz konusu tanımlara bakıldığında kişinin kendi varlığını algılamasına dikkat çekildiği görülmektedir. Yine bir başka araştırmacı da bu yönüne vurgu yaparak benliği “kişilerin tüm inançları ve değerleriyle birlikte kendilerini algılamaları” (Hoy 198) şeklinde tanımlar. Söz konusu algılama boyutuna bakılacak olursa bu kavramın “içini” dolduran pek çok unsura (sembol, imge vb.) ihtiyaç olduğu söylenebilir. Nitekim insanın “varlığı” konusundaki duygu, düşünce ve izlenimleri yaşantısı boyunca edindiklerinden hareketle şekillenmekte ve neticesinde bireyin “karakteri, kişiliği, benliği” oluşmaktadır. Çünkü “benlik ya da ben bir örgütlenmedir. Kendi başına bir anlamlılığı yoktur; boştur, doldurulması gerekir.” (Saydam 38). Benliğin oluşumu ise belirli bir döneme has ve sınırları olan bir gelişim alanına sahip değildir. Aksine

Benlik, bebeklik dönemi ile başlar ve kişinin sosyal etkileşim süreci içinde gelişir. Bu durumda benliğin edilgen değil etkin ve tamamlayıcı bir faktör olduğunu söyleyebiliriz. Kişi benliğini olumlu ya da olumsuz biçimde algılayabilir. Ve bu algılama şekli diğer insanların kendini algılayışı ve değerlendirme biçimi ile ilişkilidir (Aydın 146).

Bebeklik döneminden itibaren şekillenmeye başlamasıyla birlikte benlik üzerinde çeşitli değişkenlerin etkin olması da kaçınılmaz hâle gelmektedir. Okul çağına kadar aile ve ilişkide bulunulan çevrenin de etkisiyle gelişmeye başlayan benlik bilinci, kişinin okula başlamasıyla birlikte daha geniş bir çevrenin etki alanına girer. Bir başka deyişle “Disiplin ve sevgi aracılığıyla ana babadan, uygun davranışı gösterme baskısıyla yaşıtlardan, başarı ya da başarısızlıkla okul yaşantılarından ve bir yığın başka olaylardan etkilenir.” (Gander ve Gardiner 492). Tüm bu süreçlerle birlikte kişide olumlu veya olumsuz boyutlarıyla “benlik bilinci” oluşur. Toplumsal bir varlık olan insan, sahip olduğu benlik algısıyla içinde yaşadığı toplumla etkileşimde bulunur/bulunmak “zorundadır”. Bu, sağlıklı bir benlik gelişimi için de kaçınılmaz bir durumdur. Çünkü “İnsan gelişimi biyolojik olgunlaşmayla birlikte sosyalleşmedir. Hayat boyu süren sosyalleşme toplumun bir parçası olma sürecini içerir. Bunun için insan sosyokültürel çevreyle sürekli etkileşim içindedir” (Kâğıtçıbaşı 52). Jung (2013) ise aynı hususa farklı bir çerçeveden bakarak toplum-insan ilişkisini şöyle değerlendirir: “İnsan toplumun bütününde görülen şeyleri kendi küçük ölçeğinde yansıtan sosyal bir mikrokozmostur veya tersine, en küçük sosyal birim olarak çoğala çoğala toplumsal ayrışmayı oluşturur. Bu ikinci olasılık daha muhtemeldir, çünkü yaşamın tek direkt ve somut taşıyıcısı bireysel kişiliktir.” (98). İnsanın toplumsal yönü, içinde yaşadığı kültürden bağımsız değildir. Bu nedenle benlik algısına ilişkin yapılacak bir araştırmada kişinin içinde yaşadığı kültürü dikkate almak kaçınılmazdır. “Kültürlerarası karşılaştırmalar, kişinin benlik algısının içinde yaşadığı kültüre göre biçimlendiğini ve değiştiğini göstermektedir.” (Taylor vd. 112). Araştırma kapsamında incelenen romanların yazarlarının Japon toplumunun üyesi ve Japon kültürüyle yetiştiği, bu kültürde eserler verdiği dikkate alındığında o kültürden bağımsız yorum yapmak mümkün değildir. Japonya ve Kore’de, bireyin gelişimiyle ilgili gerçekleştirilmiş araştırmalarda ebeveyn denetiminin çocuklar tarafından “sevilme, kabul görme” şeklinde algılandığı tespit edilirken Kuzey Amerika ve Almanya’da tam tersi bir algılanma biçimi taşıdığı gözlenmiştir (Kâğıtçıbaşı). Hatta Trommsdorff’un araştırma bulgularına göre “Japon ergenler zayıf aile denetimi ve daha fazla özerklik gördükleri zaman kendilerini reddedilmiş bile hissed[erler].” (Aktaran: Kâğıtçıbaşı 53). Aile ile kurulan ilişkinin bu şekilde olması bireyin benlik algısını da belirler. “Roland, Japonya ve Hindistan’da yaşanan benlik duygusunun ‘biz-benliği’ denebilecek” ailesel benlik olduğuna işaret eder.” (Kâğıtçıbaşı 114). Söz konusu durumlardan anlaşılmaktadır ki Japonlarda küçük yaşlardan itibaren bireyler, aile içinde yakın ilişkiler kurmak istemektedir. Bunun da birey üzerinde; insanlar arası ilişkilerde karşdakinden kabul görme, birlikte yaşama ve bir başkasına “ihtiyaç duyma, ona bağlı/bağımlı olma” gibi hususları tetikleyebilme durumundan

söz edilebilir. Genel bir yaklaşımla değerlendirildiğinde ise kültür-insan ilişkisinin boyutları ve insanın içinde yaşadığı kültürle olan münasebeti belirginleşmektedir.

Japon edebiyatının önemli yazarlarından Kobo Abe ve Osamu Dazai de eserlerinde kahramanlarının kendilerini algılama durumlarına ilişkin dikkate değer anlatımlarda bulunmuşlardır. Abe'nin *Başkasının Yüzü* ile Dazai'nin *İnsanlığı Yitirirken* adlı romanları; karakterlerinin yaşam karşısındaki tavırları, aileden başlayarak çevreyle olan etkileşimleri ve bu hususların benlikleri üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır. *Başkasının Yüzü* romanında, yaptığı bir deney sırasında yüzünden ciddi şekilde yaralanan kahramanın⁴ yaşadıkları, hissettikleri ve gerçekleştirmek istedikleri üzerinden onun sahip olduğu benlik algısını görmek mümkündür. Kazadan önce oldukça başarılı ve kendisiyle barışık bir üniversite hocası olan kahraman, kazadan bir süre sonra benlik sorgulamaları yaşamaya başlar: “Sargıların arasındaki boşluğa bir sigara iliştirirken, yüzümle birlikte başka neleri kaybetmiş olabileceğimi korkarak kendime sordum. Belli ki yüze ilişkin felsefemin köklü bir revizyona ihtiyacı vardı.” (Abe 18). Bir yandan sorgulamalarını sürdürürken diğer yandan kendi yüzüyle karşı karşıya gelmekten çekinen ve bunu erteleyen bir tavır sergiler. Yapacağı bir maske ile yüzündeki sargılardan kurtulmak isteyen kahraman, değişecek dış görünümüne/yüzüne karşı da önceki benlik algısını koruyacağı kanaatindedir: “Kaç tane yüzüm olursa olsun, benim ben olduğum gerçeği değişecek değil. Sadece, hayatımın gereğinden fazla uzamış perde arasını küçük bir maskeli baloyla da olsa doldurmak istiyordum, hepsi bu.” (Abe 20). Kahramanın bu çabasının ardında insanın toplumsal bir varlık olduğu gerçeğini bulmak mümkündür. Çünkü “benliğin kültürel bağlamda nasıl kurulduğunun sosyalleşme üzerinde doğrudan etkileri vardır.” (Kâğıtçıbaşı 181). Roman kahramanı da bu “bilinçle” tekrar sahip olduklarına kavuşmak, önceki “normal” yaşamına devam etmek istemektedir. Maske yapmak, bir maskenin veya yüzün ardından başkalarına görünmek ve onları görmek kahraman için gittikçe karşı konulmaz bir arzuya dönüşmektedir. O, “Kabı olmayan bir içeriğe değer vermek mi? Böyle bir şeye inanmam... Ben, insan ruhunun derinin içinde olduğuna sıkı sıkıya inanıyorum.” (Abe 26) diyerek dış görünüşün, insanı nasıl bir yansıtma gücüne sahip olduğuna vurgu yapar. Yüzündeki yaralardan dolayı insanlarla bir araya gelmekten kaçınan kahraman bir maskeyle de olsa yüzüne tekrar kavuşmayı, toplumla/insanlarla iç içe olmayı istemektedir: “Eğer yüzümün yerine gereğinden ayırt edilemeyecek bir taklidini geçirebilirim, istediği kadar sahte olsun, hiçbir manzara beni dışarıda bırakamayacaktı.” (Abe 29). Kobo

⁴ Romanda karakterin adı belirtilmediği için bundan sonraki atıflarda “kahraman” adıyla gönderimde bulunulacaktır.

Abe'nin kahramanı, benlik algısında “yüzü” öyle bir noktaya yerleştirir ki kazadan sonraki hayat algısını onun üzerinden şekillendirir. Kendisine seçeceği yüz tipini belirlemeye çalışırken yaşadığı içsel sorgulamalar sırasında geliştirdiği bir formülasyon bileşenlerinin tanımlarına bakıldığında “kendilik algısı”nı ön plana çıkarır:

Bir standart seçmek, başkalarına riayet etmek demek. Fakat insanlarda diğerlerinden farklı olma arzusu da var. Öyleyse bu ikisi arasında alt-taki gibi bir ilişki olmalı:

$$\frac{A}{B} = f\left(\frac{1}{n}\right)$$

A= başkalarına riayet oranı B= başkalarına direnç oranı n= yaş

f=öz viskozite⁵ (Bunun azalması, kendiliğin oluşması, aynı zamanda katılacağı anlamına gelir. Genellikle yaşla ters orantılıdır. Eğrinin eğiminde cinsiyet, yaş, meslek, vb. ye göre büyük oranda kişisel farklılıklar gözlenebilir).

Kısacası, yaşından dolayı öz-viskozitem epey düşmüştü ve bu satten sonra yüzümde bir değişiklik yapmaya karşı güçlü bir direnç hissediyordum. Yeri gelmişken, şu paleontologun, ağır makyaj yapan kadınlar histeriktir görüşünün de bayağı zekice bir teori olduğunu belirtmeliyim. Çünkü psikanalitik açıdan bakarsak, histeri denen şey bir tür çocuklaşma hadisesi aslında (Abe 42).

Kahraman, orta yaşlı biri oluşuna vurgu yaparak yaşa bağlı bir kendilik algısına da sahip olduğunu belirtmiş olur. Orta yaşlarda olmanın seçim yapma ve hayatının kalanını bu seçim doğrultusunda yaşama anlamına geldiği kanaatindedir. Ancak yine “kalıp yargılar” ve “alışılmış yaşantılar” nedeniyle yapacağı seçimi çocukça, histerik bir tercih şeklinde algılamaktadır. Maske yapmaya karar verdikten sonra modelleme çalışmaları sırasında çalışma biçimini anlatan kahraman, şu değerlendirmede bulunur: “Demek ki iş arkadaşlarımdan benim bir bilim insanı değil de aslında basit bir teknikerden ibaret olduğum yönündeki eleştirileri o kadar da yersiz değildi.” (Abe 58). Kahraman kendini bir bilim insanı gibi algımlarken iş arkadaşları “tekniker” olarak görmektedir. Bu durumda kahramanın benlik algısı ile sosyal çevresi tarafından algılanışında farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Kahraman yaşadığı durum karşısında toplum ile ortak bir nokta arar. Ancak kendi yararı ile toplumda karşılaştığı “yaralı insanlar” arasında bir benzeşim kuramaz:

Açlık, aşk acısı, işsizlik, hastalık, iflas, afet ya da işlediğin suçun ortaya çıkmasından farklı olarak benim çektiğim sıkıntıda başkalarıyla

⁵ Kimya terimi olan “Viskozite sıvıların akışkanlığa karşı gösterdikleri direncin bir ölçüsüdür. Yani, bir sıvının viskozitesi ne kadar büyükse o derece yavaş akar. Ayrıca sıvıların viskozitesi genellikle sıcaklık ile azalır, yani akışkanlığı artar.” (Chang ve Goldsby 476).

paylaşabileceğim hiçbir ortak nokta yoktu. Talihsizliğim sadece bana özel olduğundan hiçbir zaman başkalarıyla dertleşebileceğim bir konu haline gelemeyecekti (Abe 58).

Onun böyle bir yalnızlık çekmesi toplumdan yavaş yavaş soyutlanmasına ve yeni bir benlik algısı edinmesine neden olur. Bunda en büyük etkenin dış görünüş olduğu vurgusunu yapar:

Carlyle, rahipleri rahip yapanın cüppeleri, askerleri asker yapanın da üniformaları olduğunu söylemiş. İnsanı canavara dönüştüren de canavarca bir yüz olmalı. Canavarın yüzü yalnızlığı, yalnızlık da canavarın kalbini ortaya çıkarıyor. Eğer o dondurucu yalnızlığın ısıtı, bir milim daha düşse, beni bu dünyaya bağlayan tüm bağlar, çatırdayarak kopacak. Nasıl görüldüğü umurumda olmayan bir canavara dönüşecektim (Abe 58-59).

“Anlamsızlık ve boşluk duygularına genellikle eşlik eden bir başka duygu da yalnızlık ya da yalnız kalma korkusu[dur]. (...) [insanın] yalnız olmaktan hoşlanmamasının temelinde benlik algılanmasını yitirme korkusu bulunur” (Geçtan 140). Kahraman, içinde yaşadığı sıkıntılı durumun etkisiyle artık hayatı da bir hapisane gibi algılamaktadır. Benliğini bu hapisaneye sıkışmış bir mahkûma benzetmektedir: “Hapishanede insanın üstüne üstüne gelen duvarlar da demir parmaklıklar da cilalı aynalara dönüşüp mahkûmu (kendisine) yansıtıyordu kuşkusuz. Hapiste insana eziyet eden şey, bir an için bile olsa kendinden kaçamamasıydı. Ben de benliğin o sımsıkı kapalı torbasının içinde kıvranıp duruyordum.” (Abe 64). Baktığı her yerde kendi benliğinin bir yansımasını gören kahraman, özellikle etkilere geçemediği dış dünyanın ve insanların bir hapisane duvarı gibi yansıtıcı etkisi nedeniyle eskiden uyum içinde yaşadığı benlik algısından uzaklaşır. Başlangıçta kendini güçlü gösterme çabası içerisindeyken artık zayıf düşmüş bir benlik algısına sahip olduğunu itirafa başlar. İşi, evliliği ve çevresi tarafından kabul gören normal bir yaşantıyla geliştirdiği olumlu benlik algısı kazadan sonra uyumsuz ve kararsız bir benlik algısına dönüşür. Maskeyi deneyimledikten sonra söyledikleri ise onun eski benliği ile yeni benliği arasındaki zıtlığı da görünür kılmaktadır:

Ağızda bıraktığı tat çok acıydı. Hafızan ve alışkanlıkların aynı kaldığı sürece sadece yüzünü yenilemek, dipsiz bir kovaya su doldurmaya çalışmaktan farksızdı. Yüzene maske takıyorsan, kalbine de ona uygun olacak şekilde baştan sona hesaplanmış bir maske takman gerekiyordu. Mümkün olsaydı da, oyunculuğumu ve uydurduğum hikâyeleri, yalan makinesine bile yakalanmayacak kadar mükemmelleştirebilseydim keşke (Abe 108).

Kahramanın maskeden beklentisi, eski yaşantısına dönüp “sağlıklı” ilişkilerini ve kendisini rahatsız etmeyen benlik algısını tekrar yaşayabilmektir. Ancak maskeyle kazandığı yeni benliği onda pişmanlıklara sebep olur. “Benlik algısı ile tutarlı davranışlar gösteren birey, fenomenal alandaki gerçeklikle tutarlı olmadığı zaman uyumsuzluk ve çatışmalar ortaya

çıkarak. Bu durum benlik bütünlüğünün dağılmasına ve artan baskılarla bireyin savunma duvarını yıkarak davranış bozukluklarının oluşmasına neden olur” (Aydın 146). Kahramanın yaşadığı olumsuzluklar ve davranış bozuklukları aslında yapay bir nesnenin getirdiği zorunluluk değil, kahramanın ruhunun bir yerlerinde yuva yapmış ancak aile ve toplum ilişkileri neticesinde baskılanmış, kabul edilebilir bir forma kavuşturulmuş benliğinin bir başka tarafının neticesidir.

İnsanlığımı Yitirirken romanında benlik algısının gelişmesini çocukluk döneminden itibaren takip etmek mümkündür. Yozo; zayıf, elinden bir iş gelmeyen, aile içerisinde ve daha sonra çevresinde kabul görmek için onların “beklentilerine” uygun davranışlar sergileyen bir kişiliğe ve benlik algısına sahiptir. Çocukluk yıllarındaki durumunu şöyle dile getirir:

Çocukluğumdan beri zayıf bir yapıya sahiptim ve yatak meskenim olmuştu. Orada uzandığımı hatırlıyorum; çarşafına, yastık yüzüne, yorgan kılıfına ve diğer şeylere bakar ve sıkıcı tasarımlarını düşünürdüm. Bunların ilginç bir şekilde günlük hayatta kullanışlı olduğunu on iki yaşına yaklaştığımda anladım ve insanların bu kadar hesaplı yaşaması beni hayal kırıklığına uğratmış ve üzümüştü (Dazai 12).

Yozo, hayata ve insanlara yönelik sorgulamalarında kendi kişiliğinin diğerleriyle örtüşmeyen yönlerine dikkat çeker: “Düşündükçe daha da anlayamaz hâle geliyorum ve kendimi yalnızca benim tamamen farklı olduğum şeklindeki korkunç, rahatsız edici düşüncenin saldırısına uğramış buluyorum.” (Dazai 14). Yukarıda kültür-insan ilişkisi bahsinde sözü edildiği üzere ailesi tarafından kendisine karşı yapılan her türlü azarlama Dazai’nin kahramanında dayanılmayacak bir ıstırap uyandırır: “En küçük azarlama bana kulakları sağır eden bir gökgürültüsü gibi gelirdi ve beni o kadar büyük bir güçle yere sererdi ki çıldırarak gibi olurdu.” (Dazai 15). Bu gibi durumlar onun insanlarla birlikte yaşayabilme “uyumunu” da sorgulamasına neden olur. Hatta başkalarıyla “tartışma” ve kendini “savunma” noktasında bile onu çekimser bırakır. Kendi içinde yaşadığı korkuları başkalarıyla paylaşmak yerine “yön değiştirmeyi” tercih eder: “Melankolimi ve öfkemi gizlemek için büyük çaba sarf ettim ve bunun yerine kendimi masum bir neşe havası geliştirmeye adanmıştım. Böylece yavaş yavaş eksantrik bir soytarıya dönüştüm.” (Dazai 16). Yozo’nun kendini tanımlamasında en dikkat çeken hususlardan biri eksantrik bir soytarıya dönüştüğünü belirtmesidir. Buna göre o, kendi benliğinin farkındadır ve iki farklı kişilik özelliğine sahiptir. Biri her şeyi dışarıdan gözlemleyen ancak yetersizlik, çekimserlik ve öz güven eksikliği gibi nedenlerle baskılanan gerçek benlik, diğeri ise dışarıdan kabul görmek için geliştirdiği neşeli ve uyumlu soytarı benliğidir. Yozo kendi isteklerine göre değil, çevresinin ondan beklentileri ve ona dayatmalarıyla geçirdiği bir çocukluk dönemi

yaşar. Babası bir seyahat dönüşü, Yozo'ya ne istediğini sorduğunda Yozo cevap veremez. Onun yerine konuşan ağabeyi olur:

“Kitap istersin değil mi?” dedi büyük abim ciddi bir ifadeyle. “Anladım.” Babam bozulmuş halde not defterine bile yazmadan defteri pat diye kapattı.

Ne çuvallama ama. Babamı kızdırdım, intikamı korkunç olacak, hemen bir şeyler yapmalıyım, çok geç olmadan bunu telafi etmeliyim! O gece yatakta titreyerek yatarken aklımdan bunlar geçiyordu. Ardından kalkıp oturma odasına gittim, babamın defterini masadan alıp sayfaları karıştırmaya başladım. Hediyelerin yazdığı sayfayı bulduğumda kalemin ucunu yalayıp oraya “ASLAN MASKEŞİ” yazıp uyudum. O aslan maskesini hiç mi hiç istemiyordum. Onun yerine kitap çok daha iyi olurdu. Fakat babamın bana maskeyi almak istediğini fark edip onun bu niyetine karşılık olarak gönlünü almak için gecenin o saatinde böyle bir maceraya çıkmıştım gizlice (Dazai 18).

Yozo'nun, başkasının isteklerine göre hareket etmesi, onun kendi kişiliğine uymadığı hâlde bir “aslan maskesi” istemesine dahi sebep olacak niteliktedir. Maske de onun olmadığı biri gibi görünme tavrının en belirgin göstergelerinden biridir. Onun dış faktörlere bu denli bağlı kalması asıl benlik algısının gelişmesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Çünkü “dış faktörlere fazlasıyla ilgi göstermek içsel hayatın yollarını tıkamaktadır.” (Jung 78). Yozo okula başladıktan sonra saygı duyulan biri olma yolunda ilerler. Ancak sahip olduğu düşük benlik algısı nedeniyle bu durum karşısında da tereddütler yaşamaya başlar:

Okulda saygı duyulmak üzereydim. Saygı duyulma düşüncesi beni fazlasıyla korkuturdu. Bana göre “saygı görmek”, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten biri beni görene, yüzümü bir avuç toz hâline getirip beni ölümden beter bir utanca mahkûm edene kadar herkesi mükemmele yakın bir hileyle kandırmak anlamına geliyordu. Benim saygı tanımım buydu (Dazai 19).

Yozo'nun saygı konusunda, kendisini saygı duyulabilecek biri gibi algılamaması küçük yaştan itibaren “soytarı” bir benlik geliştirmesine neden olur.

Kendine saygı duyan bir kişi kendine iyi davranır, kendini sevmeye ve mutlu olmaya layık görür. Benlik saygısı aynı zamanda yaşamın içindeki olay ve güçlüklerle sorumlu ve etkili bir biçimde mücadele etmek için kişinin özgür iradesini, beceri ve öğrenme yetisini kullanabileceğinden emin olmasını sağlayan güvenlik duygusuna da dayanır (Duclos 13).

Yozo ise saygı konusunda kendi benlik algısının önüne çektiği setler nedeniyle bu gelişimden mahrum kalır. Okul hayatında her zaman kendisinden beklendiği gibi davranmaya çalışır. Kompozisyon derslerinde komik öyküler yazar, derslerde beklenen cevapları verir. Ancak sahip olduğu

benlik, bunun tam tersini yapmak istemektedir: “Fakat benim kişiliğim, o yaramaz çocuğun tam bir antiteziydi.” (Dazai 20). Bu durum karşısında ise yapabileceği tek şeyin “susmak, tahammül etmek ve soytarılığa devam etmek” olduğunu düşünür. Yozo, sahip olduğu benliği ile başkalarının beklentilerine uygun hareket eden beni arasındaki çatışmayı büyük bir ıstırap içinde sürdürür. Çevrenin etkisinin de farkında olan kahraman “insanların bana Yozo olarak bilinen bu ‘ben’e karşı sert bir güven duvarı örmüş olmaları” (Dazai 20) ifadeleriyle belirttiği çaresizliği sebebiyle sahip olduğu benliği bir türlü yaşayamaz. Çünkü “Kişiliğimiz, yaşamımız boyunca ayırt etmesi zor ya da imkânsız olan tohumlardan gelişir, kim olduğumuzu ise sadece eylemlerimiz ortaya çıkarır.” (Jung 198). Yozo, okul hayatı boyunca karşılaştığı insanlarla bir arada olmak ve kendini kabul ettirmek için “soytarı” olarak nitelediği diğer benlik algısını ön planda tuttuğu için eylemleri onu istemediği noktaya sürükler. İçten içe rahatsız olduğu bu öteki beni, artık onun gerçek kişiliği gibi görülmektedir. Zaman zaman Yozo, Takeiçi gibi zayıf yapıda gördüğü kişiler tarafından “Bilerek yaptın.”, “Gerçekten mi?” gibi ifadelerle uyarıldığında asıl benliğini hatırlasa da hayatını devam ettirmek için “soytarı” kişiliğiyle hareket eder. İlerleyen yıllarda bir karikatürist olarak yaşamını sürdürmeye başladığında bile kendi adını kullanmak, asıl benliğiyle hareket etmek yerine Coşi İkita müstearı ile yazmaya başlar. Yozo’nun benlik algısı zamanla artık sahip olmak istediği benliğinden uzaklaşır. İçki ve morfin gibi maddelerle benliğindeki ıstırapı dindirmeye çalışır ancak geçici avuntulardan sonra daha şiddetli acılar çekmeye başlar: “Bana düşen, her zamankinden daha şiddetli ıstırap çekmek için bir pis, aşağılık suçu diğerinin üstüne koymak. Ölmek istiyorum. Ölmek zorundayım. Hayatın kendisi tüm suçların kaynağı” (Dazai 107). Yozo, babasının ölüm haberini aldıktan sonra ise tamamen yıkıma uğrar. Aslında babasıyla uyumlu bir baba-oğul ilişkisi bulunmasa da babasının “rahatlatıcı ve baskın varlığı” (Dazai 111) onun için bir dayanak kaynağıdır.

Her iki eserin kahramanı da benlik algısı hususunda arafta kalmış bir yapıya sahiptir. *Başkasının Yüzü*’nde kahramanın yaşadığı kaza sonrasında başlayan benlik algısındaki değişim, *İnsanlığımı Yitirirken*’de çocukluk yıllarından itibaren başlar. İlk romanda kahraman dış görünüşü nedeniyle ve sosyalleşebilme arzusuyla fiziksel bir maske yaparak kabul görme, saygınlık kazanma ve “normal” yaşantısını sürdürme arayışındadır. İkinci romanın kahramanı Yozo ise aynı hususlarda, “soyut bir maske” olan kendi geliştirdiği “soytarı” kişiliği aracılığıyla başarılı olmak ister.

Kobo Abe ve Osamu Dazai’ın Roman Başkışilerinin Kendilerine ve Topluma Karşı Yabancılaşmaları

“Kişinin çeşitli nedenlerle çevresine ilgisinin azalması, başkalarıyla iyi ilişkiler kuramaması, çevresindekilerle uyumunun bozulması, kendisini yalnız ve umarsız duyumsaması durumu” (TÜBA Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü) olarak tanımlanan yabancılaşma; sosyolojik ve psikolojik boyutlarda ortaya çıkmaktadır. Modernleşmenin beraberinde getirdiği bireyselleşme bir bakımdan yabancılaşmanın da temelini oluşturan etmenlerdendir. Yabancılaşma kelimesinin kökeni; “kendinden geçme, benliğin dışına çıkma” anlamlarına gelen *ekstasis* sözcüğü ile ilişkilendirilmektedir (Özbudun 2007 aktaran Özdem 2015). Sözcüğün İngilizcesi olan *alienation* ise başka/başkası anlamlarına gelen *alius*’tan geldiği ifade edilmektedir (Ertoy 2007 aktaran Çiçek 2015). Yabancılaşma kavramı, bireyin kendisiyle olan bağına uzaklaşmasından hareketle tanımlanıyor olsa da yabancılaşmanın toplumsal boyutu, yabancılaşmayı görünür kılan en temel unsurlardandır. Yabancılaşma sonucunda birey; kendisinden, çevresinden ve ailesinden uzaklaşır (fiziken ya da soyut olarak), kendisini toplumun bir parçası olarak hissedemez (Özdem 2015). Yabancılaşma durumunu tecrübe eden birey, toplumsal ilişkileri sürdürmekte güçlük çeker, isteksizlik ve ruhsal bir çöküntü hâlini yaşar (Özdem 2015).

Yabancılaşma, belirli koşullar altında yaşamını sürdüren insan ve onun yaşamı temelinde gerçekleşen bir durumdur (Marx 1999 aktaran Şenses 2017). Başlangıcı insanlık tarihine kadar dayandırılabilen yabancılaşmanın problem olarak görünen esas biçimi, kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışı ile kendini göstermiştir (Şenses 2017). Dolayısıyla yabancılaşmanın sanayi devrimi sonrası gerçekleşen toplumsal değişmelere paralel olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Makineleşme ile iş gücüne olan ihtiyacın azalması ve modern toplumlarda artan bireyselleşme ile bireyler kendilerini çarkın dışında, yalnız, değersiz ve kaybolmuş hissetmeye başlamıştır (Özdem 2015). Seeman yabancılaşmayı; tecrit edilme, kendine yabancılaşma, güçsüzlük, anlamsızlık ve normsuzluk kategorilerinde ele almaktadır (Tezcan 1991 aktaran Özdem 2015). Tecrit edilme, içinde bulunulan toplumun toplumsal norm ve değerleri ile bütünleşememe; kendine yabancılaşma, bireyin kendi eylemlerinin paydaşı olmadığını hissetmesi; güçsüzlük, bireylerin hedeflerini gerçekleştirememesi ve başkaları tarafından yönlendirilme/yönetilme durumunun doğurduğu ruh hâli; anlamsızlık, bireyin inanacağı doğruları tespit edememesi ile çevresinde olup bitenlere anlam verememesi durumu; normsuzluk, bireyin hedeflerini gerçekleştirmede toplumsal normlar ile istekleri arasında kalması durumu ile açıklanabilir (Özdem 2015). Yabancılaşma, “modern bireyin, çıkar ve güç ilişkileriyle dolayımlanmış toplumsal yapıda kendinden ve diğerlerinden ‘uzağa-düşmüşlük’ içinde” olmasına neden olan unsurdur (Coşkun 123).

Bireyin toplum içinde kendine bir yer edinebilmesi, kişilik gelişimi ve onu nasıl algıladığıyla yakından ilgilidir (Coşkun vd. 2009). Bireyin gelişim sürecinde benlik algısını geliştirmesi, çevresiyle olan etkileşimiyle gerçekleşmektedir. Etkileşimde bulunduğu kişiler ve toplum, bireyin kimlik ediniminde önemlidir. Bu süreçte birey çevresinden gördüğü etkilerin niteliği ve baskı ile baş edememeleri sonucu yabancılaşma durumunu yaşayabilirler (Coşkun vd. 2009). Yabancılaşma temelde toplumsal hayat içinde ortaya çıkar, toplumsal etki ile genişler, etkisi bireyce yoğun olarak hissedilir (Çiçek 2015). Birey, toplum içinde toplumsal (yaş, cinsiyet, sınıf vb. kategorilerde) ve bireysel kimlikleri (isim, görünüş, vb.) ile var olmaktadır (Goffman 2017) ve yabancılaşma, her iki kimlikten de uzaklaşmayı beraberinde getirir.

İncelenen romanlardan *Başkasının Yüzü*'nde baş kahramanın çevresindeki insanlara karşı yabancılaşma hissettiği durumlardan ilki, genç bir asistan kızın "Sahte Yüz" isimli bir eskizi göstererek "Bakın hocam, çok ilginç bir resim." (Abe 16) dediği sahnede yaşanır. Resim ile kendisi arasında analogi kuran kahraman içten içe kızmaya başlar:

Elbette kızın kötü bir niyeti olamazdı. Ayrıca onda bu hissi uyandıran şey, daha en baştan benim bilinçli bir şekilde onu oraya doğru sürüklememdi. Evet öyle, kendine gel! Şimdi kızmaya kalkarsan bugüne kadarki emeklerinin sabun köpüğünden ne farkı kalacak!.. Bu telkinlere rağmen, daha fazla sabredemedim ve resim bana sanki kızın gözünden benim kendi yüzümmüş gibi görünmeye başladı... Sadece görülebilen, bakışlara karşılık veremeyen sahte bir yüz... Kızın beni böyle gördüğü düşüncesi gerçekten dayanılmazdı. Bir anda resimlerin olduğu kitabı yırtıp ikiye ayırdım. Aynı anda kalbimin de yırtıldığını hissettim. Bu yırtıktan, içim çürümüş yumurta gibi akıp dışarı çıktı. Boş bir kabuğa dönüştüm. Üst üste koyduğum sayfaları pişmanlıkla kıza geri verdim. Ama artık çok geçti (Abe 16).

Kalbinin yırtılmasını, aynı zamanda insanlarla olan ilişkisinin de kopmaya/eksilmeye başladığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Nitekim bu sahneden sonra pek çok kez benzer durumla karşılaşır ve benzer tepkilerde bulunur. Bu süreçlerde kahramanın bilinci yerindedir ve tercihleri bilinç doğrultusunda gerçekleşir: "O âna kadarki çalışmalarımın ışığında bakıldığında dahi insanın görünüşüyle ruh hâli ve karakteri arasında belli birtakım ilişkilerin olduğunu kabul etmek zorundayım." (Abe 55). Söz konusu ilişki onun çevresine karşı tiksinti uyandırdığı gerekçesiyle insanlardan uzaklaşmaya başlar. Bir noktada düşünceleri "yüzü olmayanın ruhu da yoktur diye düşünüyor olmalı ki aralarına girmeme bile izin vermiyorlar" (Abe 63) boyutuna kadar ulaşır. Benliğinde hissettiği bu yabancılık/tecrit durumu onun kendini daha çok soyutlamasına neden olur. Kahramanın hissettiği uzaklaşmanın en belirgin boyutu eşi üzerinden aktarılır. Eşine karşı hissettiklerini şöyle dile getirir:

Kim ne derse desin, benim gözümde bir numaralı “başkası” sendin. Hayır, olumsuz anlamda söylemiyorum. Diğer herkesten önce oradaki yolu yeniden inşa etmem gereken muhatap ve göndereceğim ilk mektubun alıcı kısmına adımı yazmam gereken kişi sendin; herkesten önce sen geliyordun. (Abe 77).

İnsanlardan uzaklaşmamak için yakınlarından başlayarak giriştiği mücadele, kahramanın daha da yalnızlığa sürüklenmesine neden olur. O her çabasında yeni bir açmazla karşılaşır. Eşinin evdeki “normal/rutin” gösterdiği davranışlar kahramanın benliğinde yeni yaralar açar:

Gaz sobasını çabucak ayarlayıp mutfağa geçtin. Sıcak bir el havlusu getirir getirmez hemen küvetteki suyun sıcaklığına bakmaya banyoya koş-tun. Beni tümden tek başıma bırakmıyordun ama yanımda uzun süre durmuyordun da. Bir ev hanımının bunları yapmasında gariplik yoktu ama benim bahsettiğim, hareketlerindeki aşırıya varan duygusuzluktu. Gerçekten de, her şeyi son derece zekice yapıyordun. Aramızdaki sessizlik anormal görünmesin diye, zamanı, elektronik bir tartı hassasiyetiyle manipüle ediyordun (Abe 78).

Gündelik akışın bir parçasıymış gibi geçiştirilen her karşılaşma, yabancılaşma hususunda yaralar açmaya devam eder. Kahraman bunun bilincinde olduğunu sürekli tekrar eder. Aralarındaki suskunluğun konuşulabilecek her şeyin konuşulduğu için değil, tüm konuların baştan bir sessizliğe gömüldüğünden kaynaklandığını dile getirir (Abe 82). Kobo Abe'nin kahramanı, yaşadığı sorgulama süreçlerinin birinde, farklı milletlerden insanların başka toplumlarca ön yargı ile karşılaşmalarını anımsar:

Korelilerin sık sık ön yargılara maruz kalması arasında paralellik kurmuş, farkında olmadan onlara bir yakınlık duymuş olabilirdim. Elbette, kişisel olarak Korelilere karşı hiçbir ön yargı beslemiyordum. Zaten en başta, yüzüm olmadığı için ön yargı besleyecek vasfa sahip değilim. Irksal ön yargı genelde şahısların fikirlerinin dışında geliyor ve tarih gibi, millet gibi şeylerin üzerine gölgesini düşürdüğünde apaçık bir mevcudiyete kavuşuyordu. Bu yüzden, sübjektif olarak bakıldığında, onların arasında sığınacak bir yer aramış olmam, mantıksal olarak, ön yargının başka bir şekli oluyordu belki de (Abe 103).

Bu düşünceler onun, kendisini toplumdaki uzak hissettiği için yeni bir sosyal çevre oluşturma, yeni bir topluluğa dâhil olma arzusunu işaret eder. Aradığı bütünlüğü bir türlü yakalayamadığında ise yalnızlık hissi artmaya başlar. Ona göre yalnızlık “ondan kaçtığın için cehennemdir; onu kendiliğinden isteyenler içinse tam tersine orada bir münzevinin mutluluğu vardır.” (Abe 109). Yalnızlıktan kurtulmak ve eski yaşantısına dönmek için tasarladığı maske öne çıkar. “Maskenin kişiliği kesinlikle bir sihirbazın şapkasından fırlayan tavşan değildi. Şimdiye kadar gerçek yüzümün bekçiliğinde giriş çıkışları sıkıca kontrol edildiği için, sonunda ben farkına varmadan çıkıp gelen benim bir parçamdaki ibaret olmalıydı.” (Abe 117).

Maskeyle birlikte edinilen yeni yüz ve kimlik kahramanın da ifadesiyle benliğinde olmayan tamamen dışarıdan edinilmiş bir karakter değildir. Topluma karşı duyduğu yabancılık nedeniyle evvelden beri bastırıldığı bilinç durumlarının ortaya çıkmasından ibarettir. Bu husus ise onun bakış açısıyla şöyle ifade edilir “benim mutsuzluğum yüzümü kaybetmekten çok kaderimde diğer insanlarla hiçbir ortak nokta bulunmamaktan kaynaklanıyordu. Sırf başkalarıyla ortak bir kaderi paylaştıkları için kanser hastalarını bile kıskanıyordum.” (Abe 134).

Tecrit edilmişlik hissi o derece ağır basmaktadır ki ciddi bir hastalığın pençesindeki insanların oluşturduğu gruba dahi imrenerek bakan bir zihin süreciyle karşı karşıya kalır. Maskenin ardına sığınarak topluma karışmak, insanlarla yeniden ilişki kurmak ister. Ancak “dışa dönük ve uyumsuz tip” (Abe 145) olarak nitelediği yeni benliği onun yalnızlığına çare olamaz. “Zaten maskenin kendisi toplum düzenine karşı ağır bir yıkım hareketi” (Abe 147) şeklinde onun bilincinde yer edinmiştir. Kahramanın gerek bu düşüncesi gerek devam eden anlatımda toplumun tamamı için seri üretim maske yapma tasavvuru bir yandan toplumsal yabancılaşma ve insani ilişkilerin bozulması anlamına gelirken diğer yandan yeni bir toplumsal yapı inşa etme fikrini ortaya koyar. Maskeyle kurulan yeni benlik ile yüzünün yaralanmadan önceki benliği arasında sıkışıp kalan kahraman, sonunda bunun trajik bir çıkmaz olduğunu düşünür. Karısının yazdığı mektup ise onun kendine ve topluma yabancılaşmasını ortaya koyar niteliktedir. “sen her şeyi yanlış anlamışsın, öyle değil mi? Seni reddettiğimi yazmışsın ama bu doğru değil. Asıl sen kendi kendini reddetmedin mi?” (Abe 203). Bu sorgulama kahramanın yaşadığı yalnızlık ve yabancılaşma durumlarının aslında tamamen kendi hissiyatından kaynaklandığını dile getirmektedir. Mektubun devamında karısının kahramana söyledikleri onun yabancılaşmayı kendi düşünce ve duyguları nedeniyle yaşadığı yönündedir: “Senin bana değil bir aynaya ihtiyacın var. Senin için başkaları, seni yansıtacak aynalardan ibaret. Bir daha asla o aynalar çölüne dönmeye niyetim yok. Bir ömür hazmedemeyeceğim saçmalıklarınla içim patlayacak kadar dolu artık.” (Abe 205). Karısının söylediklerinden hareketle iki farklı kahramanın olaylara bakışının aslında aynı hususun nasıl farklı şekillerde yorumlanabileceğine işaret etmektedir. Yaşadıklarından sonra ise kahramanın topluma karşı tavrı tamamen onlardan kopma ve uzaklaşma şeklinde gerçekleşir: “İnsanlardan nefret edeceğim... Kimseye hesap vermek zorunda değilim!” (Abe 216).

Dzai’ın *İnsanlığımı Yitirirken* adlı eserinde; roman kahramanının, topluma yabancılaşarak gündelik hayatta gerçekleştirmesi gereken pratiklerden dahi uzaklaşması ve zamanla insani değerlerini kaybedişi anlatılmaktadır. Yozo, küçük yaşlarda mutluluk hususunda başka insanlarla arasında bir farklılık olduğunu düşünmektedir: “Mutluluk fikrimin diğer

herkesin mutluluk fikriyle tamamen çelişmesinden korkuyordum. Bu korku beni tüketiyor, bazen geceleri kıvrınmama, acı içinde inlememe, deliliğin eşiğine gelmeme neden oluyor.” (Dazai 13). Yaşadığı bu duygu durumu, onun kendi mutluluğu ile başkalarının mutluluğunu mukayese ettiği noktada yaşadığı hayatı “cehennem gibi” hissetmesine neden olur. Çünkü başkalarıyla yaptığı mukayesede “bana şanslı olduğumu söyleyenlerse benimkiyle kıyaslanamayacak ve ölçülemeyecek kadar mutlu görünüyorlar” (Dazai 13) diyerek kendini toplumun diğer üyelerinden farklı görmeye başladığını sezdirmektedir. Yaşının küçüklüğüne rağmen endişeleri ve kaygıları insanlarla bir arada yaşayıp yaşayamama sorununa kadar uzanır: “O yaşta bile insanlar arasında yaşayamayacağımdan şüphelenmeye başlamıştım. Ne başkalarıyla tartışabilir ne de kendimi savunabilirdim.” (Dazai 15).

Yozo, geliştirdiği “soytarı” benliğinin arkasına gizlenerek yeni bir benlik kazanan *Başkasının Yüzü* romanın kahramanı gibi yavaş yavaş kendinden ve toplumdan uzaklaşmaya başlar. Bu hususta “dil” de Yozo için ortak bir anlaşma aracı olmaktan uzak görünmeye başlar: “İnsan türünün diline hiç mi hiç inancım olmadığı için kompozisyon yazmak benim için soytarılığımın basit bir formuydu sadece. İlkokulda ve ortaokulda öğretmenlerimi gülmekten öldürmüştüler. Fakat benim için hiçbir anlamları yoktu.” (Dazai 33). Başkalarıyla birlikte yaşama ve kendini onlara kabul ettirme düşüncesiyle geliştirdiği bu öteki/soytarı benliği de artık Yozo’ya uzak gelmeye başlar.

Birileriyle birlikte yaşama işleri pek benlik değil. Ne zaman “gençliğin samimiyeti ve coşkusu” ya da “gençliğin gururu” gibi şeyler konuşulduğuna duysam içim ürperirdi. Bu tür konuşmalar, insanların bahsedip durduğu şu “okul ruhu” bana tamamen yabancıydı. Sınıf ve yurt, bana ne-redeyse mükemmele yakın soytarılığımın bir işe yaramadığı çarpık cinsel arzu öbeği gibi geliyordu. (Dazai 35).

Başkasının Yüzü’nde olduğu gibi, Yozo da okul/gençlik yıllarında uyuşturucu “madde” bağımlılıklarıyla yaşadığı yalnızlık, yabancılık duygusunu dindirmeye/hafifletmeye çalışır. Ancak aradığı teselliye bunlarla da bulamaz. Toplumdan git gide uzaklaşan Yozo diğer romanın kahramanı gibi uç noktalarda tavır ve davranış sergilemeyi, insanlarla bir arada bulunmaya tercih eder: “İnsan toplumunda dehşet içinde ve cehennem gibi gecelerde yaşamaktansa hapiste olmamın daha sağlıklı olduğunu düşünüyordum bazen.” (Dazai 44). Bu düşünme biçimi Kobo Abe’nin kahramanından biraz farklıdır. O yalnızlık yerine kanser hastalarının oluşturduğu grubu bile kıskanırken Yozo, insanlar içinde olmaktansa hapis gibi bir anlamda tecrit mekânında bulunmayı yeğler. Artık insanlardan tamamen uzak bir yaşam isteyen Yozo “İnsanların dertleriyle uğraşmak istemiyordum. Bu anafora kapılıp gitmek dehşet verici olurdu.” (Dazai 54)

diyerek bir başka insanla yakınlık kurmayı kaçınılması gereken durumların başında görür. Çünkü o, diğer insanların kendisinden tamamen uzak olduğunu düşünmektedir: “Geride bırakılan bir tek ben vardım, insan toplumdandan sonsuza dek kaçan, içeriden biri ya da dışarıdan biri ayırımına bakılmaksızın, Horiki tarafından bile terk edilmiş bir soytarı.” (Dazai 71). Yozo kendisine tüm kapıların kapandığını artık insanlarla ve toplumla olan bağlarının onarılmaz şekilde sarsıldığını düşünmeye başladığı noktadan itibaren sorgulamaları daha da derinleşir.

Toplum dediği tam olarak neydi? İnsanın çoğulu mu? Toplum denen şey tam olarak nerede bulunuyordu? Tüm hayatımı toplumdan korkarak, onu güçlü, ürkütücü ve korkutucu bir şey olarak hayal ederek yaşamıştım. Ama Horiki konuşurken birden anladım.

“Toplum dediğin şey sen değil misin?”

Bu cümle dilimin ucuna kadar geldi ancak Horiki’yi kızdırmak istemediğim için sustum.

(Toplum bunu kabul etmez.)

(Toplum değil. Sen kabul etmezsin, değil mi?)

(Eğer böyle yapmaya devam edersen, toplum sana iyi davranmaz.)

(Toplum değil yani. Sen.)

(Toplum seni canlı canlı gömer.)

(Toplum değil. Beni gömecek olan sensin, değil mi?) (Dazai 77).

Giriştiği sorgulamanın ardından Yozo, toplum denen olgunun bireyden başka bir şey olmadığını düşünmeye başlar. Bu durum onu biraz daha rahatlatır. Ancak davranışlarındaki ölçü bu defa da toplumun genel normlarını aşan noktaya ulaşır: “Tek istediğim ‘geçmişin yerleşik kuralları’ndan kaçınmaktı. Barlarda serserinin teki gibi davranıyordum, gördüğüm her kızı öpüyordum, aşk intiharından önce olduğum vahşi sarhoşa dönüşüyordum tekrar. Yok, daha da beterdim.” (Dazai 79).

Yozo da yaşadıklarından sonra *İnsanlığımı Yitirirken* romanının kahramanı gibi yaşamı hususunda bir boşluk içine düşer: “Artık ne mutlu ne de mutsuzum. Her şey geçip gidiyor. Bu zamana kadar yaşadığım, soğuk bir cehennemi andıran sözde ‘insan’ dünyasında tek gerçek şey bu. Her şey geçip gidiyor.” (Dazai 112).

Sonuç

Edebî eserler aracılığıyla disiplinler arası incelemelerde bulunmak, insan yaşamının çeşitli yönlerini anlamaya, insanın göstermiş olduğu davranışların nedenlerini ortaya çıkarmaya imkân tanıyacak sonuçlara ulaşmayı sağlayabilir. Yazarların toplum içerisinde yaşayan bireyler olduğu apaçık bir gerçektir. Dolayısıyla ait oldukları toplumun kültürünü, dilini, yaşayış biçimini vb. pek çok hususu eserlerinde işlemektedirler. İncelenen romanlarda da insan-toplum arasındaki ilişki, çocuk ve yetişkin iki farklı

bireyin sonraki yaşamını belirleyecek sonuçlar doğurmaktadır. Toplumla ve toplumun üyesi olan diğer bireylerle kurulan sağlıklı ilişkiler, bireyin benlik gelişimini olumlu yönde etkilerken *Başkasının Yüzü ve İnsanlığımı Yitirirken* romanlarının kahramanlarında olduğu gibi, sağlıklı ilişkiler neticesinde bireylerin benlik algısında başlangıca nazaran çok büyük değişiklikler olduğu görülmektedir. Neticesinin ise kendine ve topluma yabancılaşmaya kadar uzandığı görülmektedir. Her iki romanda da ailenin rolü son derece dikkat çekmektedir. *İnsanlığımı Yitirirken*'de Yozo, çocukluğundan itibaren sahip olmak istediği asıl benliği ile ailesiyle başlayıp çevresinin de etkisiyle geliştirdiği “soytarı” benliği arasında sıkışıp kalır. Bu onun benlik algısında tahribata yol açarak problemlili bir bireye dönüşmesine neden olur. *Başkasının Yüzü* romanında ise kahramanın hayat öyküsü yetişkin bir birey olduğu sahneden başlatılır. Ancak onun yaşadığı kaza sonrasında yüzünün büyük bölümünün yaralanmasıyla başlayan süreçte benlik algısında yaşadığı değişim, tıpkı Yozo'nunki gibi sağlıklı bir duruma evrilir. Roman kahramanı, yaşadığı kazanın neticesinde yaralanan yüzü dolayısıyla “yüzsüzlük” problemi yaşamaya başlar. Bu onun benlik algısının değişmesine neden olur. Buradan anlaşılmaktadır ki insanların diğer insanlara karşı tavır ve tutumlarının birey üzerinde dönüştürücü bir etkisi bulunmaktadır. Nitekim her iki romanda da başka insanların yaptıkları, yapmadıkları, söyledikleri ve söylemedikleriyle roman kişilerini şekillendirdikleri görülmektedir. Benlik algısı değişen kişiler de toplum içerisindeki konumlarını sorgulamaya ve topluma karşı bir konumda yer almaya başlamaktadırlar. Dolayısıyla “uyumsuz, aykırı” kişiler olarak kendilerine ve topluma yabancılaşan bireyler, hissettikleri yalnızlıktan kurtulmak için içki ve morfin gibi madde bağımlılıklarına yönelmekte; bunlar aracılığıyla kurtulamadıkları bunalımlarından sıyrılmak için intihar teşebbüslerinde bulunmaktadır. Yaşadıkları hayata anlam veremeyen ve boşlukta bir yaşam algısına sahip bireyler, çevreleriyle etkileşimlerini olumlu/sağlıklı şekilde kuramaz ve ciddi sorunlar yaşayarak herkesten, her şeyden uzaklaşma kararı verirler.

Her iki eserde de kahramanların iki farklı benlik algısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. İlki sahip oldukları asıl benlik algıları iken ikincisi çevreye uyum sağlamak amacıyla geliştirdikleri “soytarı” benlik algısıdır. Romanlarda öncelikle sahip oldukları ilk benlik algısıyla insanlar/toplum tarafından kabul görme arzusunda bulunan kahramanlar, bu beklentileri gerçekleşmeyince “maskeler” aracılığıyla geliştirdikleri soytarı benlik algısıyla hareket ederler. Ancak yaşadıkları benlik çatışması nedeniyle bir gruba/topluluğa aidiyet hissedemez ve yalnızlık ortamına sürüklenirler. Onların yabancılaşma süreci, içinde yaşadıkları koşulların “zorunlu” bir sonucu olarak ortaya çıkar. Her iki romanda da satır aralarına gizlenmiş bu dikkatler romancıların, yaşadığı toplumun dinamiklerini iyi kavradığını ve

bireyin psikolojik tahlilini bütünlük içinde ortaya koyabildiğini göstermektedir.

İncelenen her iki romanda da modernizmin etkilerini görmek; toplumda ve bireyde ne gibi etkiler, değişiklikler meydana getirdiğini anlamak mümkündür. Bu romanların incelenmesi, Türklük bilimi açısından da kayda değer sonuçlar çıkarma olanağı tanımaktadır. Örneğin Türk romanının, incelemeye konu romanlarla aynı dönemde hangi meselelere odaklandığını, farklı bir milletin edebiyatıyla benzerlik ve farklılıklarını anlama imkânı sağlayacaktır. Bir başka yönden bugün üzerinde pek fazla çalışmanın bulunmadığı farklı milletlerin edebiyatlarıyla Türk edebiyatının münasebeti kurulacak ve Türk edebiyatının dünya edebiyatlarıyla olan ilişkilerini tespit etmenin fırsatı elde edilecektir.

KAYNAKLAR

- Abe, Kobe. *Başkasının Yüzü*. Çeviren Barış Bayıksel, Monokl Edebiyat, 2018.
- Aydın, Ayhan. *Eğitim Psikolojisi*. Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. Ötüken Neşriyat, 2007.
- Chang, Raymond, ve Goldsby, Kennet A. *Genel Kimya*. Çeviren Recai İnam ve Serpil Aksoy, Palme Yayıncılık, 2014.
- Coşkun, Seyit. “İnsansal Varoluş ve Özün Belirlenimi Olarak Yabancılaşma ve Özgürleşme”. *KAYGI*, no. 20, 2013, ss. 111-126.
- Coşkun, Yemliha, ve Cüneyt Altay. “Lise Öğrencilerinde Yabancılaşma ve Benlik Algısı İlişkisi”. *M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, no, 29, 2009, ss. 41-56.
- Çiçek, Nuri. “Franz Kafka’nın Eserlerinde Yabancılaşma Problemi”. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, no, 5(1), 2015, ss. 141-162.
- Dazai, Osamu. *İnsanlığımı Yitirirken*. Çeviren Peren Ercan, İthaki Yayınları, 2022.
- Duclos, Germian. *Benlik Saygısı, Yaşam İçin Bir Pasaport*. Çeviren Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Enç, Mitat. *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980.
- Gander, Mary. J., ve Harry. W. Gardiner. *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. Çeviren Bekir Onur, Ali Dönmez ve Nermin Celen, İmge Yayınları, 2015.
- Geçtan, Engin. *Varoluş ve Psikiyatri*. Metis Yayınları, 1990.
- Goffman, Erving. *Kamusal Alanda İlişkiler: Toplu Yaşamın Mikro İncelemeleri*. Çeviren M. Fatih Karakaya, Heretik Yayınları, 2017.
- Hoy, Anita Woolfolk. *Gelişim Psikolojisi*. Çeviren Duygu Özen, Kaknüs Yayınları, 2015.
- Jung, Carl. G. *Keşfedilmemiş Benlik*. Çeviren Canan Ener Sılay, İlhan Yayınları, 2013.
- Jung, Carl. G. *Kişiliğin Gelişimi*. Çeviren Duygu Olgaç, Pinhan Yayınları, 2015.

Kâğıtçıbaşı, Çiğdem. *Benlik, Aile ve İnsan Gelişimi*. Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

Kato, Şuiçi. *Japon Edebiyatı Tarihi*. Çeviren Oğuz Baykara, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012.

Kızıltan, Güven Savaş. *Kişinin Silinen Yüzü Çağımızda Yabancılaşma Sorunu*. Metis Yayınları, 1986.

Özdem, Hicran. *Alev Alatlının Or'da Kimse Var mı? Roman Serisinde Yabancılaşma (Bir Edebiyat Sosyolojisi Çalışması)*. 2015. Kırıkkale Ü, Yüksek lisans tezi.

Saydam, Mehmet Bilgin. *Delî Dumrul'un Bilinci*. Metis Yayınları, 1997.

Şenses, O. İnan. "Yabancılaşma: Bir Özgürleşme Sorunu". *Fiscaoeconomia*, no 1(2), 2017, ss. 60-72.

Taylor, Shelley. E. vd. *Sosyal Psikoloji*. Çeviren Ali Dönmez, İmge Kitabevi Yayınları, 2015.

https://en.wikipedia.org/wiki/Kobo_Abe. Erişim tarihi: 07.09.2023.

<https://thinpo.com/osamu-dazai-kimdir-eserleri-ve-hayati/>. Erişim tarihi: 07.08.2023.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %70, İkinci Yazar %30.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

GÜNEY SİBİRYA DESTANLARINDA AND KÜLTÜNÜN GELECEK KURGUSUNA DÖNÜŞÜMÜ: BEŞİK KERTMESİ

Öz: Kültür, bir milletin sahip olduğu değerler bütünüdür. Dil, gelenek, görenek, ortak duygu ve düşünce kültürü oluşturan değerlerin başında gelir. Toplumsal bir varlık olan insan, kültürü oluştururken evreni kendine örnek alarak yaşamını biçimlendirmeye çalışır. Buna bağlı olarak da evrende var olan varlıkların yapıp ettiklerini mikro düzeyde kendi yaşamında uygulamaya gayret eder. Evrende var olan hiçbir şey sonsuz değildir. Doğa baharla uyanır ve sonbaharla birlikte bir sonluluğa evrilir. İnsanoğlu da tıpkı çevresinde olan diğer canlı ve cansız varlıklar gibi bir sonluluk ile yaratılmıştır. Doğum ile ölüm arasında geçen süreç içinde insanoğlunun hayatına değer katan ve içinde yaşadığı toplumun kültürel kodlarını içinde barındıran bazı merhaleler vardır. Bu merhalelere geçiş dönemleri adı verilmektedir. Doğum ile başlayan ve insan yaşamının farklı bir yöne evrilmesine sebep olan bu dönemler aynı zamanda insanın tinsel anlamda bir üst seviyeye ulaşmasını da sağlar. Kısaca doğum, evlenme ve ölüm olarak üç başlıkta incelenen bu geçiş dönemlerinin her biri kendi içinde farklı inanç ve uygulamaları da barındırır. Bu inanç ve uygulamalar makro düzeyde toplumun değer yargılarını ve dünyayı anlama ve anlamlandırmaya yönelik hareket kodlarını ortaya koyar. Bu hareket kodları ise bireyin içinden çıkmış olduğu toplumun kendisine yüklemiş olduğu sınırlılıkları barındırır. Buna göre birey hareket alanını bu sınırlar içinde belirler. Bu çalışmada Güney Sibirya Türklerine ait destanlarda yemin kültürünün bir yansıması olarak beşik kertme olgusu gelecek kurgusu oluşturma bağlamında incelenmiştir. Bu kapsamda Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarından Türkiye Türkçesine aktarılan 62 destan metni taranmış ve bu destanlardan beşik kertme olgusu ile evlenme ritüelinin gerçekleştiği destanlar tespit edilerek metinsel bağlamı üzerinde yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Sibirya Türkleri, Destan, Evlilik, Ant, Beşik Kertme, Dönüşüm, Gelecek Kurgusu.

In The Epics of Southern Siberia, the Transformation of Oath Cult to Future Fiction: Being Betrothed in The Cradle

Abstract: Culture is the set of values a nation has. Language, tradition, customs, common feelings and thoughts are among the primary values that make up culture. While creating this set of values, human being who is a social being tries to shape her life by taking the universe as an example. Accordingly, in her own life at a micro level she tries to implement the actions of beings that exist in the universe. Nothing that exists in the universe is eternal. Nature wakes up with spring and evolves into finitude with autumn. Human being was created with finitude, just like other living and non-living beings around them. In the process between birth and death, there are some stages that add value to the life of human beings and embody the cultural codes of the society in which they live. These stages are called transition periods. These periods, which begin with birth and cause human life to evolve in a different direction, also enable human being to reach a higher level spiritually. Briefly, each of these transition periods, which are examined under three headings as birth, marriage and death, includes different beliefs and practices. These beliefs and practices reveal the society's value judgments and action codes for understanding and making sense of the world at the macro level. These action codes have the limitations imposed on the individual by the society from which she emerges. In this regard, the individual determines her field of action within these limits. In this study, being betrothed in the cradle, as a reflection of the oath cult in the epics of the South Siberian Turks, was examined in the context of creating a future fiction. In this context, 62 epic texts from the Altay, Tuva, Hakas and Shor epics translated into Türkiye Turkish were scanned, and among these epics, the epics in which being betrothed in the cradle and the marriage ritual took place were identified and interpreted on their textual context.

Keywords: South Siberian Turks, Epic, Marriage, Oath, Betrothed in The Cradle, Transformation, Future Fiction.

TÜRKÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi
Mirza POLAT

Ardahan Üni.
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak.
Çağdaş Türk Leh. ve Ed. Böl.

mirzapolat@ardahan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0400-1388

Gönderim Tarihi
Received
20.11.2023

Kabul Tarihi
Accepted
01.05.2024

Atf
Citation
Polat, Mirza. "Güney Sibirya Destanlarında And Kültürünün Gelecek Kurgusuna Dönüşümü: Beşik Kertmesi." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 153-166.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Evreni oluşturan her olgunun temel noktalarından biri zıtlıklar paydası üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Bu çerçevede varlığın zıt kutuplardan meydana geldiği evrende doğum ve ölüm bu zıt kutupların ana değişkenlerini oluşturur. İnsanoğlu da bu değişkenler arasında varlığını sürdürecektir ve neslinin devamını sağlayacak olan çoğalma edimini ortaya koymak için evlenir. Evlenme olgusunun tarihi hemen hemen insanoğlunun dünyadaki varlığı kadar eskidir. Evlilik yatay düzlemde kadın ve erkeğin belli ritüeller etrafında birbirlerine söz vermeleri olarak görülse de dikey düzlemde mensubu oldukları sosyal sınıf, grup, kabile, boy ya da milletin birbirlerine karşı vermiş oldukları söz olarak değerlendirilmelidir. Evlilik, iki kişi arasındaki ilişkinin meşruiyet kazanmasını sağlayan ve bireylerin buldukları toplum içinde farklı bir statüye çıkmalarına olanak sağlayan olgudur. Kişi bu statüye sahip olurken içinde bulunduğu toplumun normlarına göre hareket etmeli, daha önce yaşanmış tecrübelerden ortaya çıkan ve artık birer kural haline alan uygulamaları da göz ardı etmemelidir. Özellikle grup kimliğinin ön planda olduğu küçük toplumlarda grup üyelerinden biri ile evlenmemek bir tabu haline almıştır. Buna bağlı olarak da bu tarz gruplarda kişiler daha çok dışvilik olarak tanımlanan ve mensubu olmadığı bir soy, grup, sınıf ya da etnik gruptan biri ile evlenmek zorunda kalırlar. Bu tarz uygulamalarda bireylerin bir fikir beyan etmeleri söz konusu olamaz. Çünkü birey bu aşamada grup üyelerinin aksi yönünde bir fikir beyanında bulunmaya teşebbüs dahi etse bu teşebbüs onun cezalandırılmasına sebep olabilecektir. Bu bağlamda özellikle ilkel toplumlarda bireyselliğin ön planda tutulmadığı ve sosyal grupların karar verme merci olduğu dönemlerde evlilik fiziksel olarak iki kişi arasında olsa da iki grup arasında gerçekleşmektedir. Yani iki ayrı grubun üyesi olan kadın ve erkeğin evlenmesi aynı zamanda iki grubun da birbiri ile barışık hâle gelmesi ve kaynaşması anlamını taşımaktadır. Konu bu bakımdan irdelendiğinde birey iradesinin hemen hemen hiç kabul görmediği ve eylemlerin daha çok sosyal grubun kazanımlarına yönelik olarak yapıldığı sonucuna varılacaktır. Bu bakımdan sosyal grubun içinde evlenecek kişilerin kiminle evleneceğine “grup ya da grup şefi (lideri) herkes adına karar vermektedir. Bu yüzden evlilik genç insanlar açısından çoğu kez öğreti törenlerinin son aşaması ve nihai noktadır” (Bruhl 118). Bu nihai noktayı oluşturan evlilikler ise daha çok kendisinden olmayana kabul etme ve kendi sınırları dışından olan “öteki” ile barışık hale gelmek için yapılmaktadır.

Türk anlatılarında kahramanların dünyaya gelmeden önce ailelerinin yaşamış oldukları hadiseler, olağanüstü nitelikte olan kahramanın doğumunun gerekliliğini ortaya koymaktadır. Buna göre kahraman; babasının yaşlı olması ve obasını bırakacak bir evladının olmaması, obanın

çoğu zaman düşmanlar ya da Erlik'in yardımcıları tarafından yağmalanması ya da kahramanın içine doğacağı toplumun bir başka hükümdar tarafından kendi yönetimi altına alınması gibi hadiselerin olduğu bir dünyaya doğar. Kahraman çoğunlukla ya babasının, obasının öcünü almak için ya da evlenme yaşı geldiğinden dolayı aile kuracağı kızla evlenmek ve ona ulaşmak için bir maceraya atılır. Arkaik destan kavramı ve alplara mahsus evlilik üzerinde durduğu yazısında Mehmet Aça, kahramanların evliliğe giden serüvenini "olağanüstü bir şekilde doğan ve olağanüstü özelliklere sahip olan kahramanın daha doğmadan ya da doğar doğmaz sözlendiği ve kendisinden kaçırılan sözlüsünü ya da bir vesileyle (Kutsal bilge kitap, vs.) haberdar olup âşık olduğu kıızı bulmak için sefere çıkması, bu yolculuk sırasında pek çok olağanüstü engel ya da varlıklarla mücadele etmesi, sözlüsünün/sevgilisinin obasına/toyuna varan kahramanın rakiplerle mücadele etmesi ve kızın ya da kızın babasının ortaya koyduğu şartları yerine getirdikten ve rakiplerini alt ettikten sonra sözlüsü ya da sevdiği kızla obasına geri dönmesi" (16) şeklinde tanımlamıştır. Türk anlatı metinlerinde evlenme olgusu farklı şekillerde gerçekleşmektedir. Çalışmanın muhtevasını oluşturan beşik kertmesi olgusu ise ant kültürüne dâhil edilen ve kimi zaman evlenecek kişilerin babaları tarafından yapılan bir anlaşmayı kimi zaman da evlenecek erkeğin kutsal kitaptan evleneceği kıızı öğrenmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bu kapsamda incelenecek olan destan metinlerinden Altay Türklerine ait Közüyke destanında çocuklar daha doğmadan babaların birbirlerine karşı vermiş oldukları söz ile evlenme ritüeli gerçekleştirilmeye çalışılırken; Kara Kuzgun ve Alday Buuçtu destanında beşik kertme olgusu kutsal kitaptan alınan bilgi ile netlik kazanmaktadır. Güney Sibiryada destanları içinde evlenme olgusunun ant kültürü bağlamında değerlendirildiği çalışmada bu üç destan, kahramanların doğumlarından önce verilen sözün yerine getirilmesi ve buna bağlı olarak evlenme ritüelinin gerçekleşmesi bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Çalışmada ilk olarak Türklerde ant içme ve yemin etme olgusu üzerinde durulacak daha sonra ise tespit edilen destanlardan beşik kertme ve ant içme olgusunun olduğu bölümler metinsel bağlamı itibarıyla incelenecektir.

1. Ant İçme/Yemin Etme: İnsanoğlu hayatın devinimi içinde varlığını sürdürürken varlığa farklı noktalardan bakmayı bilmiş; evreni anlama ve anlamlandırma sürecine yönelik eylemlerini de bu bakış açılarına göre değerlendirmiştir. İnsanı diğer varlıklardan farklı kılan bu anlamlandırma süreci aynı zamanda insanın söze yüklemiş olduğu anlam dizgeleri üzerinde kendine yer edinmiştir. İnsanın evrendeki tüm varlık âlemini sözün büyüleriyle kutsamaya çalışması aynı zamanda söze verilen değer ne denli yüksek seviyede olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda "söz, sosyal hayatın bütün yönleriyle ilişkili olmasının yanı sıra

tanrıdır, peygamberdir, insandır, yaratılışın tanrısal gücü ve özüdür, büyüdür, hayvanlar ve nesnelere üzerindeki hâkimiyetin ilk ve asıl unsurudur. Kısacası söz, evrendeki Tanrı dâhil her şeydir. Elbette, aynı zamanda ninden ağıta uzanan mitik ve mistik sözlü yaratıcılığın da aslı unsurudur” (Dilek 57). Sözü insan yaşamında bu kadar büyük bir yer tutmasının ana sebebi insanın özellikle iletişim aracı olarak sözü kullanmasından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde söz, insanın varlığı hissetmesi ve varlıkta olma iradesini ortaya koyması sürecinde en değerli yapı taşlarından biri hâline gelmiştir. Türkçede sadece konuşulan, iletişim kurulan sözcük dizimi olarak görülmeyen “söz” aynı zamanda bir kişinin gelecekte yapacağı bir eylemi yerine getirmek için verdiği taahhüt olarak da kabul edilmektedir. Bu bağlamda Türkler, tarih boyunca sözü kutsalın bir yansıması olarak görmüşler ve gelecek kurgusu bağlamında bir kişinin gelecekte yapacağı bir eylemi taahhüt etmek için ‘söz vermek’, gelecekte yapılacak bir eylemi karşılıklı yapmak için ise ‘sözleşmek’ gibi sözcükleri kullanmışlardır.

Bozkır içinde kendilerine ait bir kültür oluşturan Türkler, çoğunlukla av ya da akınlar için evlerini/obalarını geride bırakmak zorunda kalmışlardır. Bu ise komşu obalar ile iyi geçinme zorunluluğunu beraberinde getirirken bir dayanışma ve dostluğun da ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu durum aynı zamanda iki ya da daha fazla obanın kendi aralarında güven duygusunu tesis etmelerini sağlamış, eğer bu güven duygusu tesis edilmez ise yapılacak işler ertelenmiştir. Bu güven tesisi yapılırken de karşılıklı sözler verilmiş ve yeminler edilmiştir. Dolayısıyla yapılan yeminler belli başlı uygulamaları da beraberinde getirmiştir. İlhami Durmuş, Herodotos’a dayandırdığı çalışmasında İskitler’in “toprak bir kupanın içerisine şarap doldururlar; ant içecek olanlar buna kanlarını karıştırırlar, bunun için sivri bir şeyle küçük bir delik açarlar, ya da kılıçla hafif çizerler; sonra kabın içerisine bir pala, oklar, bir balta ve mızrak daldırırlar; bu da olduktan sonra öfke üzerine ant ederler ve kaptaki şaraptan azıcık içerler ve orda bulunanların ileri gelenleri de onlarla beraber içerler” (98-99) demektedir. Tarihi kaynaklarda yer alan bu ant merasimleri edebî metinlerde de biraz değişim ve dönüşüme uğrayarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Özellikle kahramanlık temalı olan Manas, Er Töştük, Kurmanbek, Kococaş gibi destanların yanında Dede Korkut anlatılarında da ant içme uygulamalarına rastlanılmaktadır. Ant içmeye dair inanış ve uygulamaların Kırgız Türklerinin destanlarında geniş bir şekilde yer aldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Kırgız destanlarında “andın farklı pratiklerle pekiştirildiği görülmektedir. Kişinin kendisine kargış vererek ant içmesi, kılıç yalama, araya kılıç koyma, kurban keserek andı pekiştirme, ant çubuğu kırma, avuca tükürme, parmak kesme, kutsalları şahit gösterme, tarafların biribi-

rine sarılması, yeri kertme Kırgız Türklerinin destanlarında andı pekiştirmek için gerçekleştirilen uygulamalardır” (Gümüş 1037). Bu pekiştirme aslında eyleme dayalı ant pratiklerinin sadece sözsel olarak yapılan ant içme uygulamalarından daha bağlayıcı olduğu anlamına gelmektedir.

Ant içme eylemi insanın geleceğe dair yapıp etmelerinin bağlayıcılığını garanti altına almasıdır. Buna bağlı olarak taraflar arasında güven-sizlik kaygısının ortadan kalktığı durumlarda insan, psikolojik manada daha rahat bir ortama kendini bırakabilir. Ant ya da yemin insanların bazı ritüellik uygulamalarını içine almakla birlikte kadim Türklerden bugüne “söz” her daim önemli bir argüman olarak kullanılmıştır. İnsanlar arasında özellikle geleceğe yönelik yapılacak eylemlere dair bir irade koymak adına Türkçe’de “söz vermek”, “sözünde durmak” ya da evlenecek kişilerin aileleri arasındaki mutabakatı belirtmesi için “söz kesmek” gibi deyimler kullanılmaktadır. Bu bağlamda verilen sözün gelecekte hatırlanmasına yönelik olarak bazı işaretlemeler ve bu işaretlemelere bağlı olarak ritüeller de geliştirilmiştir. Abdulkadir İnan, “Oğuz and törenindeki “yer kertme” ve küçük çocukları nişanlarken “beşik kertme”, “araya silah koyma” gibi uygulamaların en eski Şamanizm devrinden kalma unsurlar” (145) olduğunu belirtir. Çalışmanın ana temasını da oluşturan beşik kertmesi uygulaması çocukların doğmadan evvel ya da doğduktan sonra evlendirileceğine dair iki aile arasında birbirlerine karşı verilen sözü ifade eder. Bu bağlamda “bir aileye hısımlık kurmak isteyen ya da bir yakınıyla var olan dostluk bağı, ekonomik ilişkisini daha da pekiştirmek isteyen başka bir ailenin, söz konusu kimsenin yeni doğmuş kızını oğluna nişanlaması bu geleneğin aslını oluşturur. Böylece çocuklar, ergin yaşa geldiklerinde birbirleriyle evlenmek üzere, daha çocuk yaşta iken, kendi istemlerinin dışında nişanlanmış olurlar. Bu bağı belirtisi olarak da çocukların beşiklerine birer kertik yapılır; beşik kertme adı da buradan gelmektedir” (Örnek 187). Beşik kertmesi uygulamasındaki amacın dostluğun pekiştirilmesi olduğu açıktır. Ancak grup kimliğinin birey iradesinin üstünde olduğu erken dönem toplumlarında bu uygulamanın dostluğu pekiştirmenin yanında soyun devamını sağlayacak kişilerin ari bir şekilde seçilmesi maksadıyla yapıldığını da söylemek mümkündür. Bunların dışında beşik kertmesi yapılacak çocukların ekonomik durumlarının birbirlerine yakın olması, sosyal statü anlamında birbirlerinin çok altında ya da üstünde olmamaları da önemlidir. Zira toplumsal statü bağlamında anlatılarda da rastladığımız bey oğlunun bey kızı ile evlenmesi durumu soyun karışmamasına yönelik yapılan eylemlerdendir. Bu bağlamda bey oğlunun bey kızı ile evlenmesi ve beşik kertmesi pratiğine Dede Korkut anlatılarında rastlanmaktadır. Bayındır Han’ın tertip ettiği bir toyda çocuksuzluk hasreti çeken Bay Büre Beg ve Bay Bican Beg’e Kalın Oğuz beyleri çocukları olsun diye dua ederler. Bunun sonucunda ise Bay Bican Beg bütün beyleri de şahit tutarak “Begler

Allah-u Taâla Maña bir kız verecek olurısa siz tanık oluñ menüm kızum Bay Büre Beg oğluna beşik kertme yavuklu olsun” der. (Gökyay 32) Bu konuşma beylerin huzurunda yapılmış ve doğmamış olan çocukların geleceğine dair aile büyükleri/grup liderleri tarafından karar verilmiştir. İnan, “Oğuzların beşik kertme yavuklu tabirlerindeki kertme kelimesini “anda-dünür” olma âdetinin cari olduğu devrin hatırası (329) olarak değerlendirilmektedir. Türklerde evlilik ile ilgili belirli aşamaların kesmek fiili ve türevleri olan deyimlerle olduğunu belirten Gökdağ ise kertmek fiilinin kıymak ve kesmek fiillerinin kökü olan ke-, k1- fiilinden türemiş olabileceğini söylemektedir (110).

Türk edebiyatında Dede Korkut hikâyelerinden olan Bamsı Beyrek hikâyesinde de karşılaşılan beşik kertmesi yöntemiyle evlenme; iki ailenin daha çocuklar dünyaya gelmeden onları evlendirmek için verdikleri sözlü yemindir. Ayrıca “aynı yaşlarda çocuğu olan, aynı günlerde eşleri doğum yapan, samimi kişiler ilerde çocuklarını evlendirmek üzere sözleşirler” (Artun 96). Anlatıma dayalı halk edebiyatı ürünleri içinde çok az rastlanan bu motif, Bamsı Beyrek hikâyesinde mutlu bir son ile biterken âşık edebiyatının önemli eserlerinden biri olan Kerem ile Aslı hikâyesinde hazin bir son ile bitmiştir. Nitekim Közüyke destanı ile Kerem ile Aslı Hikâyesi sonuçları bakımından ortaktır. Her iki anlatıda da sevgililerin kavuşması söz konusu değildir. Közüyke destanında Bayan ile kavuşamayan Közüyke ölür ve onu diriltmeyi başaramayan Bayan da kalbine bıçağı saplayarak kendini öldürür. Her ikisinin cesetleri de bir kayaya dönüşerek sonsuzluğun kapısını aralar. Benzer durum Kerem ile Aslı hikâyesinde de anlatılmaktadır. Kerem, Aslı’ya kavuşamaz, “ah!” ederek yanar ve Aslı da buna dayanamayarak kendisini o ateşin içine atar. Nitekim her iki anlatı metninde de sevenlerin kavuşması gibi bir durum söz konusu değildir. Abdulsalam Arvas, geleceğe dair söz düzeyinde olan bu ant içme için; özellikle çocuksuz padişahlar ile vezirlerin dileklerinin gerçekleşmesi halinde çocuklarını evlendirmek için birbirlerine söz vermeleri şeklinde görüldüğünden bahseder. Ayrıca destan ve hikâyelerde sıkça rastlanan bu ant içme uygulaması genelde babanın, kızını karşı tarafa vermemek için inat etmesinden ötürü çoğu zaman mutsuz sonla bitmektedir. (1003)

Anlatım esasına dayalı metinler, bünyesinde barındırdığı kültürel kodlarla kendisini yaratan toplumun yapıp etmelerine dair bilgiler sunar. Bu bilgiler genel itibariyle sembolik pek çok anlam dizgesini içine alır. Toplumların uzun yıllar yaşamış oldukları tecrübelerinden ve dünyayı anlamlandırma süreçlerinden bahseden bu metinlerde özellikle toplumların karakteristik özellikleri denilebilecek pek çok inanma ve uygulamaya rastlamak da mümkündür. Beşik kertmesi uygulaması da Türk toplumunun

uzun yıllar uygulayageldiği önemli hadiselerden biri olmuş ve bu uygulama destan metinlerinden başlamak üzere pek çok anlatı türünün temel konularından biri olarak işlenmiştir.

2. Güney Sibirya Destanlarında Beşik Kertmesi Olgusu: Altay Türklerine ait destana adını veren Közüyke karakterinin doğum öncesinden başlayarak evlenme sürecine kadar giden zaman içindeki olayları anlatılmaktadır. Destanda Közüyke'nin babası Ak Kağan, çocuğu daha dünyaya gelmeden evvel ava çıkar. Aynı zamanda yakın dostu olan Karatı Kağan da ava çıkmıştır. Her iki kağan da ormanda bir geyik ile karşılaşır. Geyik dile gelir ve “avlanacak bir şey bulamayıp, hiddetlenip atarak, (etimle) karnımı mı doyuracaksın? (Postumla) üzerine örtü mü yapacaksın? Memelerimi sütle doldurmak için gezip, nazlı yavrumu karnımda taşıyıp, geniş Altay'ına geyik eklemek için ben şimdi doğurmak üzereydim” diyerek Ak Kağan'ın eşi Erke Tana'nın erkek bir çocuğa hamile olduğunu söyler (Dilek 307). Geyik, Karatı Kağan ile de karşılaşır ve ona da bir kızı olacağını haberini verir. Farklı yerlerde avlanan kağanlar evlerine dönerlerken karşılaşır ve başlarından geçen olayı birbirlerine anlatırlar. Her iki kağan da geyiğin söylediklerinin doğru olması durumunda çocuklarını evlendireceklerini söylerler. Nitekim kağanlar evlerine döndüklerinde çocuklarının olduklarını görür ve sevinirler. Bunu duyan halk toplanır ve eğlence başlar. Eğlence esnasında Ak Kağan ölür ve Közüyke babasız olarak büyüyeceği için Karatı Kağan kızını ona vermekten vazgeçer. Közüyke anesi ile birlikte kendi yurdunda yaşarken Karatı Kağan da kızını alarak bilinmez bir yere taşınır. Közüyke, her şeyden habersiz arkadaşlarıyla aşık oynarken bir beşik kertmesinin olduğunu öğrenir ve onunla evlenmek için Karatı Kağan'ın yurduna doğru yola çıkar.

Altay Türkleri geçmişin kurucu değerlerini şimdide konumlandırıp geleceğe aktarma noktasında kutsalın büyü olan söz'ün kuşatıcılığını kültürel ve deneyimsel bellek mekânları ile bütünleştirmiştir. Bu bakımdan kurulacak ailenin kutsalın büyü ile kuşatılması; aile kavramının değerler dizgesi bakımından soylu dinamikler üzerine kurulacağını göstergesidir. Doğanın kurucu işlevinin soyun devamı niteliğindeki ontik dokunuşu, Altay Türklerinin doğa ile olan ilişkilerinin ne denli bütünleyici/kapsayıcı noktada olduğuna işaretir. Şayhan, mitsel düşüncenin, doğanın varlık alanlarını koruma altına aldığı ve kişileri, atalar belleğinin uyarıcı sesleri ile uyardığını vurgular. Bu düzlemde doğa, var edici gücünden faydalanmak isteyen kişilerin ruhsal bütünlüğünü sağladığı ve tinsel doğuşlarına zemin hazırladığı “yüce ana” görünümündedir. Nitekim Altay destanlarında da iç içe yaşanan doğa, sonsuzluğa açılmak isteyen ruhun, evreni bütüncül bir göz ile gördüğü bir düzlemde sunulmuştur (208-209). Ak Ka-

ğan ve Karatı Kağan'ın avlanmak amacı ile gittiği doğa varlık alanını onlara kutsalın büyüünde sunmuş; geleceği birlikte kurma imkânı vermiştir. “Şaşkırtıcı denilen hikâye/Şimdi anlaşıldı/Ona da maral rastlamış/Ona da öylece konuşmuş” (Dilek 308) sözleri doğanın ruhunun var edici enerjisinin maral görünümünde kişiler düzlemine dokunduğunun göstergesidir. Ögel, dişi geyiğin Tanrı ile ilgisi olan ilâhe, dişi Tanrı ve son düzlemde dişi ruh olarak anlatılarda açığa çıktığından bahseder (619). Söz konusu dişil ruhun anlatı kahramanlarına geleceğe dönük düzlemde dokunuşu, onların varlık alanını yeniden kurar. Bu bakımdan her iki kağan tarafından dile getirilen; “Altay’ın hayvanları geleceği görür.” sözü doğanın ve doğadaki varlıkların görülemeyeni görme ve geleceği yeniden kurma noktasında Altay Türklerine ontik dokunuşu olarak görülür.

Şaşkırtıcı denilen hikâye
 Şimdi anlaşıldı.
 Ona da maral rastlamış,
 Ona da öylece konuşmuş.
 Söylediklerinin tek farklı tarafı:
 Karatı Kağan'ın hatununun
 Karnında taşıdığı çocuğu
 Kız çocuğu idi.
 İki kağan şaşırıp,
 Sohbet ederken çare bulup,
 İkisi anlaştılar:
“Altay'ın hayvanları geleceği görür
 Söyledikleri doğru çıkarsa,
İki çocuğu genç yaşlarında
Evlendirip, yuva yaparız.
 Birbirine kötü söz söylemezler.
Çok iyi dostane dünürlük olur.
Kavga, dövüş olmaz
İnsanlar çok iyi dost olur” diye
Samimî sözle yemin ettiler,
 Birlikte at koşturup geldiler (Dilek 308).

Dayanışmanın ve sosyal yardımlaşmanın en önemli birliktelik unsuru olarak karşımıza çıkan aile kavramı, Altay Türklerinin kültürel bellek mekânı oluşturmalarında başat rol üstlenir. Kurulacak olan aile, yokluk karşısında varlığın, ölüm karşısında yaşamın soylu dinamiklerini barındırır. Ak Kağan ve Karatı Kağan'ın görüntüsünde yaşam, bütüncül düzlemde kavranmış; doğanın tinsel dokunuşu ile birlikte soyun devamı kutsalın büyüyle kuşatılmıştır. Sözün samimi bir duruş ile; “Samimi sözle yemin ettiler.” şeklinde vurgulanması edilen “yemin”in görüntüsünde birbirlerine karşı duyulan güvenin göstergesi olarak karşımıza çıkar.

Tıva Türklerine ait Alday-Buucı destanında da geriye dönük bir okuma ile destan kahramanı Han-Buuday'ın ant içme yolu ile evlendirildiği görülmektedir. Başlangıç aşaması itibari ile yer ile göğün birleşmesi düzleminde sunulan ilk evlilik olayı Han Hurbustu'nun en küçük kızının lama olma isteği üzerine geri çevrilir. Sözü'nün büyü ve kuşatıcılığı noktasında gençlik yıllarında yedi göğün yedi birleşen yerini geçtiğinde tanıştığı Uzun-Sarıg Haan ile kestikleri söz aklına gelen Alday Buucı kutsal kara kitabı açarak bu düşüncesini netleştirir. Gençlik yıllarında her iki hanın da fakir olduğu dönemde verilmiş olan ayrıca kutsal kara kitaba yazılan bu "söz/le(ş)me" hanların geleceklerini birlikte kurma noktasında yapmış oldukları bir eylem olarak okunabilir. Bu bağlamda Alday Buucu, Han Buuday'a Han Hurbustu'nun kızını yukarı dünyadan getirdikten sonra Uzun Sarıg Haan'ın kızını alıp getirme görevini vermek ister. Bunun için de oğlu Han Buuday'a gençlik yıllarında yapmış olduğu yemini ve vermiş olduğu çeyizi söyler. Bu olay destan metnine şöyle yansımıştır;

Oğluna nereden
 Evlendirecek birisini bulacağını
 Bilemeyip kalmış.
 Düşünürken gençliğinde yerin-göğün
 Yedi birleşen yerini geçip
 Uzun-Sarıg Haan adlı biriyle
 Tanışmıştı.
 O zaman Uzun-Sarıg kağana
 Her ikisine de
 Atları yokken
Börü başı gibi gümüş sunup
At başı gibi altın sunup
Gelecekte çocuğumuz için deyip
Aynı renkte ala boz yalkıyı
Başlık olarak vermiş.
 Böyle olmuş.
 "Han- Buuday'a bunu
 Söylesem mi,
 Söylemesem mi?" diye
 Düşünürmüş.
 Ertesinde oğluna varıp:
 "Yirmi beş yaşımdayken
 Yerin-göğün birleştiği yere geçip
 Uzun-Sarıg kağan denen kişiye
 Gelecekte çoluk-çocuğumuz
 Börü başınca gümüş,
 At başınca altın başlık verip
 Aynı renkte ala boz yalkıyı
 Çeyiz olarak verdim oğlum,
 Ne dersin?" demiş.

“Kişinin varmadığı yer mi var?
 Kişinin gitmediği ter mi var?
 Han-Şilgi atı taş gibi soğutup
 Nal gibi kurutup
 Hemen yola çıkayım” diye kararlaştırmış (Ergun vd. 226-227).

Kahramanın evliliğinin kazanımlar noktasında sunulduğu Alday-Buuçu destanı geriye dönük işlenen ihlalin ortadan kaldırılması ile yeniden anlam kazanır. Alday Buuçu tarafından söz kesme noktasında Uzun Sarıg Haan’a verilen börü başı gibi gümüş, at başı gibi altın ve aynı renkte verilen ala boz yılkı, kurulacak olan kutsal birlikteliğin sembolik görüntü düzeyleri olarak karşımıza çıkar. Kutsalın değer biçme noktasında kıymetli madenlere ve yeryüzündeki en önemli doğaya açılım aracına başvurusu; söz konusu birlikteliğin soylu dinamikler üzerine kurulduğunun göstergesidir. Altın, gümüş ve ala boz yılkı varlık hazneleri bakımından yaşamın devamlılığı noktasında var oluş kaynağı olarak karşımıza çıkar. Aile kavramının söz kesilerek kutsanması, dayanışmanın temelini oluşturduğu gibi sosyal bir varlık olan insanın da kendisini bütünlemesi anlamına gelir.

Kutsalın kendisini anlatılar aracılığı ile açığa çıkarması, Güney Sibiryaya Türklerinin halk bilgisi yaratmalarında en önemli izleklerden birisini oluşturur. Yaşamın bütüncül düzlemde kavranması, yeryüzündeki en kutsal değer olan aile kavramının da kutsalın büyüğü ile kuşatılmasını sağlamış; kurulacak olan birlikteliklere saygı ile kaplı bir kutsallık boyutu oluşmasını sağlamıştır. Bu bakımdan söz konusu kutsallığın anlatılara “kutsal kara kitap”, “sudur biçig” ve “altın kitap” özelinde aktarılması Güney Sibiryaya Türklerinin geleceği geçmişin kurucu dinamikleri doğrultusunda şekillendirme düşüncesinin metne yansıyan yüzüdür. Hakas Türklerine ait olan Kara Kuzgun destanında yer alan; “Alp-yiğit Kara Kuzgun/Kızıl puhu elbisesini alarak/Ay Kara atın sağ terkesine bağladı/Sonra dönüp giderken/Güzel Han Kız’a rastladı/Yaşı benimle yazılan/Kaderim birlikte koşulan/Güzel Han Kız sensin, -der/Güzel Han Kız cevap verir/ Gerçekten sana varmak için/Yaratılan ben isem/Babam Altın Han’ın/Altın kitabında yazılmış olmalı” (İlgın 51)” sözleri böylesi bir bilişsel kutsamanın anlatıya dönüştürülmüş biçimidir. Kara Kuzgun tarafından dile getirilen; “Yaşı benimle yazılan/Kaderim birlikte koşulan.” sözleri kurulacak olan birlikteliğin tek taraflı bir birliktelikten ziyade karşılıklı bütünleşme esasına dayalı bir birliktelik olacağına göstergesidir. Yaşamsal düzeyde yeryüzünde yazgının kutsanması olarak okuyabileceğimiz bu süreç; evliliğin birleştirici ve dönüştürücü gücünü açıklar. Nitekim Han Kız’ın altın kitap vurgusunda bulunması söz konusu birlikteliğin geriye dönük iletişimsel bellek mekânları üzerine kurulduğunu gösterir. Bu bakımdan altın kitap içselleşmiş kurallar ve anlamlar bütününe bireysel bilinçleri “biz” bilin-

cinde buluşturduğu bir anımsama dünyası olur. Bilincin arka plan kültüründe destan kahramanlarına altın kitap imgesinde dokunuşu, söz konusu bireyleri “ben” kimliğinden çıkartarak “biz” kimliği etrafında buluşmaya davet eder. Kahramanların bu düzlemde atalar belleğine başvurması, uzamın ve zamanın sınırlarını genişleterek kendilerine bir varlık alanı açmalarını sağlar. Kurulacak olan birlikteliğin varlık alanları geçmişin kurucu değerleri üzerine kurulmuş; dayanışmanın temeli atalar belleği ile kutsanmıştır.

Güney Sibirya Türklerinin toplumsal ilişkileri sözün büyüğü ile kuşatılmış ve toplumsal anlamda kendi aralarında bir sembolik anlam dünyası oluşmasını sağlamıştır. Bu bakımdan sözün yazıya dokunuşu Güney Sibirya Türklerinin en önemli tarihsel varlık alanı olmuştur. Yine Hakas Türklerine ait Han Orba destanında da söz konusu birlikteliğin geçmişin kurucu değerleri üzerine kurulduğu görülür. Bu bağlamda destan anlatısında kahramanların çocukluk yıllarından ziyade yapmış oldukları kahramanlıkları betimlenir. Obası Hara Molat tarafından yağmalanan Hara Han ve Hara Tarğah çocuklarını çiçeğe dönüştürerek toprağa dikerler. Bir bakıma toprağın ana rahmi olarak sembolleştirildiği anlatıda kahraman Han Orba ve kardeşi Han Mirgen, guguk kuşu donunda teyzeleri Altın Harlıh’ın gelmesi ile birlikte hayat bulur ve tekrar insana dönüşürler. Altın Harlıh; guguk kuşu şeklinde ve olağanüstü hallerde ortaya çıkarak çözümler üretebilmiştir. Ayrıca “Hakaslarda altın guguk kuşunu (ot pazıntah altın gur, at başı büyüklüğünde altın guguk kuşu) yedi bakirenin yarattığıyla ilgili inanışlar vardır. Onlar Kuday’ın hizmetkârlarıdır; bütün mevsimler, yeşil ağacın eteğindeki “boşlukta” yaşarlar ve kanunların iletilmesiyle yükümlüdürler. Sihirli kuşu insanların yardımına gönderirler. Kuş felaketin baş gösterdiği yerin üzerinden uçarsa orada her şey yenilenir” (Lvova vd. 161). Altın Harlıh’ın guguk kuşu donunda gelmesi bir anlamda kaostan kozmosa geçişin ilk merhalesini oluşturmuştur.

Destan anlatısında Ay Arığ karakterinin Han Mirgen ile evlenmeden önce ortak düşmana karşı mücadele etmesi gelecekte kurulacak birlikteliğin bir bakıma ilk işareti olmuştur. Bu noktada standadaki animus arketipinin görüntü düzeyinde olan Altın Arığ, Han Mirgen’in kendisi ile evlenmek için obasına geldiğinde ere varmak için yaratılmadığını söyler. Çünkü Ay Arığ babasından kalan obayı tek başına yönetmektedir ve bu bağlamda obanın hanı konumundadır. Ancak her ne olursa olsun babasının vermiş olduğu sözü yerine getirecek olan Ay Arığ, “büyüklerin töresinin karşısında durmam” diyerek bir bakıma atalar belleğinin yaşatıcı gücüne kendisini bırakmıştır. Anlatının sembolik düzlemde “ak” ve “kara” noktasında sunulması, iyiliğin kötülüğe karşı yaşatıcı gücü ile ortaya çıkacağını gösterir. Bu bakımdan yaşatıcı güç anlatı kahramanlarını atalar belleğinin

kuşatıcı yönü ile birleştirmiş ve onları yeryüzünde bilgi ve güç deneyimlemesi noktasında kutsamıştır.

Sonuç

Yeryüzündeki en önemli amacı kendisini güvenli bir şekilde geleceğe aktarmak olan insanoğlu, kutlu var oluşunu ontik anlamda soyunun devamı ile sağlar. Bu bakımdan aile kavramı insanın yeryüzündeki en önemli tarihsel varlık alanlarından birisidir. Söz konusu var oluş'un -kültürel belleğin aktarımı noktasında- binlerce yıllık bilgi ve deneyimler ölçüsünde kutsanması bir takım ritüellik uygulamaların da oluşumunu sağlamıştır. Özellikle bireysel anlamda ayrışmanın olmadığı ve aidiyet olgusunun ön planda olduğu erken döneme özgü grup kimliği içerisinde bireylerin birbirini tamamlaması açısından doğmadan önce veya doğduktan sonra kutlu geleceğe birlikte adım atmaları için birtakım uygulamalara tabi tutulduklarını farklı topluluklarda gözlemlenmektedir. Bu bakımdan evlilik; sosyal bir varlık olan insanın yaşamla ölüm arasında geçen zaman içindeki en önemli deneyimsel olgusudur.

Geçiş dönemi oluşlarının deneyimsel bellek tarafından onanması; toplumsal anlamda bireylerin birtakım değişim ve dönüşüm olgusu ile birlikte farklı bir aşamaya geçmesini sağlar. İnsan evliliğe geçiş esnasında tinsel olarak bir erginlenme aşamasına da girerek farklı bir boyut kazanmış olur. Özellikle grup kimliğinin daha ön planda tutulduğu kültürlerde kişisel iradeden ziyade grup iradesi öncelenmiş ve aile ya da grup liderinin vermiş olduğu karara uyulmuştur. Bu bağlamda daha çocuklar dünyaya gelmeden ya da bebeklik çağında iken ailenin ve mensubu olunan grubun hassasiyetleri göz önünde bulundurularak belli ritüellik uygulamalar ile çocuklar nişanlanır. Bu nişanlanma olgusu farklı uygulamaları bünyesinde barındırırken bunlardan en çok öne çıkanı beşiğe ya da ağaca bir kertik yapılmasıdır.

Güney Sibirya Türklerinin evreni algılama süreçleri bütün varlığı aynı noktadan görme olgusuna bağlıdır. Bu bağlamda Altay, Tuva ve Hakas Türkleri sözün kutlu büyüsunü yaşamlarının en önemli değer dizgesi olarak görmüşlerdir. Buna bağlı olarak destan anlatmalarında kahramanların sözün kuşatıcı ve bütünleyici yönüne göre eyleme geçmeleri bir bakıma mitik anlatının kapsamının da oluşmasına olanak sağlamaktadır. Altay Türklerinin Közüyke destanında kahraman, babasının vermiş olduğu sözden hareketle bir maceraya atılır ve mitik macera bu 'söz' üzerinden inşa edilir. Bu sebeple Közüyke karakteri kendisi doğmadan önce evlenmeleri için söz verilen beşik kertmesi Bayan'a ulaşmak için bir maceraya çıkar. Ancak macera Közüyke ve Bayan'ın birbirilerine kavuşmadan ölmeleri

ile sonuçlanır. Hakas Türklerine ait Kara Kuzgun ile Han Orba destanlarında ve Tuva Türklerine ait Alday Buucu destanında kahramanlar kendileri için önceden seçilmiş olan ve söz verilen kişiler ile evlenirler.

Destanlardaki yemin kültürünün bir yansıması olan beşik kertme olgusu fiziksel anlamda bir beşiğin kertilmesinden/işaretlenmesinden ziyade sözün caydırıcılığı ve atalar kültürüne olan saygı şeklinde tezahür etmiştir. Bu kapsamda verilen sözlerin doğruluğunu netleştirmek ve gelecek kurgusunu bir eyleme dönüştürmek için kahramanlar genellikle altın kitaba başvurumaktadırlar. Güney Sibirya Türkleri'nin bir bakıma eylemlerini oluşturmaya yönelik olarak başvurdukları kutsal kitap ant/yemin olgusunda da önemli bir yere sahiptir. Verilen sözün kayıt altına alındığının bir göstergesi olan bu durum iki destan metninde tespit edilmiştir. Közüyke destanında ise kahramanın maceraya çıkmasının ve destanın ana temasının oluşmasının nedeni babaları tarafından çocukların evlendirileceğine dair söz verilmesidir. Sonuç olarak üç destan metninde de destan kahramanlarının evlenmeleri kendi iradelerinin dışında babaları tarafından verilen söze dayalı olarak ant kültürünün bir yansıması şeklinde tezahür etmiştir. Buna bağlı olarak da kahramanlar özelinde atalar kültürüne gösterilen saygı gereği verilen sözler ve yapılan yeminlerin yerine getirilmesi mitik maceranın olay örgüsünün en önemli temasını oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

- Aça, Mehmet. "Köne Epos" (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki "Âşıklara Mahsus Evlilik" Konusunun Kaynaklarından "Alplara Mahsus Evlilik." *Milli Folklor*, no. 47, 2000, ss. 11-21.
- Artun, Erman. *Ansiklopedik Halkbilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler-Motifler-Kavramlar*. Karahan Kitabevi, 2014.
- Arvas, Abdulselam. "Türk Destanlarında "Ant İçme" Ritüeli Üzerine Bazı Tespitler." *Folklor/Edebiyat*, c. 25, no. 100, 2019, ss. 997-1009.
- Bruhl, Lévy. *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*. Çeviren Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, 2018.
- Dilek, İbrahim. "Kült Kavramı ve Söz Kültü." *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, no. 95, ss. 47-77.
- Dilek, İbrahim. *Altay Destanları 1*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Durmuş, İlhami. "Türk Kültür Çevresinde Ant." *Milli Folklor*, no. 84, 2009, ss. 97-106.
- Ergun, Metin, ve Mehmet Aça. *Tuva Kahramanlık Destanları 1*. Akçağ Yayınları, 2004.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız. "Bir Yemin Olarak Evlilik Törenleri ve Evlenmeyle İlgili Pratikleri İfade Ederken Kullanılan Kelimelere Dair: Beşik Kertmek, Söz

- Kesmek, Nikâh Kıymak.” *Karadeniz Araştırmaları*, no. 33, 2012, ss. 109-116.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dem Korkudun Kitabı*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.
- Gümüş, Şule. “Sözün Büyülü Gücü: Kırgız Türklerinin Destanlarında Ant Pratikleri.” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, no. 28, 2019, ss. 1035-1051.
- İlgın, Ali. *Hakas Destanları 2 Kara Kuzgun*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- İnan, Abdulkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Lvova, E.L vd. *Güney Sibiryâ Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri İnsan ve Toplum*. Çeviren Metin Ergun, Kömen Yayınları, 2013.
- Ögel, Bahaddin. *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Örnek, Sedat Veyis. *Türk Halkbilimi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Şayhan, Fatih. “Altay Destan Kahramanlarının Doğa ile Bütünleşme Süreci.” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 45, 2018, ss. 203-222.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KİTĀBU BULĠATU'L-MUŞTĀK Fİ LUĠĀTİ'T-TÜRK WE'L-KİFÇĀK ESERİNİN KASTAMONU NÜSHASINDAKİ HAPAXLAR VE TEK TANIKLI ÖRNEKLER ÜZERİNE

Bu çalışma, yazar Mustafa Zengin'in Doç. Dr. Musa Salan'ın danışmanlığında Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda sürdürdüğü yüksek lisans tezinden hareketle üretilmiştir.

Öz: Memluk Türkçesi, iki dilli sözlük-gramer eserlerini ihtiva etmesi ve tarihî Kıpçakçanın kısıtlı varlığını yansıtmaması açısından tarihî Türkçenin önemli bir dönemini teşkil eder. *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġāti't-Türk we'l-Kifçāk* adlı eser de başlığında “Kıpçak” ibaresini taşıyan yegâne Türkçe eser olup Memluk sahasının önemli sözlük-gramer eserlerinden biridir. Bu eser, yakın zamana kadar tek bir nüsha - Paris nüshası- ile bilinmekteyken Karagözlü ve Salan'ın 2022 yılında yayımladıkları çalışmayla birlikte eserin başka ve içerikçe daha geniş bir nüshası Türkoloji okuruna sunulmuştur. Yazarların beyanına göre -Kastamonu nüshası olarak adlandırdıkları- bu nüshada Paris nüshasında bulunmayan 759 sözcük tespit edilmiştir. Paris nüshasının söz varlığı daha önce Ananiasz Zajaczkowski ve Gülhan Al-Türk tarafından tarihî karşılaştırmaya tabi tutulup eserin içerdiği söz varlığı doğrulanmıştır. Bununla birlikte Karagözlü ve Salan'ın çalışmasında sistemli bir tarihî karşılaştırma bulunmamaktadır. Bu çalışmada Paris nüshasında bulunmayan sözcükler kapsamında *hapax legomenon* (tek örnek) durumunda olan 46 sözcük ve bu eserden önce hapax durumunda olan 22 sözcüğün Kastamonu nüshasındaki varyantları ele alınıp bu sözcüklerle ilgili etimolojik ve leksikolojik yorumlamalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memluk Kıpçakçası, Hapax Legomenon, Tek Örnek, Moğolca Alıntılar, *Bulġatu'l-Muštāk Fī Luġāti't-Türk We'l-Kifçāk*, Etimoloji, Tarihsel Dil Bilimi, Söz Varlığı.

On The Hapaxes and Rarely Attested Words in the Kastamonu Copy of *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk Fī Luġāti't-Türk We'l-Kifçāk*

Abstract: Mamluk Turkish constitutes a significant period of Turkish language in terms of having bilingual dictionary-grammar works and reflecting the limited existence of early Kipchak. *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġāti't-Türk we'l-Kifçāk* is the only Turkish work with the phrase “Kipchak” in its title and is one of the significant dictionary-grammar works of the Mamluk field. Until recently, this work was known only in one copy, the Paris copy, however with the publication of Karagözlü and Salan's work in 2022, another and more extensive copy of the work was presented to the reader of Turkology. According to the authors, 759 words that are not found in the Paris copy are identified in this copy, which they call the Kastamonu copy. The vocabulary of the Paris copy was previously subjected to historical comparison by Ananiasz Zajaczkowski and Gulhan Al-Turk, and the vocabulary of the work was confirmed. Moreover, there is no systematic historical comparison in Karagözlü and Salan's study. In this study, 46 words which are not found in the Paris copy and are in the group of hapax legomenon and different variations of 22 words in the Kastamonu copy which are hapaxes before this work are discussed and etymological and lexicological interpretations of these words are given.

Keywords: Mamluk Kipchak, Hapax Legomenon, Mongol Loanwords, *Bulghat Al-Mushitāk Fī Lughāt Al-Turk Wa Al-Kifçāk*, Etymology, Lexicon, Historical Linguistics

TÜRLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar Corresponding Author

1) Doç. Dr. Musa SALAN

Bartın Üni.
Edebiyat Fak.
Çağdaş Türk Leh. ve Ed. Böl.

msalan@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7624-7614

2) Mustafa ZENGİN

T. C. Millî Eğitim Bakanlığı

zengin-mustafa@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-1073-2013

Gönderim Tarihi

Received

22.04.2024

Kabul Tarihi

Accepted

20.05.2024

Atf

Citation

Salan, Musa ve Mustafa Zengin.
“*Kitābu Bulġatu'l-Muštāk Fī Luġāti't-Türk We'l-Kifçāk* Eserinin Kastamonu Nüshasındaki Hapaxlar ve Tek Tanıklı Örnekler Üzerine.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 167-187.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

0. Giriş

Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fi Luġāti't-Türk we'l-Kifçāk adlı eser Memluk Türkçesinden günümüze ulaşan önemli eserlerden biridir. Eser, Paris nüshasındaki baklava dilimi satır stiliyle çağdaşı olan eserlerden belirgin şekilde ayrılır. Eserle ilgili detaylara Paris nüshasının kapağındaki bilgiler sayesinde vâkıf olabiliyoruz. Buna göre eserin müellifi İmâm Cemalu'd-din ebu Muhammed °Abdullah et-Turki isminde bir Türk'tür (Blochet 300). Müellif eserini, °Alauddin Bilik (Beylik) el-Kibcaki'nin *el-envāru'l-muğiye* (الانوار المضیة) ve °İmadu'd-din Davud ibn °Ali ibn Muhammed el-varrak el-Mısrî'nin *el-şahīh min ed-durretu'l-muğiye* (الصحيح من الدرّة المضیة) eserlerini derleyerek yazmıştır (Blochet 300). Eserin yazılış tarihi bilinmiyor; ancak yine Paris nüshasının ilk sayfasında (terci-i bend'den sonra) Ebûbekir isimli bir okurun düştüğü h. 855 (m. 1451) tarih nüshanın bu tarihten önce yazıldığına işaret eder (Latince tabiriyle *terminus ante quem*) (Zajączkowski XIV). Zajączkowski'ye göre bu eser en geç XV. yüzyılın başında yazılmış olmalıdır (XIV). Eserin yazılış yeri esere işlenmiş bir bilgi değildir. Blochet, bu konuda Kahire tahmininde bulunmuştur (300). Zajączkowski ise eserdeki leksikal malzemenin işaret ettiği coğrafya, eserin Arapça dil malzemesinde klasik Arapçanın dışında, Suriye Arap ağızlarından ve eski Süryaniceden unsurlar olması hasebiyle eserin Suriye'de yazıldığını ileri sürer (XIV-XV). Karagözlü ve Salan da her iki nüshada bulunan *şiş börek* adlı yemek adının Şam'da XV. yüzyılda yazılan *Kitabu't-tibāha* adlı eserde bulunması bugün de Mısır haricindeki Orta Doğu bölgesinde işletilmesi açısından Zajączkowski'nin Suriye görüşünü destekleyici bir veri sunmuşlardır (22).

Bahsedildiği üzere söz konusu eser uzunca bir süre tek bir nüshası, yani Paris nüshası ile, bilinmekteydi. Nüsha bugün Paris Millî Kütüphanesi (Paris Bibliothèque Nationale) Türkçe elyazmalarının ekler bölümünde 293 kayıt numarasıyla korunmaktadır.¹ Nüsha 88 varaktan oluşur, fakat bu yazmanın 1-6 varaklar arasında *Bul.* ile herhangi bir ilgisi olmayan, XVII. yüzyılda °İraķī mahlaslı bir şair tarafından nestâlik stilinde yazılmış Farsça bir terci-i bend bulunur (Blochet 301). Bundan ötürü eserin içeriği 71 varaklık olup eser, yazmanın 7a'sında başlayıp 88b'sinde son bulur (Zajączkowski XII). Her sayfada 10 satır bulunur. Eserdeki sözcükler üç sütuna bölünüp baklava dilimi olarak sunulmuştur. Arapça kısımlar siyah, Türkçe kısımlar ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır (Zajączkowski XII). Eserin söz varlığı dört bölüme ayrılmıştır: 1. Tanrı'nın isimleri, astronomik unsurlar ve Tanrı'ya tabi olan diğer doğa olayları, 2. Yeryüzü, madenler ve yeryüzüne ilişkin diğer şeyler, 3. Zarflar (ve zamirler), 4. Fiiller (Zajączkowski

¹ Bu nüshaya artık dijital olarak ulaşmak söz konusudur: <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc93599c> (erişim tarihi: 19.04.2024).

XII-XIII). Bu nüsha üzerinde kitap hacminde yapılan tüm çalışmalar Zajaczkowski'ye ait olup 1938 (isimler bölümü), 1954 (fiiller bölümü), 1958 (isimler bölümü 2. baskısı) yıllarında neşredilmiştir (Ercilasun 388-89).

Eserin başka bir nüshasının olduğu 2021 yılında Savaş Karagözlü tarafından sunulan sempozyum bildiriyle ortaya çıkmıştır. Nüsha herhangi bir kurum kütüphanesi veya arşivinde bulunmayıp Kastamonu'da ikamet eden koleksiyoner Mahmut İslamoğlu'nun özel arşivinde muhafaza edilmektedir (Karagözlü, "Kitabu Bulgatu'l-Muštāk Fi Lugati't-Türk Ve'l-Kıfçāk'ın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine." 683-84; Karagözlü ve Salan 26). Çalışmalarında doğrudan açıklanmasa da nüsha muhafaza edildiği il ile adlandırılmıştır. Karagözlü'nün verdiği bilgilere göre yazmanın hususiyetleri şöyledir:

"Yazmanın ilk sayfaları eksik olduğundan eserin adı, yazarı, müstensihi ve istinsah tarihi hakkındaki bilgiler mevcut değildir. Yazmanın cilt kapağı olmayıp 72 yapraktan oluşmaktadır. Yaprakların önü ve arkası aynı biçimde inşa edilerek her sayfa 15 satırlıktır. Kastamonu nüshası, Paris nüshasından farklı olarak zikzaklı ve baklavalı biçimde değil klasik şekilde hazırlanmıştır. *Faşlun fi'l-Meşrûbi* 'içeceklerle ilgili bölüm', *faşlun fi'l-kesvetu ve'l-furşî, gayri dâlike* 'kıyafet, örtü ve benzeri ile ilgili bölüm' *bābu'l-masdar* 'mastar bâbı', *bābu'n-nefi* 'olumsuzluk bâbı', *bābu'l-is-tifhāmi* 'soru bâbı', vb. gibi bölümler Paris nüshasında eksik olup Kastamonu nüshasında mevcuttur. Bu bölümlerde örnek cümlelere de yer verilmiştir." (Karagözlü, "Kitabu Bulgatu'l-Muštāk Fi Lugati't-Türk Ve'l-Kıfçāk'ın Bilinmeyen Bir Nüshası Üzerine." 683, 684, 687).

Kastamonu nüshasının içeriği şu şekildedir: 1. Bölüm: Tanrı'nın isimleri, astronomik unsurlar ve Tanrı'ya tabi olan diğer doğa olayları, 2. Bölüm: Yeryüzü, madenler ve yeryüzüne ilişkin diğer şeyler, 3. Bölüm: Zarflar (ve zamirler), 4. Bölüm: Fiiller, 5. Bölüm: Olumsuzluk, 6. Bölüm: Soru, 7. Bölüm: Mastar, 8. Bölüm: Yemin. Fiiller bölümü, kef ile başlayan Arapça sözcüklerle sona ermekte, dolayısıyla Arap alfabesine göre takip eden altı harfle ilgili veriler eksiktir (Karagözlü ve Salan 27). Söz konusu nüsha üzerine ilk çalışma Karagözlü ve Salan tarafından 2022 yılında yapılmıştır. Çalışmada transkripsiyon, tıpkıbasım, gramatikal inceleme, notlar ve dizin bulunmaktadır. Özde de bahsedildiği üzere bu çalışmada sistematik bir tarihî karşılaştırma/tanıklama yapılmamıştır.

Her iki nüsha söz varlığı açısından karşılaştırıldığında Paris nüshasında olup Kastamonu nüshasında olmayan sözcük sayısı 72; Kastamonu nüshasında olup Paris nüshasında olmayan sözcük sayısı ise 759'dur (Karagözlü ve Salan 164). Paris nüshası üzerine Zajaczkowski tarafından yapılan ilk kitap çalışmalarında kısmi bir tarihî karşılaştırma yapılmıştır. 2012

yılında Gülhan Al-Türk tarafından savunulan doktora çalışmasında daha kapsamlı bir tarihî tanıqlama yapılmıştır. Dolayısıyla, Paris nüshasının söz varlığı tarihsel doğrulamaya tabi tutulmuştur. Ancak Kastamonu nüshası için aynısını söyleyemiyoruz. Bu nedenle bu çalışma daha geniş bir karşılaştırma çalışmasının kısa bir kesiti olarak Kastamonu nüshasındaki *hapax legomenon* (tek örnek) ve bu eser dışında *hapax* durumunda olan sözcüklerin tanığı olan örnekleri ele almaktadır.

0.1. Kapsam ve Yöntem

Çalışmamız *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fi Luġāti't-Türk we'l-Kifçāk* adlı eserin Kastamonu nüshasında tespit ettiğimiz 46 hapax legomenon ile bu nüshanın keşfi ve yayımlanmasından önce tarihî Türkçenin başka eserlerinde *hapax legomenon* durumunda olup eldeki nüshayla beraber bu durumu sonlanmış olan 22 sözcüğün Kastamonu nüshasındaki tanıklarını içermektedir. *Hapax legomenon* (çoğulu *hapax legomena*) Yunanca bir sözcük olup “bir kez söylenmiş” anlamına gelmektedir. Bununla birlikte *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*'e göre *hapax legomenon* “sadece bir kez tanıklanmış ve çoğunlukla anlam tayini güç olan dilsel ifade”dir (Bussmann vd. 500). Derlem dil biliminde, *hapax legomenon* bir bağlam içinde bir kez geçen sözcük veya ifade olup bu bağlam bir dilin tüm yazılı külliyatı, bir yazarın eserleri veya tek bir metin olabilir (https://en.wikipedia.org/wiki/Hapax_legomenon, erişim tarihi: 16.05.2024). Biz çalışmamızda bu bağlamın sınırlarını VIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar olan Türkçe eserlerle çiziyor ve incelediğimiz örnekleri çağdaş Türk dillerinde tanıklansa dahi tarihî Türkçe bağlamında *hapax legomenon* kabul ediyoruz. Ele aldığımız hapaxların bir bölümünün tarihî Türkçede eş sesli biçimleri olmakla birlikte eldeki veriler anlam yönünden onlardan çok farklı olduğu için kapsam dışında tutulmamıştır. İnceleme bölümünün birinci bölümünde 46 hapax legomenon varken ikinci bölümünde eldeki eserin Kastamonu nüshasından önce hapax legomenon durumunda olan sözcüklerin eldeki eserden tanıkları bulunur. Bu tanıklar o eserlerin söz varlığını takviye etmektedir.

İnceleme bölümünde yaptığımız tarihî karşılaştırmada VIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar olan eserler üzerine yapılmış müstakil çalışmalar, kimi durumda da o çalışmalardan oluşturulmuş ikinci çalışmalar kullanılmıştır. Çalışmamız her ne kadar tarihî tanıqlama odaklı olsa da tarihî tanığı bulunmayıp çağdaş tanıkları bulunanlarda bu örnekler sözcükleri doğrulamak için zikredilmiştir.

İnceleme planı şu şekildedir:

1. Türkçe sözcüğün elyazmasından alınan orijinal resmi,

2. Türkçe sözcüğe verilen Arapça karşılığın ((Karagözlü ve Salan) tarafından yapılan) transkripsiyonu,

3. Türkçe sözcüğün transkripsiyonu, anlamı, sayfa ve satır numarası, çalışmanın atfı,²

4. Tarihî tanıklama ve yorum bölümü.

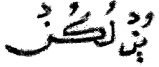
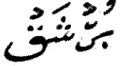

1. İnceleme

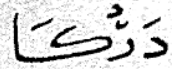
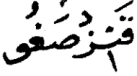
1.1. Tarihî Türkçe Kapsamında Hapaxlar

Bu bölümde VIII-XX. yy arasında kayda geçmiş Türkçe söz varlığı içinde tanıklanmayan 46 hapax legomenon sunulmaktadır.

1.		‘el-bağlatāku’	<i>aşğa</i> ‘Memlükler döneminde kullanılan bir çeşit kaftan’ (5a/04) (Karagözlü ve Salan 183, 472).
		→	Bu sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır. Sık görülen düzleşme hadisesini dikkate alırsak bu sözcüğün başka kaynaklarda *uşğa veya *oşğa şeklinde karşımıza çıkabileceğini varsayabiliriz.
2.		‘vasletu’l-‘amüdi’	<i>aşlamaq</i> ‘direk, direk eki’ (5b/01) (Karagözlü ve Salan 185, 472).
		→	Sözcüğün fiil tabanı bilindik olmakla beraber fiilden isim yapım ekiyle oluşmuş şekli tanıklanamamıştır.
3.		‘ez-zindu’	<i>belük</i> ‘kolun dirsek ile omuz arasında kısım, pazu’ (8a/11) (Karagözlü ve Salan 195, 475)
		→	Tietze, Anadolu ağızlarındaki <i>belik/pelik</i> ‘parça, kesim’ sözcüklerini ET <i>bölük</i> ’e dayandırmıştır (Tietze, <i>Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Luğatı Cilt I AE</i> 645). Bu doğrultuda eldeki sözcük de kolun bir parçası olarak <i>bölük</i> ile veya yine boğumlu şekli nedeniyle ‘saç örgüsü’ anlamındaki (ve Tietze tarafından yine <i>bölük</i> ’e dayandırılan) <i>belik/pelik</i> ile ilişkilendirilebilir. Fakat bu biçim ve anlam ile başka bir örneğe rastlanmamıştır.
4.		‘el-musteħeddu’	<i>bilendek</i> ‘bilenmiş’ (6b/15) (Karagözlü ve Salan 189, 476)

² Bu verilerin tamamı (Karagözlü ve Salan)’dan alınmış olup bu bilgilerdeki hatalar veya eksiklikler o kısımda olduğu gibi bırakılmakla beraber altında yer alan açıklama bölümüne gerekli görüldüğü takdirde önerilen düzeltmeler ilave edilmiştir.

- Sözcük, ne tarihî ne de çağdaş metinlerde bulunur. Bununla birlikte sözcüğün *bilen-* fiil gövdesinden türediği açıktır. {-dAk} eki de sınırlı sayıda olsa da çağdaş Türk dillerinde görülür: Kzk. *jürdek* ‘hızlı, çevik’ (< *jür-* ‘yürümek’ -dek); Krg. *bıştak* ‘kaynamış süttten alınan bir nevi kesmik’, *kuurdak* ‘kavurma’, *tüydök* ‘yumak’ (Kasapoğlu Çengel 138)
5. ‘el-mūsā’ ***bolaq*** ‘ustura’ (5a/08) (Karagözlü ve Salan 183, 478)
- Sözcüğe, bu biçim ve anlamıyla tarihî ve çağdaş metinlerde rastlanmaz. Karagözlü ve Salan, son notlarda sözcüğün *yolak* olabileceğini de belirtmişlerdir (452). Genel Türkçede ‘tırış etmek’ manasında *yüli-* ~ *yülü-* ~ *yüle-* fiilleri vardır; fakat eldeki sözcükteki kalın sıralı sözcüklere eklenen kaf harfi bu ilişkilendirmeyi güçleştirmektedir. Ayrıca bu fiilden türeyerek ‘ustura’ alet adını karşılayan sözcükler *yüligü* ~ *yülegü* ve *yülgüç* ~ *yüligüç* biçimindedir (Paçacıoğlu 722-23). Orijinal versiyonun **yülek* olduğu varsayılabilir.
6. ‘samaru’l-‘ul-leyki’ ***börlükün*** ‘böğürtlen’ (4a/05) (Karagözlü ve Salan 179, 478)
- Sözcük tarihî kaynaklarda görülmez; ancak İdil-Ural Kıpçak dillerinde ve Çuvaşçada paralel varyantlar vardır: Tat. *börligen*, *börlögön*, Bşk. *börthögön* ‘böğürtlen’, Çuv. *përlëhen* ‘Rubus saxatilis; vücut döküntüsü’ (Tenişev 140). Çağdaş veriler ışığında eldeki sözcük **börlügün* olarak düşünülebilir.
7. ‘ez-zunnaru’ ***burşak*** ‘kemer’ (5a/07) (Karagözlü ve Salan 183, 479)
- Sözcüğe, bu biçim ve anlamıyla tarihî ve çağdaş metinlerde rastlanmaz. Sözcük, *kurşak* sözcüğüne benzetilerek küçük bir grup tarafından kullanılmış olabilir. krş. *KEnb. burçak* ‘curl, lock of hair’ [‘bukle, saç tutamı’] (Boeschoten 96)
8. ‘şe‘fretuha’ ***büzmen*** ‘bıçağın kabzası ile demiri arasındaki kısım’ (6b/13) (Karagözlü ve Salan 189, 480)
- Sözcüğe, bu biçim ve anlamıyla tarihî ve çağdaş metinlerde rastlanmaz. Bununla birlikte Anadolu ağızlarındaki *büzme* ‘büzgü; kol ağzı, yen’ (DS II 834) ile semantik ve biçimsel bağlantıda olabilir.

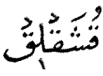
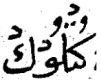

9. 'ec-cebhetu' **cibenim** 'alın' (8a/02) (Karagözlü ve Salan 195, 480)
- Arapçada 'alın' anlamında ve *cabīn* şeklinde bir sözcük bulunmaktadır ve Türkçeye de *cebin* 'alın' şeklinde geçmiştir. Eldeki sözcük ile *cebin* arasında bir ilişki olduğu açık olmakla birlikte sözcüğün son hecesi için izahta bulunmak güçtür.
10. 'eṭ-ṭurretu' **çamçağ** 'elbisenin iç kısmı, astar' (5b/13) (Karagözlü ve Salan 185, 480)
- < Moğ. *çamça* 'shirt' ["gömlek"] (Lessing 164; Haenisch 71). Çağdaş örnekler için bk. (Räsänen 98). Krş. Çağ. *cumca* 'chemise' ["gömlek"] (Pavet de Courteille 299), *Şeyh. cumci* 'gömlek' (Kunos 55).
11. 'el-isfīnu' **çufan** 'kazık, tahta kazık' (6b/11) (Karagözlü ve Salan 189, 480)
- Bu biçimdeki bir sözcük, ne tarihî ne de çağdaş metinlerde bulunur. Ancak kaynak dilin Fa. *çevgān* 'değnek, sopa'³ olduğu varsayılırsa *DLT çögen* 'çevgen; baston' (Ercilasun ve Akkoyunlu 627), *İdr.H.* 'at üstünde top çeldikleri ucu sivri değnek' (İzbudak 13), *KEnb.* 'topu çekmek için kullanılan ucu eğri değnek' (Ata 164) ile ilişkilendirilebilir. Bu durumda da şöyle bir fonetik gelişimin gerçekleşmiş olmasını bekleriz: *çevgan* > *çevgen* > **çövgen* > **çöfgen* > **çöfen* / **çüfen*.
12. 'ed-dehlīzu' **derke** 'dehliz, bodrum' (5a/14) (Karagözlü ve Salan 183, 483)
- Tarihî metinlerde görülmemekle birlikte Türkiye Türkçesi etimoloji sözlüğünde Tietze'nin Azerbaycan Türkçesinden sunduğu *terk* 'dip' (*Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Luğati Cilt 8* 167) verisi elimizdeki veriyi destekler mahiyettedir.
13. 'aş-şinānu' **kanız şağü** 'pis koku, çürümüş bir şeyin kokusu' (8b/12) (Karagözlü ve Salan 197, 496)
- Bu sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanklanır. Bir terkipten oluşan sözcüğün ikinci kısmı *Tuh. kolansa* 'koltuk altı kokusu' sözcüğünün {sa} parçası ile ilişkili gözükmektedir; bununla birlikte *şağü* tipinde bir sözcük Türkçede daha çok fiilden türemiş bir

³ Modern Türkiye Türkçesinde *çevgen* 'değnek; polo'.

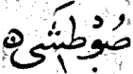
sözcük görüntüsü vermektedir.⁴ *sası-* fiilinin **sar* ‘bataklık, çamur’ dan (Levitskaya vd. 228) veya Menges’çe öne sürülen zetatik versiyon *saz* ‘batak, çamur’ (Çeneli 43) isim tabanından türediği düşünülmektedir. Dolayısıyla *şağu* müstensihin hatalı kaydettiği bir biçim olabilir. Terkinin birinci bölümü ise GTü. *koşuz* ‘bok böceği’ ve aynı eserde de bulunan *konuz* ‘kın kanat böceği’ (11b/08) (Karagözlü ve Salan 209, 500) ile ilgili olabilir. Fonetik fark olsa dahi bunu bir terkinin için kendi yapısından uzaklaşma olarak yorumlamak mümkündür.

14. ‘ve min esmā’ihi’ **karatar** ‘kılıç adlarından’ (7b/11) (Karagözlü ve Salan 193, 496)
- Ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır. Sözcük **kariṭar* şeklinde de okunabilir diye düşünmekteyiz.
15. ‘el-ḳavvādu’ **ḳarruṭ** ‘gizli ve yasal olmayan cinsel ilişki öncesinde aracılık eden kimse’ (10a/07) (Karagözlü ve Salan 203, 497)
- Ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır. Müstensihin Arapça sözcükten gelişen **ḳawwuṭ* gibi bir biçimi yazıya hatalı geçirdiğini varsayabiliriz.
16. ‘el-mute‘āli’ **ḳayaḳ** ‘yüksek hedef, nişangâh’ (7b/15) (Karagözlü ve Salan 193, 498)
- krş. *İdr. qayqıç* ‘ilerideki gaye, maksat’ (Caferoğlu 74) Diğer yandan belirsiz olarak konulmuş noktayı *b* olarak okursak ortaya çıkan *ḳabaḳ* sözcüğünü Memluk ve Osmanlı Devletinde oynanan *ḳabak oyunu* yani kabağa ok atma oyunu ile ilişkilendirebiliriz (Kanat 54-55). Kabağın yüksek bir direğe yerleştiriliyor olması (Kaymaz, “Gelibolulu Mustafa Âlî, Câmî’ul-Buhûr” 59-60; Yıldırım 158, 162) eldeki sözcüğün anlamıyla da örtüşmektedir.
17. ‘el-‘eḳdu’ **ḳılın** ‘sözleşme, akit’ (10a/12) (Karagözlü ve Salan 203, 498)
- krş. Çağ. *ḳılın* ‘fiil, iş, hareket’ (Lutfi Divanı) (Ünlü 621).
18. ‘el-mafreşu’ **köser** ‘yatak örtüsü, kilim’ (5b/11) (Karagözlü ve Salan 185, 494)
- krş. *CC köşegen* ‘perde, cibinlik’ (Argunşah ve Güner 515)

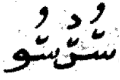
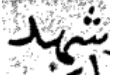

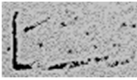

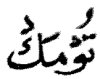

⁴ ET *edgü* bir isimden isim türetimi olmakla birlikte; bu ekin çok fazla örneği bulunmaz.

19. 'er-rekibdār' **kötençi** 'atın üzengisini tutan'⁵ (10a/01) (Karagözlü ve Salan 203, 494)
- krş. *Tuh. köten* 'anüs' (Boeschoten 178; Yavuzarslan; Muhammed 14), 'прямая кишка' ["kalın bağırsağın son bölümü; göden bağırsağı, rektum"] (Fazılov ve Ziyayeve 328).
Sözcük tabanıyla sözcük arasındaki anlamsal bağ kapalıdır.
20. 'es-sirifsāru'l-leti lā tecānahā'l-^a-rabu' **ķuraç** 'Arapların kullanmadığı bir çeşit dizgin' (7a/12) (Karagözlü ve Salan 191, 501)
- Yazılı şekle göre *ķuraç veya *ķozaç da okunabilir. Sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır.
21. 'el-ķey'u' **ķusmak** 'kusmuk' (8b/13)(Karagözlü ve Salan 197, 501)
- *Tuh. ķusmak* 'kusmuk' (Atalay, *Et-tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye* 212).
22. 'el-ġurretu' **ķuşaķlık** 'alında beyaz çizgi olan at' (7a/05) (Karagözlü ve Salan 191, 501)
- krş. *Tuh. ķaşġaldak* 'alında biraz aklık olan at' (Atalay, *Et-tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye* 187).
ķaşġa ~ ķaşka 'atın alındaki aklık' (Boeschoten 241) tabanı tartışmasız olduğu için, eldeki sözcüğün *ķaşķalık gibi bir biçimden geliştiği ve yazıcı tarafından yanlış kaydedildiği düşünülebilir.
23. 'seķfuhu' **ķütlük** 'damak' (8a/07) (Karagözlü ve Salan 195, 495)
- Sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır.
Krş. Osm. *kirtlik* 'gırtlak başı, hançere' (TTS IV: 2578).
24. 'en-nefsu' **ķütük** 'nefis, öz varlık' (8b/03) (Karagözlü ve Salan 197, 495)

⁵ Bu anlam 'üzengi ağası, rikâpdar' olarak düzeltilebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. <https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Rik%C3%A2pdar#>

- Sözcük, aşağıdaki şu tanımlara dayandırılabilirse de hiç-biriyle doğrudan bir semantik bağı yoktur:
Orh. *küdiik* ‘something waited for, looked after’ (Clauson 702), EUyg. *küdiig* ‘Tätigkeit, Aktivität, Sache, Geschäft / iş, faaliyet, şey; Karma / Karma; über natürliche Fähigkeit / doğüstü yetenek’ (Wilkens 437), Karh. *Kut. küdiig* ‘iş, güç’ (Arat 299), *DLT iş küdiig* ‘iş güç’ (Ercilasun ve Akkoyunlu 658).
25. ‘kuşāsetu’s-seyri’ **mütü** ‘kayış parçacığı’ (7a/14) (Karagözlü ve Salan 191, 502)
- *İdr. munu* ‘kayış ucu’ (Caferoğlu 193).
Karagözlü ve Salan tarafından *mütü* şeklinde okunan sözcük *mwnw* olarak düzeltilmelidir; zira hem *İdr.* örneğı hem de o eserin D nüshasında sözcük bu şekilde kayda geçmiştir ve anlamsal olarak da örtüşmektedir. Bununla birlikte *İdr.* örneğinin dayanaksız şekilde *munu* şeklinde okuduğunu da hatırlatmak gerekir. Sözcük en az dört farklı şekilde okunabilir: **monu*, **monu*, **mönü*, **münü*.
26. ‘en-neķiru’ **nekte** ‘kesme ve dövme tahtası’ (6b/07) (Karagözlü ve Salan 189, 503)
27. ‘el-ķeyhu’ **özen** ‘irin, cerahat’ (8b/10) (Karagözlü ve Salan 197, 505)
28. ‘el-fetiletu’ **pilte** ‘fitil’ (6a/05) (Karagözlü ve Salan 187, 506)
- < Ar. *fatıla* ‘wick; filament of a light bulb’ [“fitil; lamba teli”] (Wehr 695).
Tarihî metinlerde tanıklanmaz. Anadolu ağızlarında *filte* ‘lif, fitil’ biçimi görülür.
29. ‘el-aŗaşu’ **sızğı** ‘sağır’ (10a/03) (Karagözlü ve Salan 203, 511)
30. ‘hacaru’l-mā’ **şuv taşı** ‘su taşı’⁶ (6b/15) (Karagözlü ve Salan 189, 511)

⁶ Söz konusu anlam TDK ve Kubbealtı Türkçe Sözlüğünde yer almaz. Mevcut olan *sutaş* da eldeki veriyle ilgisizdir. Bu nedenle bu anlamın ‘bileğı taşı’ olarak değiştirilmesini veya parantez içinde aydınlatıcı bir eklemeye yapılmasını öneriyoruz.

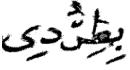

- Çeviri yoluyla oluşturulduğunu düşündüğümüz bu sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır.
31. 'aş-şadîdu' **sürsü** 'irin, cerahat' (8b/11) (Karagözlü ve Salan 197, 509)
- < *sirsü < Moğ. **silüsü(n)** 'saliva, spittle, slaver, slobber' ["salya, tükürük"] (Lessing 708).
Sözcük Türkçe tarihî metinlerde görülmez; ancak eserin çağdaşı sayılabilecek Moğolca eserlerde görülür:
ATob. şilusun 'salya' (Haenisch 282), *Muk.Mo. sölsün* 'öd, safra' (Poppe 210).
32. 'el-melîhu' **şimid** 'güzel, yakışıklı' (9a/11) (Karagözlü ve Salan 199, 512)
- Bu sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır. Sözcüğün *şihid* şeklinde okunması gerektiğini düşünüyoruz.
Krş. Fa. *shâhid* 'a beautiful woman; a handsome man' (Steingass 727).
33. 'es-semmuru' **tebin** 'samur' (5b/09) (Karagözlü ve Salan 185, 512)
- Bu sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır.
Krş. *KEnb. tekin* 'samur' (Ata 620).
34. 'et-taştü' **teşne** 'leğen, tekne' (6b/04) (Karagözlü ve Salan 183, 513)
- Söz konusu sözcük tarihî metinlerle tanıklanmamakla birlikte Anadolu ağızlarında görülmüştür (*DS XII* 4755). Aynı anlamdaki *teşt* sözcüğünün etkisiyle teşne varyantının ortaya çıktığını düşünmekteyiz.
35. 'neks' **fov** 'aşık kemiğinin bir yüzünün adı' (9a/03) (Karagözlü ve Salan 199, 517)
- Tarihî metinlerde rastlanmaz. Çağdaş örnekler için bk. (Alimov 164-65).
36. 'el-mekmede' **tövmek** 'kıyafet dövmekte kullanılan bir alet' (6b/06) (Karagözlü ve Salan 189, 514)
37. 'el-buşaķu' **tügürmeg** 'tükürük' (8b/11) (Karagözlü ve Salan 197, 514)

38. 'en-nevvāru' *türküç* 'büyük fener' (5b/01) (Karagözlü ve Salan 185, 514)
39. 'en-nevvāru' *ürken ~ ürgen* 'büyük fener' (5b/01) (Karagözlü ve Salan 185, 519)
40. 'el-ḥiṣānu'l-maṣiyyu' *yalağmış* 'enenmiş at' (7a/02) (Karagözlü ve Salan 191, 520)
41. 'eş-şenōbaru' *yapkın* 'çam, çam fıstığı' (4a/06) (Karagözlü ve Salan 179, 521)
42. 'es-seṭīhetu' *yimeş* 'topraktan yapılmış iki kısımdan oluşan su kabı' (6b/03) (Karagözlü ve Salan 189, 524)
43. 'el-bevlu' *yışemek* 'idrar, sidik' (8b/13) (Karagözlü ve Salan 197, 524)
44. 'el-ḳeddumu' *yonka* 'keser, kerki' (6b/10) (Karagözlü ve Salan 189, 525)
- Sesteş *İdr.H. yonğa* 'ağaçtan çıkan talaş' (İzbudak 54), *Tefs. yonğa* 'доска'⁷ ["kereste, ahşap levha"] (Borovkov 162) tanıkları eldeki sözcükle anlamsal olarak ilgisizdir; bununla birlikte benzer manayı *Müh. yonğuç* 'rende' (Karagözlü, *İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı* 317) eserinde görebilmekteyiz. Yine de eldeki sözcük bu biçim ve anlamıyla özel bir tanıktır.
45. 'eṭ-ṭavāletu' *yürük* 'ahır' (7a/06) (Karagözlü ve Salan 191, 526)
46. 'seyelānu's-sikkīn' *zun/zün* 'bıçak, kılıç demirinin kabzaya giren kısmı' (6b/12) (Karagözlü ve Salan 189, 526)
- Bu sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır. Bununla birlikte Fa. *zün* 'a part, portion, share' ["bir parça, pay, porsion"] (Steingass 629) sözcüğüyle ilişkili olabilir.

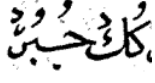
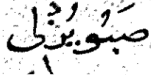
1.2. Tarihî Türkçede Hapax Durumunda Olan Sözcüklere Bul.Kastamonu Nüshasından Tanıklar

Bu bölümde, Bul. Kastamonu nüshasının neşrinden önce tarihî Türkçede hapax legomenon durumunda olan sözcüklere eldeki nüshadan tanıklar sunulmaktadır. Bu bölümde 22 sözcük ele alınmaktadır.

⁷ Boeschoten, bu sözcüğü 'wooden nail' ["tahta çivi"] olarak çevirmiştir (420).

1. 'el-min-sefu'l-kebîru' **ayman** 'büyük leğen' (6b/05) (Karagözlü ve Salan 189, 473)
→ *Tuh. ayman* 'kalbur, elek' (Atalay, *Et-tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye* 145).
2. 'cehede' **bıtır**- 'inkâr ettirmek' (32a/02) (Karagözlü ve Salan 291, 476)
→ Eldeki sözcük hem *İdr. batur*- 'inkâr etmek' (Caferoğlu 16) verisini destekleyici veridir hem de onun aracılığıyla kendi yapısına ışık tutar. Her iki sözcüğün de *bat*- fiil kökünden türetildiği ve sonra soyut bir anlam yüklediği anlaşılmaktadır. *İdr.* verisi daha eskicil ve orijinaldir. Tarihî ve çağdaş metinlerde bu anlamda başka destekleyici bir veri bulunmamaktadır.
3. 'el-ud-detu' **bilik** [d. *bellik*] 'silah takımı' (7b/06) (Karagözlü ve Salan 193, 475)
→ *İdr. bilik* 'silah' (Caferoğlu 18). Karagözlü ve Salan 2022 her ne kadar sözcüğü düzeltmişlerse de *İdrâk* tanığı ve Anadolu ağızlarındaki **bilik** (V) 'silah' (Ankara) (*DS II* 693) örneği ses değişiminin yerleşmiş olduğunu gösteren kanıtlar olarak düşünülebilir.
4. 'el-es-fiğäcu' **bizövü** 'aklık, kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz bir sıvı' (5b/13) (Karagözlü ve Salan 185, 478)
→ *İdr. bezevü*⁸ 'yüze sürülen aklık' (Caferoğlu 17). Eldeki örnek, *İdr.* biçimini desteklemektedir. İki eserin ortak başka bir kaynaktan beslendiğinin göstergesidir. Her ikisi de henüz tanıklanmamış olan **bëzegü* varyantına dayanıyor olmalıdır.
5. 'er-rezzetu' **çamağa** 'menteşe' (5b/01) (Karagözlü ve Salan 185, 480)
→ *İdr. çamğa* 'menteşe' (Caferoğlu 26). Eldeki örnek, *İdr.* biçimini desteklemektedir. İki eserin ortak başka bir kaynaktan beslendiğinin göstergesidir.
6. 'el-isfînu' **çavu** 'kazık, tahta kazık' (6b/11) (Karagözlü ve Salan 189, 480)

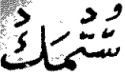

⁸ Boeschoten (82), *İdr.* için *büzögü* varyantını da vermiştir, ancak tarafımızca bu veri bulunamadı.

- *İdr. çuvu*⁹ ‘biz (alet)’ (Caferoğlu 32).
Boeschoten (120)’in *İdr.* verisinde yaptığı gibi eldeki veri de ince okunabilir.
7. ‘el-balluğu *emen* ‘meşe palamudu, pelit’ (4a/05) (Karave’s-sin- gözlü ve Salan 179, 485) diyānu’
→ *Terc. aman* ‘Eiche [“meşe ağacı”]’ (Houtsma 54), *emen* ‘meşe ağacı’ (Toparlı vd. 105).
Modern Türk dillerindeki *emen*, *imen* vd. biçimler (bk. <https://turkic.elegantlexicon.com/turkforms.php?form=oak>) (ayrıca bk. (Ulutürk 203)) Houtsma’nın okuyuşunu yanlışlar. Eldeki sözcük tarihî sahada yalnızca *Terc.*’de tanıklanan veriyi desteklemektedir.
8. ‘mecer- *güvüg* ‘hayvanları süttten kesmek için kullanı- ratu’l-felâ’ lan bir alet’ (7a/07) (Karagözlü ve Salan 191, 488)
→ *İdr. küvek* ‘diğerlerinin üzerine atlamasın diye koçun cinsel organına bağlanan paçavra’ (Caferoğlu 56).
9. ‘el-muste- *kıyık* ‘alçak hedef, nişangâh’ (7b/15) (Kara- fillu’ gözlü ve Salan 193, 499)
→ *İdr. qayqıç*¹⁰ ‘ilerideki gaye, maksat’ (Caferoğlu 74).
Eldeki örnek, *İdr.* biçimini destekleyen tek tarihî tanıktır.
10. ‘isteğla’s- *kızargan*- ‘herhangi bir ürünün fiyatının yük- sil’etu’ seltmek’ (23b/11) (Karagözlü ve Salan 257, 499)
→ *Muk. kızargan*- ‘pahaliya almak’ (Yüce 145).
11. ‘el-ebteru’ *kökçübür* ‘ucu kırık kılıç’ (7b/11) (Karagözlü ve Salan 193, 493)
→ *İdr. kök çüber* ‘ucu kırık kılıç’ (Caferoğlu 51)¹¹.
12. ‘el-esîlu’l- *şabu yüzli* ‘yanakları pürüzsüz, yumuşak olan’ eddi’ (10a/10) (Karagözlü ve Salan 203, 509)

⁹ Boeschoten bu sözcüğü *çuvü* olarak transkribe etmiştir (120).

¹⁰ Boeschoten, bu sözcüğü *qay*- ‘to turn back’ fiiline dayandırır (245), böylece *İdr.* örneği orijinali temsil ediyor diyebiliriz.

¹¹ D nüshasında *kök çübür*’dür.

- *Muk. şubı yüzlüg* 'uzun yüzlü' (Özkan 208), 'with an oval face' ["oval yüzlü"] (Boeschoten 299). Bununla birlikte terkip biçimindeki sözcüğün ilk unsuru DLT'den beri tanıklanagelmıştır.¹²
13. 'aş-şatlu' *şançak* 'kova' (6b/02) (Karagözlü ve Salan 189, 510)
→ *Durr. sançık* ~ *sançuk* 'kova' (Toparlı 103).
14. 'ed-dekiyyu' *sitgük* 'zeki' (10a/07) (Karagözlü ve Salan 203, 507)
< *setkik* < Moğ. *sedki*- 'to think, reflect, ponder' ["düşünmek, tefekkür etmek"] (Lessing 680).
→ *İdr. setkik* 'zeki' (Caferoğlu 89).
15. 'el-kuretu' *sütmek* 'sporda kullanılan top' (9a/04) (Karagözlü ve Salan 199, 509)
→ *İdr. sütmek* 'yuvarlak şey, top' (Caferoğlu 95) < **sürt-mek* ?
16. 'el-kuzbānu'l-müşebbehetu bi'l-harāki'
→ Çağ. *tikmek* 'dikme' (Leyla ve Mecnun) (Ünlü 1127).
Krş. *CC tikme* 'ağaç kazık, direk' (Argunşah ve Güner 842).
17. 'tekedde-mehu'l-mehri' *tiyek* 'başlık parası' (10a/12) (Karagözlü ve Salan 203, 513)
→ Bu sözcük ne tarihî metinlerde ne de çağdaş metinlerde tanıklanır.
İdr. (D nüshası) *tiyek* 'المهر' (Caferoğlu 41) (Arap harfli bölüm) → *tiyek* 'geline düğünden önce verilen para, mihir' (Kaymaz, "Kitābu'l İdrāk li-Lisani'l Etrāk Hakkında Bazı Notlar" 326).
18. 'naşlu'c-carrāmi ve gayrihi el- *tomar* 'zarar vermeyen yuvarlak temren' (7b/14) (Karagözlü ve Salan 193, 516)

¹² DLT *söbi* 'uzun ve sivri olan şey', *söbi baş* 'yuvarlak olmayan insan başı' bk. (Ercilasan ve Akkoyunlu 830).

- mudav-
varu'l-leği
lā yu'đi'
→ *Guz. tomar* 'arrow with a round head for kids to practice with' [*"çocukların pratik yapması için kullanılan ucu yuvarlak ok"*] (Boeschoten 343).
19. 'ec-ceneviyy-yetu' *torlamak ~ dorlamak* 'Cenevre kalkanı' (7b/11) (Karagözlü ve Salan 193, 516)
→ *İdr. torlamaq* 'Cenova'dan gelen kalkan'¹³ (Caferoğlu 106). Krş. EUyg. *tura* 'Schild, Befestigung || kalkan, tahkimat, hisar' (Wilkens 758), *Abş. türe* 'insan boyunca yapılmış kalkan' (Atalay, *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü* 198).
20. 'el-hinābu' *tökçek* 'kadeh' (6b/04) (Karagözlü ve Salan 189, 514)
→ *İdr. tekçek* 'kadeh' (Caferoğlu 101).
21. 'eđ-đirsu' *ulu azu* 'azı dişi' (8a/06) (Karagözlü ve Salan 195, 518)
→ *İdr. ulu azu* 'büyük dişler' (Caferoğlu 112).
22. 'es-simātu avānu' *yağma* 'yemek masası, sofrası' (4a/10) (Karagözlü ve Salan 2022: 179, 520) (Karagözlü ve Salan 179, 520)
→ *İdr. yağma* 'sofra' (Caferoğlu 117).

2. Sonuç

Ele alınan 68 sözcükten;

a) 46'sı olan *aşğa, aşlamak, belük, bilendek, bolak, bölükün, burşak, büzmen, cibenim, çufan, derke, kıranız şağı, karaçar, karrut, kayak, kılin, köser, kötençi, kuraç, kuşaklık, kütlük, kütüük, müti, nekte, özen, pilte, şızğı, şuv taşı, sürsü, şimid, tebin, teşne, tiyek, tov, tövmek, tügürmeg, türküç, ürken ~ ürger, yalağmış, yapkın, yimeş, yişemek, yonka, yürük, zun/zün* gibi bazıları tamamıyla bazıları ise anlamca tarihî Türkçe için hapax legomenon örnekleridir.

a.1) Bu örneklerden *derke, bölükün* ve *tov* çağdaş Türk lehçelerinde örnekleri olan sözcüklerdir.

b) 22'sinin toplu karşılaştırması şu şekildedir:

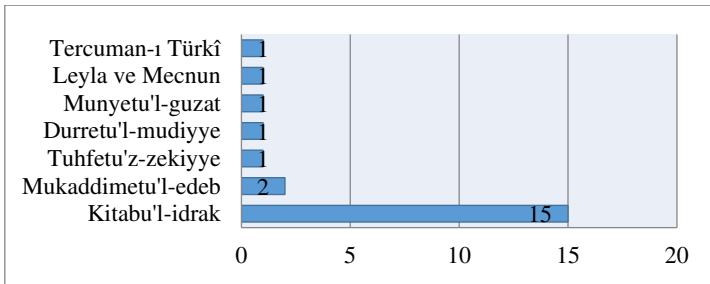
¹³ Anlam yazarlar tarafından revize edilmiştir.

Tablo 1 22 Hapaxın Bul.Kastamonu Nüshasındaki Tanıkları

Daha Önce Hapax Durumunda Olan Sözcükler	Bul. Kastamonu Nüshası Tanığı
<i>Tuh. ayman</i> 'kalbur, elek'	<i>ayman</i> 'büyük leğen'
<i>İdr. batur-</i> 'inkâr etmek'	<i>bıtır-</i> 'inkâr ettirmek'
<i>İdr. bilik</i> 'silah'	<i>bilik</i> [d. <i>bellik</i>] 'silah takımı'
<i>İdr. bezevü</i> 'yüze sürülen aklık'	<i>bizövü</i> 'aklık, kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz bir sıvı'
<i>İdr. çamğa</i> 'menteşe'	<i>çamağa</i> 'menteşe'
<i>İdr. çuvu</i> 'biz (alet)'	<i>çavu</i> 'kazık, tahta kazık'
<i>Terc. emen</i> 'meşe ağacı'	<i>emen</i> 'meşe palamudu, pelit'
<i>İdr. küvek</i> 'diğerlerinin üzerine atlamasını diye koçun cinsel organına bağlanan paçavra'	<i>güvüg</i> 'hayvanları süttten kesmek için kullanılan bir alet'
<i>İdr. qayqıç</i> 'ilerideki gaye, maksat'	<i>kıyık</i> 'alçak hedef, nişangâh'
<i>Muk. kızırğan-</i> 'pahalya almak'	<i>kızırğan-</i> 'herhangi bir ürünün fiyatının yükseltmek'
<i>İdr. kök çüber</i> 'ucu kırık kılıç'	<i>kökçübür</i> 'ucu kırık kılıç'
<i>Muk. şubı yüzlüg</i> 'uzun yüzlü'	<i>şabu yüzli</i> 'yanakları pürüzsüz, yumuşak olan'
<i>Durr. sançık ~ sançuk</i> 'kova'	<i>sançaq</i> 'kova'
<i>İdr. setkik</i> 'zeki'	<i>sitgük</i> 'zeki'
<i>İdr. sütmek</i> 'yuvarlak şey, top'	<i>sütmek</i> 'sporda kullanılan top'
<i>tikmek</i> 'dikme' (Leyla ve Mecnun)	<i>tikmeg</i> 'çadır kazığı'
<i>İdr. tiyek</i> 'başlık parası' (D nüshası)	<i>tiyek</i> 'başlık parası'
<i>Guz. tomar</i> 'arrow with a round head for kids to practice with'	<i>tomar</i> 'zarar vermeyen yuvarlak temren'
<i>İdr. torlamaq</i> 'Cenova'dan gelen kalkan'	<i>torlamak ~ dorlamak</i> 'Cenevre kalkanı'
<i>İdr. tekçek</i> 'kadeh'	<i>tökçek</i> 'kadeh'
<i>İdr. ulu azu</i> 'büyük dişler'	<i>ulu azu</i> 'azı dişi'
<i>İdr. yağma</i> 'sofra'	<i>yağma</i> 'yemek masası, sofrası'

Buna göre *Bul. Kastamonu* nüshasındaki tanıklar, *İdr.* eserinden 15 sözcikle, toplamda Memluk sahasından da 19 sözcük ile eşleşir.

Şekil 1 Bul. Kastamonu verilerinin diğer hapaxlarla eşleşmesi

Bu veriler arasında *Kitabu'l-idrak* eseri öne çıkmaktadır. İki eser arasında eşleşmeler çok olsa da hepsi biçimce veya anlamca birebir aynı değildir. Bundan ötürü eldeki eserin *Kitābu'l-idrak*'ten değil, ancak ona kaynak olan ortak bir eserden faydalandığını çıkarımını sağlamaktadır. Giriş bölümünde belirtildiği üzere eserin müellifi et-Türkî, *el-envāru'l-muḍiye* ve *el-şahîh min ed-durretu'l-muḍiye* eserlerinden faydalandığını eserinde yazmıştır. Bunlardan ilki ʿAlauddin Bilik (Beylik) el-Kibcaki tarafından yazılmıştır ki *Kitābu'l-idrak* eserinin müellifi Ebu Hayyan “Beylik”in eserini gördüğünü ifade etmiştir (Caferoğlu X). Fakat diğer yandan Hayyan’ın “Kitab-ı Beylik”ten aldığını belirttiği örneklerle (toplu listesi için bk. (Kaymaz, “Kitāb-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi” 150-54)) bizim bu çalışmada ele aldıklarımız örtüşmemektedir. Dolayısıyla *Bul.* ile *İdr.* eserlerinin temelde başka bir ortak kaynaktan beslendiğini, fakat kayda geçirme aşamasında bazı örneklerde birbirlerinden ayrıldıklarını varsayabiliriz.

KISALTMALAR

Abş.	: Abuşka lugati	Karh.	: Karahanlı Türkçesi
Ar.	: Arapça	KEnb.	: Kırsāsu'l-Enbiyā
ATob.	: Altan Tobci	Krg.	: Kırgızca
Bk.	: Bakınız.	krş.	: Karşılaştırmaz.
Bşk.	: Başkurtça	Kut.	: Kutadgu Bilig
Bul.	: Kitābu Bulğatu'l-Muštāk fi Luğāti't-Türk we'l-Ķifçāk	Kzk.	: Kazakça
CC	: Codex Cumanicus	Moğ.	: Moğolca
Çağ.	: Çağatay Türkçesi	Muk.	: Muḳaddimetu'l-edeb
Çuv.	: Çuvaşça	Muk.Mo.	: Muḳaddimetu'l-edeb Moğolca kısmı
d.	: Düzeltilme	Müh.	: İbnü Mühenna lugati
Durr.	: Ed-Durretu'l-Muḍiyye fi'l-Luğāti't-Turkiyye	Orh.	: Orhun Türkçesi
DLT	: Divānu Luğāti't-Turk	Osm.	: Osmanlı Türkçesi
DS	: Derleme Sözlüğü	Şeyh.	: Şeyh Süleyman Efendi lugati
EUyg.	: Eski Uygur Türkçesi	Tat.	: Tatarca
Fa.	: Farsça	Tefs.	: Leksika sredneaziatskogo tefsira
GTü.	: Genel Türkçe	Terc.	: Kitāb-ı Mecmūʿ-ı Ter-cumān-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî
Guz.	: Munyetu'l-Ķuzāt	TTS	: Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü
İdr.	: Kitābu'l-İdrāk li-lisāni'l-Etrāk	Tuh.	: Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l-Luğāti't-Turkiyye
İdr.H.	: Kitābu'l-İdrāk li-lisāni'l-Etrāk haşiyeleri	vd.	: Ve diğerleri.

KAYNAKLAR

- Alimov, Rysbek. "Aşık Oyununda Kemik Yüzlerinin Adlarının Kökeni Üzerine". *International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies*, c. 1, no. 2, 2019, ss. 158-76.
- Arat, R. R. *Kutadgu Bilig III İndeks*. Hazırlayan Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce. TKAE, 1979.
- Argunşah, Mustafa, ve Galip Güner. *Codex Cumanicus*. Kesit, 2015.
- Ata, Aysu. *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) II Dizin*. 1997.
- Atalay, Besim. *Abuşka Lûgatı veya Çaġatay Sözlüğü*. 1970.
- Atalay, Besim. *Et-tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu, 1945.
- Blochot, E. *Catalogue des manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale, Tome I*. 1932.
- Boeschoten, Hendrik. *A dictionary of early middle Turkic*. Brill, 2022.
- Borovkov, Aleksandr Konstantinovich. *Leksika sredneaziatskogo tefsira*. 1963.
- Bussmann, Hadumod, vd. *Routledge dictionary of language and linguistics*. Routledge, 2006.
- Caferoġlu, Ahmet. *Abu Hayyan, Kitab al-İdrak li-lisan al Atrak*. 1931.
- Clauson, Gerard. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Clarendon Press, 1972.
- Çeneli, İlhan. *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri*. Türk Dil Kurumu, 1997.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Dili Tarihi: Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla*. Akçağ, 2005.
- Ercilasun, Ahmet Bican, ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Luġāti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin. 2.*, c. 1120, Türk Dil Kurumu, 2015.
- Fazılov, E. İ., ve M. T. Ziyayeva. *İzıskannıy Dar Tyurskomu Yazıku (Grammatičeskiy tarakat, XIV v. na arabskom yazıke)*. Nauka, 1978.
- Haenisch, Erich. *Moġolların Gizli Tarihi-Sözlük*, Çeviren M. Kaçalın, Türk Dil Kurumu, 2020.
- Houtsma, Martijn Theodoor. *Ein turkisch-arabisches Glossar*. EJ Brill, 1894.
- İzbudak, Velet. *El-idrâk haşiyesi*. Türk Dil Kurumu, 1989.
- Kanat, Cüneyt. "Memlûk Devleti'nde Eğlence Kültürü". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 22, no. 1, 2007, ss. 53-62.
- Karagözlü, Savaş. *İbnü Mühennâ Lûgati Türkçe Kısmı*. Kesit Yayınları, 2018.
- Karagözlü, Savaş. "Kitabu Bulġatu'l-Muštāk Fi Luġāti't-Türk Ve'l-Kıfçāk'ın Binmeyen Bir Nüshası Üzerine." *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2021, ss. 681-90, <https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.046>.
- Karagözlü, Savaş, ve Musa Salan. *Bulġatu'l-Muštāk fi Luġāti't-Türk ve'l-Kıfçāk Kastamonu nüshası (giriş, inceleme, tıpkıbasım ve transkripsiyon, dizin)*. Paradigma Akademi, 2022.

- Kasapoğlu Çengel, Hülya. *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu, 2017.
- Kaymaz, Zeki. “Gelibolulu Mustafa Âlî, Câmî’ul-Buhûr”. *Bilge Dergisi*, c. 13, ss. 58-64.
- Kaymaz, Zeki. “Kitâb-ı Beylik Nasıl Bir Eserdi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 55, ss. 149-57.
- Kaymaz, Zeki. “Kitâbu’l İdrâk li-Lisani’l Etrâk Hakkında Bazı Notlar”. *Prof. Dr. Tofiq Hacıyev Türklük Biliminde Bir Ömür*, Akçağ, 2016, ss. 323-28.
- Kunos, Ignác. *Sejx Sulejman Efendi’s Cagataj-osmanisches Wörterbuch (Şeyh Süleyman Efendi’nin Çağatayca-Osmanlıca Sözlüğü)*. Budapest, 1902.
- Lessing, Ferdinand D. *Mongolian-English Dictionary*. University of California Press, 1960.
- Levitskaya, L. S., vd. *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurskih Yazıkov Obşçetyurskie i mejtyurskie leksiçeskie osnovi na bukvı “L”, “M”, “N”, “P”, “S”. Yazıkı Russkoy Kulturi*, 2003.
- Muhammed, Ragıp. “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lûgati’t-Türkiyye’nin sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme: Arapça dışındaki sözcüklerle düzenlenen madde başları örneği”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, no. 73 (Haziran), 2022, ss. 7-20.
- Özkan, Sezen. *Muqaddimetü’l-edebe’in Yozgat nüshasında isimler. Giriş-metin-dizin (1a–60a)*. 2009. Ankara Ü, Yüksek lisans tezi.
- Paçacıoğlu, Burhan. *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. 2006.
- Pavet de Courteille, Abel. *El-lügatü’l Nevâiyye ve’l-istişhādātü’l-Çagatâiyye, dictionnaire Turc oriental*. 1870.
- Poppe, Nicholas. *Mukaddimetü’l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü. Çeviren M. Kaçalın*. Türk Dil Kurumu, 2017.
- Räsänen, Martti. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
- Steingass, F. A. *Comprehensive Persian-English Dictionary (New Printed b.)*. 1998.
- Tenişev, E. R. *Sravnitel’no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov, Leksika*. Nauka, 2001.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 1 A-E*. Simurg, 2002.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 8*. TÜBA, 2019.
- Toparlı, Recep. *Ed-dürretü’l-mudiyye fi’l-lügati’t-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu, 2003.
- Toparlı, Recep. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*. Türk Dil Kurumu, 2000.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü B. C. II*, Türk Dil Kurumu, 1965.

- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü Ek-I. C. XII*, Türk Dil Kurumu, 1982.
- Ulutürk, Betül. “Kıpçak Türkçesi Söz Varlığındaki Meyve Vermeyen Ağaç Adları Üzerine Bir İnceleme”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, c. 63, no. 2, 2015, ss. 197-208.
- Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim, 2014.
- Wehr, Hans. *A dictionary of modern written Arabic*. Spoken Language Services, 1976.
- Wilkins, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch–Deutsch–Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Yavuzarslan, Paşa. “Türk Dilinin Sözcük Tarihi Açısından Önemli Bir Eser Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, c. 52, no. 2004/1, 2004, ss. 152-62.
- Yıldıran, İbrahim. “Osmanlılarda Atlı Hedef Okçuluğu: Kabak Oyunu”. *Anadolu Uygartıklarında Spor*, Spor Yayınevi ve Kitabevi, 2012, ss. 158-69.
- Yüce, Nuri. *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhmmmed bin Ahmed ez-Zamaşşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile tercümelî Şuşter nüshası. Giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- Zajączkowski, Ananiasz. *Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'état mamelouk: Bulġat al-muštāq fi luġat at-Turk wa-l-Qifzāq I-ere partie, Le nom*. Państwowe Wydawn, 1958.

GENEL AĞ KAYNAKLARI

<https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Rik%C3%A2pdar#> (erişim tarihi: 19.04.2024)

https://en.wikipedia.org/wiki/Hapax_legomenon (erişim tarihi: 16.05.2024)

<https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc93599c> (erişim tarihi: 19.04.2024).

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %60, İkinci Yazar %40.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

AÇ BARS HİKÂYESİNE ÖZGÜ İKİLEMELER

Öz: Türklük Biliminin en fazla çalışılan konularından biri olan ikilemeler, Orhun Yazıtları'ndan beri Türk yazı dillerine ait metinlerde yer almaktadır. Bununla birlikte ikilemelerin en yoğun şekilde kullanıldığı dönem Eski Uygur Türkçesidir. Budist Türk edebiyatının çatik türünde yazılmış olan ve *Altun Yaruk* sudur içinde yer alan *Aç Bars Hikâyesi*, diğer Eski Uygur Türkçesi metinleri gibi ikilemeler yönünden çok zengindir. Eserde 132 ikileme bulunmaktadır bunlardan 21'i yalnız bu eserde geçer. Bu çalışmada *Aç Bars*'a özgü ikilemeler ile bu ikilemelerin ses, hece sayısı, tür, köken, yapı, anlam özellikleri ve kavram alanları üzerinde durulmuştur. Her iki ögesi de ünsüzle başlayan 15 ikileme vardır, 5'i aynı ünsüzle başlamaktadır. Her iki ögesi ünsüzle biten 17 ikileme vardır, 8'i aynı ünsüzle bitmektedir. İkilemeler daha çok aynı hece sayısına sahip sözcüklerden ve birinci ögesi ikinci ögesinden daha az heceli olan sözcüklerden kurulmuştur. Aynı hece sayısına sahip ögelerden oluşan 10, birinci ögesi daha az hece sayısına sahip 8, ikinci ögesi daha az hece sayısına sahip 3 ikileme mevcuttur. İsim + isim kuruluşunda 10, fiil + fiil kuruluşunda 11 ikileme vardır. 19 ikileme, Türkçe kökenli sözcüklerden meydana gelmiştir. Kök + kök yapısında 3, gövde + gövde yapısında 13, kök + gövde yapısında 5 ikileme vardır. Gövde hâlindeki ikilemelerin 8'i aynı eklerle türetilmiştir. 21 ikileme arasında zıt anlamlı ikilemeye rastlanmaz. Eş anlamlı ikileme sayısı 13, yakın anlamlı ikileme sayısı 8'dir. İkilemeler sağlamlık, olumsuz niteleme, unvan, birlik-telik, taşıt, yiyecek isimleri ile üzülmek, endişelenmek, yarılmak, atmak, çevrelemek, kullanmak, yıkılmak, yağmak, kaybetmek fillerinden oluşmaktadır. İkilemeler arasında iştikaklı olanlara da rastlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkileme, Hendiadyoin, *Aç Bars*, *Altun Yaruk*, Eski Uygur Türkçesi.

Specific Reduplications in *Aç Bars*

Abstract: Reduplications, one of the most studied areas of Turkology, have been seen in the texts of Turkish written languages since the Orkhon Inscriptions. In addition, the period in which reduplications were used most intensively was the Old Uighur Turkish period. The story of *Ac Bars*, written in the çatik genre of Buddhist Turkish literature and located in the *Altun Yaruk sutra*, is very rich in terms of reduplications, like other Old Uighur Turkish texts. There are 132 reduplications in the work, and 21 of which are unique to this work. In this study, the reduplications specific to *Ac Bars* and phonetic, number of syllables, type, origin, structure, meaning and conceptual features of these reduplications are focused on. There are 15 reduplications in which both elements begin with a consonant, 5 of which begin with the same consonant. There are 17 reduplications in which both elements end in a consonant, 8 of which end with the same consonant. Reduplications are mostly made up of words with the same number of syllables and words whose first element has fewer syllables than the second element. There are 10 reduplications consisting of elements with the same number of syllables, 8 with the first element having fewer syllables, and 3 with the second element having fewer syllables. There are 10 reduplications in noun + noun formation and 11 reduplications in verb + verb formation. 19 reduplications consist of words of Turkish origin. There are 3 reduplications in root + root structure, 13 in derivative + derivative structure, and 5 in root + derivative structure. 8 of the reduplications in the derivative form are derived with the same suffixes. There are no antonyms among 21 reduplications. The number of synonymous reduplications is 13, and the number of near-synonymous reduplications is 8. Reduplications consist of the nouns of durability, negative attribution, title, relationship, vehicle, food, and the verbs to be upset, to worry, to split, to throw away, to surround, to use, to collapse, to plunder, to lose. Among the reduplications in the work, there are also figura etymologica.

Keywords: Reduplication, Hendiadyos, *Ac Bars*, *Altun Yaruk*, Old Uighur Turkish.

TÜRLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi
Duygu YAVUZ ÖZ

Yeditepe Üni.
Eğitim Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Öğrt. Böl.

dyavuz@yeditepe.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5420-6261

Gönderim Tarihi
Received
21.03.2024

Kabul Tarihi
Accepted
22.05.2024

Atf
Citation
Yavuz Öz, Duygu. "Aç Bars Hikâyesine Özgü İkilemeler." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 189-208.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

İkileme sözcüğü Türkçe Sözlük'te “anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması” (Türkçe Sözlük 948), Gramer Terimleri Sözlüğü'nde “aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişki olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” (Korkmaz 123), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde “anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda, kullanma” (Vardar 119) şeklinde tanımlanmaktadır. Sözlüklerin yanı sıra konu üzerindeki çeşitli yayınlarda ve dilbilgisi çalışmalarında da bu terim için farklı adlandırma ve tanımlar yapıldığı görülmektedir. Saadet Çağatay “hendiadyoin” olarak adlandırdığı ikilemeleri, aynı ya da yakın anlamlı iki sözcüğün tek bir sözcük gibi bir anlam ifade etmesi (Çağatay 234) olarak tanımlamıştır. Ahmet Cevat Emre aynı sözcüğün tekrarlanmasıyla oluşan ikilemelere “yineleme”, geri kalanlara “ikizleme” (Emre 541) adını vermiştir. Osman Nedim Tuna “tekrarlar” olarak adlandırdığı ikilemeleri, sözlerin belli kurallara bağlı olarak yan yana kullanılmaları (Tuna 429) olarak ifade etmiştir. Mehmet Ali Ağakay, tekrarların tek bir bütün hâline geçip anlamca az çok yeni bir değer kazanmasını “ikizleme” (Ağakay, 1953, s.189); birbirine hiç benzemeyen ya da aralarında birtakım ses benzerlikleri bulunan öğeleri “koşma” (Ağakay, 1988, s.98) olarak adlandırmıştır. Vecihe Hatiboğlu ikileme terimini “aynı sözcüğün yinelenmesi veya anlamca yakın yahut karşıt olan ya da fonetik açıdan benzer olan sözcüklerin yan yana kullanılması” (Hatiboğlu 9) şeklinde açıklamıştır. Günay Karaağaç “yineleme öbeği” olarak adlandırdığı ikilemeleri, “bir varlığı veya bir eylemi karşılamak üzere eş görevli genellikle iki sözün –az da olsa üç/dört sözün oluşturduğu söz öbeği” (Karaağaç 476) olarak tanımlamıştır. Bu çalışmalarda ikilemelerin ses ve hece dizilişleri, tür ve anlam özellikleri, aldıkları yapı ve çekim ekleri, cümledeki görevleri vb. yönlerden incelendiği görülmektedir.

Orhun Yazıtları'ndan başlamak suretiyle Türk dilinin tüm tarihî ve çağdaş dönemlerinde ikilemelerin kullanımı takip edilebilmektedir¹. Bununla birlikte kimi dönemlerde ya da eserlerde bu kullanımların diğerlerinden daha

¹ *Arkiş tærkiş* “kervan”, *at kü* “ad, san/şan, şöret”, *eçü apa* “ata, ced”, *ertin- ökün-* “pişman olmak”, *kut ülüg* “talih, kısmet”, *otça borça* “ateş gibi kor gibi”, *ögir- sewin-* “sevinmek, neşelenmek”, *ölü yitü* “öle yite”, *tewlig kürlüg armakçı* “hilekâr, sahtekâr, aldatici”, *yañıl- yazın-* “yanılmak, hata yapmak” örnekleri Orhun Yazıtları'ndaki eş anlamlı ikilemelere; *emgetme- tolgatma-* “eziyet, sıkıntı çektirmemek”, *el törö* “ülke, yasa”, *ini eçi* “erkek kardeş, ağabey”, *öl- yok bol-* “ölmek, yok olmak”, *uğuş bodun* “soy, halk”, *yér suw* “vatan, toprak”, *yogçı sıgıtçı* “yasçı, ağıtçı” örnekleri yakın anlamlı ikilemelere; *açsık tosık* “açlık, tokluk”, *az üküş* “az, çok”, *çıgany bay* “yoksul, zengin”, *teñri yér* “gök, yer”, *tün küntüz* “gece, gündüz” örnekleri ise zıt anlamlı ikilemelere örnek verilebilir (Ayдын 259-286).

fazla olduğu görülmektedir. Bu dönemlerin başında şüphesiz Eski Uygur Türkçesi, eserlerin başında ise Budist Türk çevresine ait metinler gelir.

Eski Uygur Türkçesi döneminde ikilemelerin oldukça yoğun biçimde kullanılmasının ardında, ikilemelerin genel özellikleri olan anlatımı etkili ve anlaşılır kılma, üslupta ahenk ve akıcılığı sağlama isteğinin yanı sıra inanç sistemi değişikliğiyle yabancı dillerden yapılan çeviri faaliyetleri yatmaktadır. Çeviriler sırasında Budizm ve Manihaizm'e ait dinî terimlere karşılık bulmak, bu ifadelerin halk arasında anlaşılması ve yaygınlaşması için büyük önem taşımaktaydı. Bu sebeple karşılık üretme, başka bir deyişle yeni karşılaşılan inanç sistemlerine ait metinleri, terimleri Türkçeleştirme gereği ortaya çıktı. Bu noktada her iki dinin rahipleri de inançlarının özünün anlaşılır olabilmesi için metinleri Türkçeleştirmede katkı sağladılar. Terimlerin Türkçeleştirilmesi sırasında üç yöntem mevcuttu: 1. Dilde bulunan ve eski halk inançlarına ait sözcüklerden yararlanmak. 2. Türkçe terim üretmek. 3. Terimleri yabancı dildeki biçimleriyle alıp yanlarına Türkçelerini koymak (Tezcan 315, 316). İşte bunlar arasındaki 3. yöntem bu çalışmanın da konusu olan ikilemelerin Eski Uygur Türkçesinde neden bu kadar fazla olduğuna dair bir açıklama mahiyetindedir. Öte yandan bu ifade, ikilemelerin bir ögesinin her zaman yabancı kökenli bir sözcük olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Aksine iki Türkçe sözcükten oluşan ikileme sayısı bir hayli fazladır. Yine şunu da belirtmek gerekir ki bu dönemde ikilemeler yalnız inanç sistemleri etrafındaki tercüme metinlerde karşımıza çıkmamakta, sivil hayat belgelerinde de sıkça başvurulan bir ifade yöntemi olarak görülmektedir.²

İkillemeler Türklük Biliminin en çok çalışılan konularından biridir. Bugüne dek konu üzerinde yapılmış birçok çalışma vardır. İkillemeleri genel özellikleri itibarıyla ele alan çalışmaların yanında belli bir eser ya da dönemdeki ikilemeler üzerinde yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalarda ikilemelerin genel olarak ses, hece, tür, yapı, anlam vb. özellikleri bakımından incelendiği söylenebilir. Çalışmamızın kapsamına giren Eski Uygur Türkçesi dönemindeki ikilemeler üzerine yapılan çalışmaların başında Saadet Çağatay'ın "Uygurca'da Hendiadyoinler" (1944) adlı çalışması gelmektedir. Bu çalışmayı takiben gerek genel olarak dönem üzerinde, gerekse bu dönemin belli başlı eser(ler)i ve ikileme örnekleri üzerinde yazılmış tezler, makaleler, bildiriler bulunmaktadır. Serkan Şen'in "Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler" (2002), Meltem Can'ın "Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler" (2010), Emrah Bozok'un "Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkillemeler" (2012), Ahmet Karaman'ın (2021) "Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkillemeler" (2021), Süm-bül Begüm Yıldız'ın "Eski Uygurca Maitrisimi'te İkillemeler (Kumul

² Berker Keskin'in "Eski Uygurca İkillemelere Katkılar" (2021) başlıklı yazısında hukuk belgelerinde kullanılan ikilemeler ele alınmaktadır. Keskin bu çalışmada çeşitli alanlarda yazılan ve sosyal hayatı düzenleyen bu belgelerde, yüz yirmi yedi ikileme tespit etmiştir. Bu durum, ikilemelerin kullanımının yalnız inanç sistemlerine ait metinlerle sınırlı kalmadığını göstermektedir.

nüşhası)” (2019), Simge Sevim’in “Kşanti Kılguluk Nom Bitig ve Daşakar-mapathāvadānamālā’da İkilemeler” (2019), Melek Kara’nın “Daşakar-mapathāvadānamālā’da İkilemeler ve İkilemelerin İşlevleri” (2021) adlı çalışmaları konu üzerine yazılan yüksek lisans ve doktora tezleridir. Tezlerin yanı sıra Eski Uygur Türkçesi dönemindeki ikilemeler hakkında yazılan makaleler ve bildiriler de bulunmaktadır. Tuncay Böler’in “Çaştani Bey Hikâyesindeki İkilemeler ve Türkçede İkilemelerin Eskiliği Meselesi” (2011), Hüseyin Yıldız’ın “Eski Uygurca Dışastvustuk’ta İkilemeler Üzerine Notlar” (2013), Ferruh Ağca’nın “Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine” (2015), Mehmet Ölmez’in “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine” (2017), Emrah Bozok’un “Eski Türkçede İştikaklı İkilemelerle Kurulan Deyimler” (2018), “Eski Uygur Türkçesinde *arıg turug*, *arıg silig* ve *arıg süzük* İkilemeleri Üzerine” (2018), Mehmet Ölmez ve Gönül Aris’in “Eski Uygurca Ölüler Kitabı’ndaki İkilemeler Üzerine” (2019), Mehmet Ölmez ve Simge Sevim’in “Kşanti Kıl-guluk Nom Bitig’e Özgü İkilemeler” (2019), Mehmet Ölmez ve Zeynep Pınar Can’ın “Eski Uygurca Abhidharma Metinlerindeki İkilemeler” (2020), Berker Keskin’in “Eski Uygurca İkilemelere Katkılar” (2021), Hakan Güler’in “Eski Uygur Türkçesinde Morfem Opozisyonuyla Oluşturulmuş İkilemeler” (2022), Mehmet Ölmez’in “Eski Uygurcada İkilemeler Üzerine-2” (2022), Ceyda Özcan’ın “Eski Uygurca Kuanşi İm Puser’daki İkilemeler ve Çince Denklikleri-yle Karşılaştırılması” (2023), Abdullah Uğur ve Hacer Tokyürek’in “Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiiller Üzerine” (2023) başlıklı çalışmaları konu hakkındaki başlıca makale ve bildirileridir.

Budist Türk edebiyatının çatık (< Skr. jātaka) türünde yazılmış olan *Aç Bars Hikâyesi* de tıpkı diğer Eski Uygur Türkçesi özellikle de Budist çevrede yazılmış metinler gibi ikilemeler yönünden çok zengindir³. Metinde 132 ikileme⁴ yer almaktadır. Bu ikilemelerin birçoğu diğer dönem eserlerinde ve(ya)

³ Kimi satırlarda birçok ikilemenin art arda yer aldığı görülmektedir: *Törtin şıjar yér oronug₂ iymiş basmı₂ ükü₂şe ayatmı₂ ağırlatmı₂ üri₂g uza₂tı₂ köni nomça töröçez₂ baş-ladaçı imerigme kamağ bodunun karasın₂ asmı₂ üklitmi₂ş₂. “Dört bir yanındaki yerleriz (kendine) tâbi kılmı₂ş₂, çoğunluğa (kendini) saydırtmı₂ş₂, daima₂ doğru kanun ve öğretiyez göre (halkına) önderlik edip çevresindeki bütün halkını₂ çoğaltmı₂ş₂.” AçB.65. *Apam birök₂ bo etözümün tişer men ötrü ülgüsü₂ sansız₂ mün kađagları₂ kartıg bezig₂ yiriñig kanıg igig ağırıgı₂ korkıñıg ayıñıgı₂ barçanı tiñmiş idalamı₂ş₂ bolur men. “Eğer₂ (şimdi) bu vücudumu feda edersem, sonra sayısız günahları₂, çıbanı, irini, kanı, hastalıgı₂, korkuyu₂, hepsini terk etmiş₂ olurum.” AçB.211.**

⁴ *açig emgek* “ızdırıp, sıkıntı”, *ağır ayag* “saygı, hürmet”, *alp atım* “yiğit, kahraman”, *apam birök* “eğer”, *apamuluğ meñü*, *arıg semek* “orman”, *arta- buzul-* “çürümek, bozulmak, yok olmak”, *artak yavız* “kötü, vahim”, *as- üklit-* “çoğaltmak, artırmak”, *asıg tusu* “fayda, yarar”, *ayat- ağırlat-* “hürmet ettirmek”, *barça bütürü* “bütün, hepsi”, *bay barımlıg* “zengin, varlıklı”, *beksiz yarpısız* “gevşek, dayanıksız”, *beg inanç* “bey, kumandan”, *birgerü birlekiye* “birlikte, her beraber”, *bı bıçgu* “bıçak”, *bodun kara* “halk”, *buluñ yınak* “her taraf”, *bus- buşrul-* “kederlenmek”, *busuş emgek* “ızdırıp, eziyet”, *busuş kadgu* “keder, kaygı”, *busurkan- buşrul-* “endişelenmek, kederlenmek”, *buyruk*

Karahanlı Türkçesi metinlerinde kullanılmaktadır. Ancak 21 ikilemeye *Aç Bars Hikâyesi* dışında rastlanmamıştır. 21 ikilemenin yalnız bu esere ait olduğu görüşü, tarihî Türk yazı dillerine ait sözlüklerin, ikileme çalışmalarının ve dönem eserlerinin taranması sonucu elde edilmiştir. İşte bu çalışmanın konusu *Aç Bars* dışında başka hiçbir eserde rastlanmayan, aynı zamanda içinde yer aldığı *Altun Yaruk*'un bu hikâye dışındaki satırlarında da görülmeyen 21 ikilemedir. Çalışmada *Aç Bars*'a özgü ikilemeler ile bu ikilemelerin ses, hece sayısı, tür, köken, yapı, anlam özellikleri ile kavram alanlarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Çalışmada ikilemeler “(2)” işareti ile gösterilmiştir. Bununla birlikte bir satırda birden fazla ikileme olsa bile ilgili maddede hangi

manç “kumandan”, *buzulmaksız çolmaksız* “bozulmaz, çürümez”, *çog yalın* “ışık, parlaklık”, *çoglug yalınlig* “parlak, ışıltılı”, *ed tavar* “mal, mülk”, *egirt- kavzat-* “çevirmek”, *emgek tolgak* “eziyet, ızdırıp”, *erdini yinçü* “mücevher, inci”, *evdi- yığ-* “toplamak, yığmak”, *ëlig beg* “hükümdar”, *ëlig han* “hükümdar”, *ënc meji* “huzurlu, sevindirici”, *ëncgü meji* “huzur, mutluluk”, *hua çeçek* “çiçek”, *ı ıgaç* “orman”, *ı tarıg* “ekin, nebat, mahsul”, *ig agrıg* “hastalık”, *ilinçü meji* “eğlence”, *imerigme kamağ* “bütün”, *irinç yarlıg* “zavallı, acınacak”, *irinçe- tsuyurka-* “merhamet etmek”, *isig öz et’öz* “hayat, can”, *iş küdök* “iş, güç”, *işlet- yoñla-* “kullanmak, işletmek”, *iy- bas-* “kendine tabi kılmak, basmak”, *kağır yavlak* “vahşi, kötü”, *kamağun yumgı* “hepsi”, *kañlı kölüük* “yük hayvanı, araba”, *kenü öz* “kendî”, *kezig tizig* “sıra, dizin”, *kod- kemiş-* “vazgeçmek, bırakmak”, *kork- belinle-* “korkmak”, *korkınç ayınç* “korku”, *kök kalık* “gökyüzü, gök”, *köni tüz* “doğru, düzgün”, *köñül köküz* “gönül”, *körküg meñizlig* “güzel, yakışıklı”, *kurt koñuz* “kurt, böcek”, *kü- küzet-* “kollamak, korumak”, *küç küsün* “güç, kuvvet”, *küçlüg küsünlüg* “güçlü, kuvvetli”, *küçsire- alañur-* “güçsüzleşmek, zayıflamak”, *meñ yumşak* “yiyecek”, *muñad- tañla-* “hayret etmek, şaşırmaq”, *mün kadag* “haksızlık, kabahat”, *nomça törüçe* “(dini) yasalara göre”, *ogul kız* “oğul-kız”, *oron töşek* “döşek”, *oyurkan- yogurkan-* “endişelenmek, (yoğun) düşünmek”, *ög- alka-* “övmek, methetmek”, *ögrünç sevinç* “sevinç, mutluluk”, *ögsire- tınıra-* “kendinden geçmek”, *öñsüz ölez* “solgun, renksiz”, *ötün- ayıt-* “sormak, rica etmek”, *sever amrak* “sevgili, sevimli, sevilen”, *sevgülik taplaguluk* “sevilen, kabul edilen, benimsenen”, *sevgüsüz taplagusuz* “istenmeyen, seçilmeyen”, *sın süñök* “iskelet, kemik”, *siñir tamur* “damar”, *sid- kemiş-* “çıkarmak, atmak”, *su esen* “sağlam”, *tal- yüg-* “yıkılmak, bayılmak”, *taloy ügüz* “okyanus”, *tapıg udug* “saygı, hürmet, hizmet”, *tar kemi* “gemi, sal”, *tepre- kabşa-* “sallanmak, yerinden oynamak”, *tepreñsiz yayılmaksız* “sarsılmaz, sağlam”, *terkin tavratu* “hemen. çabuk”, *tdıg ada* “engel, zorluk”, *tile- iste-* “aramak”, *tirig esen* “canlı, sağlam”, *tüt- idala-* “vazgeçmek, bırakmak”, *tolu tükel* “eksiksiz, tam”, *ton kedim* “giysi, elbise”, *toromış yavırımış* “zayıflamış, zayıflayan”, *tsağ ağılık* “ambar, hazine”, *tuy- oñar-* “duymak, bilmek”, *tüş yemiş* “meyve”, *tüş- kamul-* “yıkılmak, düşmek”, *tüş- yag-* “yağmak”, *tüzü tüketi* “hepsi, tamamı”, *ul- sıgta-* “yakınmak, feryat etmek”, *ulug bedük* “büyük, yüksek”, *umug mağ* “umut, sığınak”, *üü kolu* “zaman, vakit, dönem”, *ül- güsüz sansız* “sayısız, hesapsız, çok”, *ürk- belinle-* “korkmak, ürkmek”, *ürüg uzatı* “daima, sürekli”, *üzeliksiz üstünki* “en üstün, ulaşılmaz”, *yagısız yavlakısız* “düşman-sız”, *yarıl- büksil-* “yarılmak”, *yarıl- sın-* “yarılmak, parçalanmak, kırılmak”, *yayıl- yaykal-* “sarsılmak”, *yëğ adrok* “daha iyi, en iyi”, *yër oron* “yer”, *yëviglig tiziglig* “bezekli, donatımlı”, *yıd yıpar* “koku, misk”, *yıdıg sarsıg* “kokmuş, fena kokan”, *yıñ yar* “salya, tükürük”, *yirinçig yarsınçıg* “iğrenç”, *yirü- arta-* “çürümek, bozulmak”, *yiti kı- nuğ* “gayretli, sert, cesur, kuvvetli”, *yitür- ıçgın-* “yitirmek, kaybetmek” (Gulcalı 40-43).

ikilemeden bahsediliyorsa yalnız o ikileme bu işaretle gösterilmiştir. İkilemeleri oluşturan sözcüklerin okunuşu, anlamlandırılışı, yer aldıkları satırlar ve bu satırların aktarımı bağlamında Zemire Gulcalı'nın "Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi" (2015) adlı çalışması esas alınmıştır.

2.Aç Bars Hikâyesi

Aç Bars Hikâyesi, Budist çevre Türk külliyatı içinde sutra kategorisinde yer alan, Sanskritçe adı *Suvarṇa-prabhāsa-uttamarāja sūtra*, Türkçe adı *Altun öñlüg yaruk yaltrıgılg kopta kötrülmiş nom eligi atlıg nom bitig* olan, ancak daha çok *Altun Yaruk* şeklinde anılan eserin içinde yer alır. Bu eser Rus Türkolog Sergey Malov tarafından Çin'in Gansu bölgesinde, Suzhou şehri yakınındaki Wenshugou adlı küçük bir köyün civarında, bir Budist tapınağında bulunmuştur. 8. yüzyılda Yi Jing tarafından Çinceye, 11. yüzyıl başlarında ise Şingku Şeli Tutung tarafından Eski Uygur Türkçesine çevrilmiş olmalıdır (Gulcalı 15).

Altun Yaruk, 10 kitaba (E.Uyg. *tegziñç*) yayılmış 31 bölümden (E.Uyg. *böliük*) oluşur. *Aç Bars Hikâyesi* ise bu eserde 10. kitabın 26. bölümünde, "bölüm başlığı düşmüş" başlığı altında yer almaktadır (Kaya 14, 17). Bu hikâyede Budizmin Mahâyāna mezhebinin "önce canlıları, sonra kendini kurtarmak" ilkesi anlatılmaktadır (Gulcalı 30). Bu ilke, üç prens arasından en küçüklerinin, açlıktan yavrularını yemek zorunda kalacak olan bir pars için kendi bedeninden vazgeçişi üzerinden aktarılır.

3.Aç Bars Hikâyesine Özgü İkilemeler ve Buldukları Satırlar

beg⁵ manç⁶:

beg manç "bey, kumandan"⁷ (Gulcalı 40), *beg manç* "bey, kumandan" (Ölmez 256).

⁵ *beg* "originally the head of a clan, or tribe, a subordinate chief" and the like. C. i. a. p. a. l. from the earliest period, but almost certainly a loan word from Chinese *po* 'the head of a hundred men'. Survives with some phonetic changes (b-/p-; -e/-è-; -g/-y) and alterations in meaning parallel to the alterations in social structure; e. g. in the Ottoman Empire it came to mean 'a junior administrative officer' and finally hardly more than a complimentary title given to members of the gentry." (Clouston 322). *beg* "bey, prens, hükümdar; koca, eş; ... bey (unvan olarak) (Skt. *prabhu*'nun da eş değeri); devlet memuru; soylu kişi (Skt. *ksatriya*); aşağı tanrıların isimlerinin bölümü için de kullanılır; *idok* ile birlikte destek sözcüğü olarak: merhum kişi" (Wilkens 154).

⁶ *manç*, *mançu* "yüksek bir rütbe, şahıs ismi" (Gabain 273). *manç* "Dev. N./A. fr. *man-*; etymologically a N./A. meaning 'reliance, trust; reliable, trustworthy', and normally so used fr. the medieval period onwards. In the early period it was like *mal*, used normally (or only?) as a title of office, 'confidential minister' or the like, not necessarily of very high rank; in this meaning it survived a long time and was current, for example in the Selçuk Empire, sometimes for quite junior officials" (Clouston 187). *manç* "güvenilir kişi, sarayın ileri geleni; güvenilir, itimat edilebilir (→ inenç)" (Wilkens 288).

⁷ Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde "vezir" olarak aktarmıştır.

Ötrü ol üdüin ol buryuklar başın tegreki **begler mançlar2** sogık suv bükürüp yelpigü üze yelpiyü elig begig hatunug neçete kên tēmin ançakaya öglendürtiler. “Sonra o zaman o kumandanlar, çevresindeki **vezirler2** (onlara) soğuk su serpip (onları) yelpazeledikten sonra hükümdarı ve eşini ancak kendilerine getirdiler.” AçB. 477

birgerü⁸ birlekiye⁹:

birgerü birlekiye “birlikte, hep beraber” (Gulcalı 40), *birgerü birlekiye* “ile, beraber” (Wilkens 179).

Körkle kövşek tokılıg inimiz erdiñ küvez e, ögke kañka sevitiş erdiñ kadaş a, neçökin yine birgerü birlekiye2 ünüp üçegü negülük titdiñ özün, bizni birle barmadın, ögümüz kañgımız bizije utru körüp ayıtsar biz ikegü negü tep ötünelim sözlelim, ol yeg bolgay üçegü, birlekiye ölser biz, neñ bizije kergeksiz bo etözümüz tirigi. “Güzel, ılımlı ve erdemli kardeşimiz idin ey sevgili, anneme babama (kendini) sevdirmiş idin ey kardeş(im), neden yine **beraber2** çıkıp üçümüz ne diye terk ettin kendini, bizimle varmadın, annemiz babamız bizi görüp sorduklarında biz ikimiz ne diye cevap vereceğiz, üçümüz beraberce ölseydik daha iyi olacaktı, asla bize gerekmez bu vücudumuzun sağ olması. AçB. 345

buş-¹⁰ buşrul-¹¹:

buş- buşrul- “üzülüp dert etmek” (Şen 78), *buş- buşrul-* “kederlenmek”¹² (Gulcalı 40), *buş- buşrul-* “üzülmek, canı sıkılmak, kederlenmek” (Ölmez 259), *buş- buşrul-* “kafası karışık ve sıkıntı basmış olmak” (Wilkens 205).

Tözünüm e sen neñ busma busrulmaz, men amtı kamağun ünüp amrak ögüklerimin tileyin barın yokun bileyin. “Ey azizim! Sen hiç **üzülme2**, ben şimdi hepsiyle beraber çıkıp sevgili çocuklarımı arayayım, varlığını yokluğunu bileyim.” AçB. 409

busurkan- buşrul-¹³:

⁸ *birgerü* “directive f. of. *bi:r*; ‘at (or into) one place’” (Clauson 364). *birgerü* “beraberce, birlikte, hepsi birden, ile beraber (Skt. ön ek sam-’ın da eş değeri)” (Wilkens 179).

⁹ Gabain *bilen* edatına değinirken sözcüğün etimolojisini şu şekilde vermiştir: *bilen* < *bir* + *le-* (bir olmak, bir yapmak’tan) –n- “ile.” (Gabain 96). *birlekiye* “bir de, birlikte, beraber, hemen, derhâl” (Wilkens 180).

¹⁰ *buş-* “kederlenmek” (Gabain 270). *buş-* (?p-) “to be irritated, annoyed” (Clauson 377). *buş-* “(nefes) tıkanmak, nefes darlığı olmak; kafası karışık olmak; telaşa düşmek” (Wilkens 205)

¹¹ *buşrul-* “kederlenmek” (Gabain 270). *buşrul-* “Pass. f. of *buşur-*” (Clauson 385). *buşrul-* “yıkık olmak, umutsuz olmak, sıkıntı basmış olmak, üzüntü verilme, eziyet edilmek, aklı karışık olmak” (Wilkens 206).

¹² Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “üzülmek” olarak aktarmıştır.

¹³ *busurkan-* “korkmak” (Gabain 270). *busurkan-* “endişelenmek, tasalanmak, endişeli olmak, üzüntü çekmek” (Wilkens 204).

busurkan- buşrul- “endişelenmek, kederlenmek”¹⁴ (Gulcalı 40).

Terkin sözley buryuk a, kiçigi oglum kanta ermiş etözüm busurkanur buşrular, ootka ürtenip köyer teg, ögümin köñülümin içgünup muñkul bolup bilinmez men, kılmañ meniñ köküzümin yarılğuluk singuluk. “Çabuk söylesene ey kumandan! Küçük oğlum neredeymiş (nasılmış), **canım yanıyor**2 ateş içinde yanıyorcasına; aklımı (ve) kalbimi kaybedip (ne yapacağımı) bilemiyorum; benim kalbimi parçalamayın, kırmayın.” AçB. 451

buzulmaksız¹⁵ çolmaksız¹⁶:

buzulmaksız çolmaksız “bozulmaz, çürümez” (Gulcalı 40), *buzulmaksız çolmaksız* “bozulmaz, çürümez, sağlam” (Ölmez 259).

Men amtı tolp sansartaki tınlıklar için üzeliksiz üşdüñki yeg burhan kutı küsüşin teprençsiz yayılmaksız ulug yarlıkçañcuçı köñül turgurup bo meniñ sever amrak etözümün tişer men ıdalayur men, buzulmaksız çolmaksız2 burhan kutın tileyür men kim kamağ bilgelerke sevgülük taplaguluk. “Ben şimdi bütün dünyadaki canlılar için en üstteki mükemmel Budalık arzusuyla tereddütsüz, büyük (bir) merhametle bu benim sevdiğim vücudumu terk ederim, **bozulmaz/çürümez**2 Budalığı dilerim, ki (Buda kutsiyeti) bütün bilginlerce sevilendir.” AçB. 253

egirt-¹⁷ kavzat-¹⁸:

egirt- kavşat- “sarmalayıp kucaklamak” (Şen 96), *egirt- kavzat-* “çevirmek”¹⁹ (Gulcalı 40), *egirt- kavzat-* “çevirmek, kuşatmak, sarmalamak, kucaklamak” (Ölmez 261), *egirt- kavşat-* “çevrili olmak, sarılmış olmak, kuşatılmış olmak” (Wilkens 101).

Yeti enükleriñe egirñip kavzañp2 açmak suvsamak üze sıkılıp tor(o)muş yavrumuş sınımış etözleri alayurup küçü küsünü üzülüñp unakaya ölgeli yatur erdi. “Yedi yavrusu onu **çevreleyerek**2, açlık (ve) susuzluktan sıkılıp zayıflamış, bitkin düşmüş vücudu yorulup gücü kuvveti tükenmiş, neredeyse ölmek üzere yatıyorlardı.” AçB. 112

¹⁴ Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde *etöz* sözcüğü ile birlikte “canı yanmak” olarak aktarmıştır.

¹⁵ *buzulmaksız* “ebedi, bozulması olmayan, sağlam, bozulmasız” (Wilkens 211).

¹⁶ *çolmak* “ızdırıp” (Gabain 272). *çolmaksız* “alazlanmasız, yıkık olmama, ümitsiz olmama” (Wilkens 237).

¹⁷ *egirt-* “takip edilmek” (Gabain 263). *egirt-* “to let or get (oneself) surrounded and encircled, to be enclosed” (Erdal 769). *egirt-* “Caus. f. of *egir-*; ‘to order to besiege; to order to spin.’” (Clouston 141). *egirt-* “(bir şeye) karıştırılmış olmak; çevrili olmak, etrafı sarılmış olmak; (acıya, ızdıraba vs.) uğramak” (Wilkens 101).

¹⁸ *kawzet-* (br.), *kawsat-* “sıkışmak, çevirmek” (Gabain 279). *kavzat-* “to sorround oneself with, to be sorrounded.” (Erdal 774). *kavşat-* “kuşatmak, ortaya almak, çevirmek; (araç hâliyle) etrafı çevrilmiş olmak, çevrili olmak” (Wilkens 348).

¹⁹ Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “çevrelemek” olarak aktarmıştır

işlet-²⁰ yoñla-²¹:

işlet- yoñla- “işletmek” (Şen 129), *işlet- yoñla-* “kullanmak, işletmek” (Gulcalı 41), *işlet- yoñla-* “kullanmak, istifade etmek” (Wilkens 314).

Neçökin bökünki künte monı teg kergeklig işletgülik yoñlaguluk₂ oron tapıp bo montag yıdığ kergeksiz etözümün sıdmiş kemişmiş yin yar teg tiñip idalap bo irinç yarlıg aç barska negülik umug ınag bolmaz men tıp monçulayu saktıñıp...”Nasıl bugün bunun gibi gerekli, **kullanılacak₂** yer bulup, böyle kötü kokan, gereksiz bedenimi atmış, tükürük ve sümük gibi (bir yana) bırakıp bu zavallı aç kaplana niçin umut (sığınak) olmayayım diye bu şekilde düşünüp...” AçB. 167

kañlı²² kölük²³:

kañlı kölük “taşıt” (Şen 137), *kañlı kölük* “yük hayvanı, araba” (Gulcalı 41), *kañlı kölük* “araba” (Wilkens 331).

Aş içgü ton kedim oron töşek at yaña kañlı kölük₂ erdini yinçü ed tavar üze tapındım. “Yiyecek içecek, üst baş, ev bark, at, fil, **araba, yük hayvanı₂**, mücever (ve) servete taptım.” AçB. 190

meñ²⁴ yumşak²⁵:

meñ yumşak “yiyecek” (Gulcalı 42), *meñ yumşak* “yiyecek bir şey, yem” (Wilkens 472).

²⁰ *işlet-* “kullanmak” (Gabain 276). *işlet-* “Caus. f. of *işle-*; ‘to make (someone Acc.) work; to operate (something Acc.); to make (someone Dat.) make or do (something Acc.)’” (Clauson 263). *işlet-* “kullanmak, istifade etmek, uygulamak, istimal etmek, faydalanmak; çalıştırmak, işletmek; (görev) yapmak” (Wilkens 314).

²¹ *yoñla-* “< Çin. *yung* ‘barış’ +la- ‘kullanmak, gayret etmek, harcamak’” (Gabain 313). *yoñla-* “Dev. V. fr. the Chinese word *yung* ‘to use’; ‘to use’ perhaps w. the implication of using up.” (Clauson 951). *yoñla-* “to use (up)” (Erdal 453). *yoñla-* “*yun*^o < Chin. *yong*, Spätmittelchin. *iywŋ* + -la-) tüketmek, yemek, kullanmak, harcamak (Wilkens 920).

²² *kañlı* “araba” (Gabain 277). *kañlı* “wagon, cart, carriage, and the like” (Clauson 638). *kañlı* “araba, kağrı, taşıt; araç yükü” (Wilkens 331).

²³ *kölük, kölük* (br.) “yük hayvanı” (Gabain 283). *kölük (gölök)* “Pass. Conc. N. fr. *köl-*; lit. ‘something harnessed’, normally ‘a baggage animal’, more in the sense of one to which baggage is tied than one harnessed to a vehicle” (Clauson 717). *kölük* “binek hayvanı, yük hayvanı; taşıt, araç; yük, kargo (bk. Mo. *kölüg, küliüg)*” (Wilkens 402).

²⁴ *meñ* “yem” (Gabain 286). *meñ* (b-) “bird-seed, small grain”, and the like; ...; this may be merely another, perhaps the original, meaning of *beñ*” (Clauson 766). *meñ* “yemek; yem; ganimet, av avlanan hayvan; yiyecek bir şey, tahlıl” (Wilkens 472).

²⁵ *yumşak, yumşak, yumşak* (br.) “yumuşak”; *yumşak* “yudum, içilen nesne” (Gabain 313). *yumşak* (? *yumşak*) “Dev. N./A. fr. *yumşa-*; ‘soft’ in a wide range of concrete and abstract applications. (Clauson 938). *yumşak* “yumuşak (Skt. *mṛdu*’nun da eş değeri), halim, sakin, duygulu; yumuşaklık, nezaket; ince bir şey; yem, yemelik bir şey” (Wilkens 920).

Ay irinç tişi barş enüklegeli yėti kün bolmuş yėti enükleri avıp meñ yumşak2 tilegü ok teğinç bulmayukka anın açmak sıvsamak emgek üze sıkılıp yanıñuru yene öz enüklerin yégeli kılınur. “Ey zavallı dişi kaplan, yavruyalı yedi gün olmuş, yedi yavrusu (onu) kuşatıp, **yiyecek2** isteyip de bulamayınca açlık susuzluk eziyetinden sıkılıp yine dönüp kendi yavrularını yemek üzeredir.” AçB. 120

oyurkan-²⁶ yogurkan-²⁷:

oyurkan- yogurkan- “endişelenmek, (yoğun) düşünmek” (Gulcalı 42), *oyurkan- yogurkan-* “hayret etmek, şaşırmaq” (Wilkens 519).

Anuñ ara iki emigi èviñip süt akıp keldi, ne anı körüp takı artokrak oyurkandı yogurkandı. “O arada iki memesinden eriyip süt akıp çıktı, bunu görünce daha çok **endişelendiz.**” AçB. 383

sevgüsüz²⁸ taplagusuz²⁹:

sevgüsüz taplagusuz “istenmeyen, beğenilmeyen” (Şen 246), *sevgüsüz taplagusuz* “istenmeyen, seçilmeyen”³⁰ (Gulcalı 42), *sevgüsüz taplagusuz* “arzu edilmeyen, göze hoş gelmeyen” (Wilkens 599).

Ne üçün tęp tésar kim men ilkisizdin berü bo yıdıg sarsıg kanlıg yirinlig sevgüsüz taplagusuz2 yarsınçıg etözke inçip inandım. “Niçin diye sorulursa, ki ben ezelden beri bu kötü kokan, kanlı, irinli, **sevimsiz2** iğrenç vücuduma böylece inandım.” AçB. 187

sid-³¹ kemiş-³²:

sid- kemiş- “boşaltmak, fırlatmak” (Şen 252), *sid- kemiş-* “çıkarmak, atmak” (Gulcalı 42).

Neçökin bökünki künte monı teg kergeklig işletgülik yoñlaguluk oron tapıp bo montag yıdıg kergeksiz etözümün siğmiş kemişmiş2 yiñ yar teg tiñip idalap bo

²⁶ *uyurkan-* (o- ?) “feryat etmek, ağlamak, ağıt yakmak” (Gabain 305). *oyurkan-* “hayret etmek, şaşırmaq” (Wilkens 519). *oyurkan < oy* “düşünce” + (I)rkA – n- (Gulcalı 172).

²⁷ *yogurkan-, yokurkan-* “feryat etmek” (Gabain 312). *yogurkan-* “şaşmak, hayret etmek” (Wilkens 909). *yogurkan < yogun* + (I)rkA- n- (?) (Gulcalı 172).

²⁸ *sevgüsüz* “arzu edilmeyen, göze hoş gelmeyen” (Wilkens 599).

²⁹ *taplagusuz* “göze hoş gelmeyen, çirkin” (Wilkens 675).

³⁰ Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “sevimsiz” olarak aktarmıştır.

³¹ *siğ-* “to urinate” (Clauson 724). *sid-* “işemek, idrarını yapmak” (Wilkens 612).

³² *kemiş-* “atmak, vazgeçmek, terk etmek” (Gabain 279). *kemiş-* “to throw away, abandon, and the like, lit. and metaph.; morphologically Co-op. f. of *kem, but not connected semantically with kemür-, and with no obviously Recip. Meaning; in Kaş. II 115, 4 cited as a V. which has none of the shades of meaning normally associated with the Suff. -ş-” (Clauson 799). *kemiş-* “to throw down” (Erdal 32). *kemiş-* “atmak, fırlatmak; (... içinte ile birlikte) (içine) atmak; yere sermek; bırakmak (Skt. nişp-’in de eşdeğeri); (tohum) atmak; (dedikodu) yaymak; (tükürük, sümük) çıkarmak, tükürmek; dışarı boşaltmak; (bir şeyleri) hoş görmek, katlanmak, kabullenmek; (yardımcı fiil) bir şeyleri hızlı veya daha şiddetli yapmak, bitirme fonksiyonu” (Wilkens 355).

irinç yarlıg aç barska negülük umug inag bolmaz men tēp monçulayu sakı-nıp...”Nasil bugün bunun gibi gerekli, kullanılacak yer bulup, böyle kötü kokan, gereksiz bedenimi **atmış₂**, tükürük ve sümük gibi (bir yana) bırakıp bu zavallı aç kaplana niçin umut (sığınak) olmayayım diye bu şekilde düşünüp...” AçB. 167

su³³ esen³⁴:

su esen “sağ salim” (Şen 257), *su esen* “sağlam”³⁵ (Gulcalı 42)³⁶.

Ay ulug êlig beg busanu yarlıkamazun, iki tēgitler su esen₂ teginür. “Ey büyük hükümdar, üzülme lütfen, iki prens **sağ salimdir₂**.” AçB. 418

tal-³⁷ yüg-³⁸:

tal- yük- “umudunu yitirmek” (Şen 264), *tal- yüg-* “yıkılmak, bayılmak”³⁹ (Gulcalı 42), *tal- yük-* “bayılmak” (Wilkens 666).

Ol iki tēgitler monçulayu yañın keyirkençiğ kılını ulıtyu sıgtayı talp yüg-güp₂ ançata kēn tēmin andıran öñi yorıp bartılar. “O iki prens bu şekilde feryat ederek, ağlayarak **yorulup₂** bir süre sonra hemen oradan ayrıldılar.” AçB. 355

tepreñsiz⁴⁰ yayılmaksız⁴¹:

³³ *su* < Çin. *su* ‘canlı, neşeli, sağlam’ (Gabain 294). *su* < Chin. *su* (Spätmittelchin. *su*; Yuan: *su*) canlı, sağlıklı, sağ salim; sağlığı yerinde olma, iyi olma, sıhhati yerinde olma” (Wilkens 625).

³⁴ *esen, isen* (seyrek olarak da:) *asan* < Orta İran. “sağlam; sulh” (Gabain 265). *esen* “in good health, sound; safe” (Clauson 248). *esen* “iyi, sağlıklı, sağlam, sağ, salim, sıhhatli, canlı; var olan; sağlıklı olma, sıhhat, sağlamlık; canlı olma (bk. Mo. *esen*)” (Wilkens 122). Doerfer sözcüğün Orta Farsçadan alıntı olduğunu düşünmektedir: *esen* ‘gesund und wohlbehalten’ ← tü. (çağ.) *esen* ← mitteliran. *āsān* (also Rückentlehnung) (Doerfer 58). Sözcüğün kökü şimdilik belli olmasa da sözcüğü alıntı olarak kabul etme noktasında önemli bir tanık olmadığı için sözcüğü Türkçe kökenli kabul ettik ve ona göre tasnif ettik.

³⁵ Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “sağ salim” olarak aktarmıştır.

³⁶ Wilkens *su* maddesinin altında *su esen* “canlı ve sağlıklı” (Wilkens 625) kullanımını örnek olarak vermiş ancak bunu ikileme olarak belirtmemiştir.

³⁷ *tal-* “zayıflamak, dalmak, bayılmak” (Gabain 296). *tal-* (d-) “to lose strength; to lose consciousness, to faint.” (Clauson 490). *tal-* “bayılmak” (Wilkens 666).

³⁸ *yüg-* “yıkılmak (kişi)” (Gabain 313). *yük-* “bayılmak” (Wilkens 924).

³⁹ Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “yorulmak” olarak aktarmıştır.

⁴⁰ *tepreñsiz* “sarsılmaz, teprenmez” (Gabain 299). *tepreñsiz* (d-) “Priv. N./A. fr. **tepreñ* N./A.S. fr. *tepreñ-*” (Clauson 445). *tepreñsiz* “hareketsiz, sarsılmaz; sarsılmaz kişi (Skt. Akşobhya, Acala = Budaların adları); sarsılmaz (yer) (sekizinci Bhūmi’nin adı = Skt. *acalā*)” (Wilkens 700).

⁴¹ *yayılmaksız* “sarsılmaz, daimi” (Gabain 310). *yayılmaksız* “sallanmasız, sarsıntısız, sarsılmaz” (Wilkens 879).

tepreñsiz yayılmaksız “sabit, hareketsiz” (Şen 274), *tepreñsiz yayılmaksız* “sarsılmaz, sağlam”⁴² (Gulcalı 42), *tepreñsiz yayılmaksız* “sarsılmaz” (Wilkins 701).

Men amtı tolp sansartakı tınlıglar üçün üzeliksiz üşdünki yeg burhan kutı küşün tepreñsiz yayılmaksız ulug yarlıkançuçı köñül turgurup bo meniñ sever amrak etözümün tiñer men idalayur men, buzulmaksız çolmaksız burhan kutın tile-yür men kim kamağ bilgelerke sevgülük taplaguluk. “Ben şimdi bütün dünyadaki canlılar için en üstteki mükemmel Budalık arzusuyla **tereddütsüz**, büyük (bir) merhametle bu benim sevdiğim vücudumu terk ederim, bozulmaz/çürümez Budalığı dilerim, ki (Buda kutsiyeti) bütün bilginlerce sevilendir.” AçB. 253

tüş-⁴³ yag-⁴⁴:

tüş- yag- “yağmak” (Gulcalı 43), *tüş- yag-* “düşmek, yağmak” (Wilkins 776).

*Kök kalıktın teñriñem yıd yıpar hua çeçekler **tüşdi yagdı**.* “Gökyüzünden ilahi misk kokulu çiçekler **yağdı**.” AçB. 287

yarıl-⁴⁵ büksil-⁴⁶:

yarıl- büksil- “parçalanmak, çatlamak” (Şen 344), *yarıl- büksil-* “yarılmak”⁴⁷ (Gulcalı 43), *yarıl- büksil-* “(yürek) sızlamak, kırmak” (Wilkins 868).

⁴² Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “tereddütsüz” olarak aktarmıştır.

⁴³ *tüş-* “düşmek” (Gabain 303). *tüş-* (d-) “has a general connotation of movement downwards both voluntary, ‘to settle (somewhere); to dismount; to retire, withdraw (to somewhere), and involuntarily ‘to fall (off) something’” (Clauson 560). *tüş-* “düşmek, aşağı düşmek; (attan) inmek; (saç, sakal) dökülmek; yıkılmak, çökmek, yerleşmek; (şimşek, yıldırım) düşmek; dayanmak; teslim olmak; (çocuk) dünyaya gelmek, (embriyon, plasenta, döl eşi) düşmek; (iz) bırakılmak, belirlemek; yozlaşmak, dejenere olmak; dünyaya gelmek; (suret) yansıtmak” (Wilkins 776).

⁴⁴ *yag-* “yağmak” (Gabain 307). *yağ-* (? da:ğ-) “to pour down; to rain, or w. qualifying N.s., ‘to snow, hail’, etc...” (Clauson 896). *yag-* “(yağmur) yağmak” (Wilkins 852).

⁴⁵ *yarıl-* “yarılmak” (Gabain 309). *yarıl-* “Pass. f. of *yar-*; to be split; to split (Intrans.), and the like” (Clauson 967). *yarıl-* “patlamak, yırtılmak, açılmak; (yara) açılmak, yarılmak; yarılmak, parçalanmak; (elbise) delinmek; (çiçek) açılmak; ortaya çıkmak; (yürek) sızlamak, kırmak” (Wilkins 868).

⁴⁶ *büksil-* (oku: *bükşil-* ?) “yarılmak” (Gabain 269). *bükşil-* “Hap. leg.; spelt everywhere with -s- but this is morphologically impossible and clearly an error for -ş-; the word is obviously a Pass. f. and its position in Kaş. between *borbal-* and *türpil-* makes the initial b- certain, but it has no obvious semantic connection with any other verb in this section. It should prob. be taken as a Pass. f. of *büküş-* in the sense of ‘to be bent to breaking point’. (Clauson 329). *büksül-* “to burst and split open” (Erdal 657). *büksül-* “yırtılmak, (kalp) kırılmak; dejenere olmak” (Wilkins 212).

⁴⁷ Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “parçalanmak, kırılmak” olarak aktarmıştır.

Katıg važır ermez mü kim meniñ bo yürekim, yarılıp büksilip barmadın neçökin turur. “Katı elmas değil ki benim bu yüreğim, **parçalanmadan kırılmadan** nasıl durur.” AçB. 504

yarıl- sın-⁴⁸:

yarıl- sın- “parçalanmak, berelemek” (Şen 344), *yarıl- sın-* “yarılmak, parçalanmak, kırılmak” (Gulcalı 43), *yarıl- sın-* “(kalp) sızlamak” (Wilkens 868).

Terkin sözleñ buryuk a, kiçigi oglum kanta ermiş etözüm busurkanur buşrulur, ootka ürtenip köyer teg, ögümün köñülümün ıçgunıp muñkul bolup bilinmez men, kılmañ meniñ köküzümin yarılıguluk singuluk₂. “Çabuk söylesene ey kumandan! Küçük oğlum neredeymiş (nasılmış), canım yanıyor ateş içinde yanıyorcasına; aklımı (ve) kalbimi kaybedip (ne yapacağımı) bilemiyorum; benim kalbimi **parçalamayın₂**.” AçB. 451

yèviglig⁵⁰ tiziglig⁵¹:

yiviglig tiziglig “sıralı, düzgün” (Şen 367), *yèviglig tiziglig* “bezekli, donatımlı”⁵² (Gulcalı 43), *yeviglig tiziglig* “süslü, teçhizatlı” (Wilkens 895).

Ötrü ol üdüñ èlig beg ulatı iki oğlanı birle ulıñu sıgtaşu këtermeyük yèviglig tizigligin₂ kamağ begler birle yumğı bodisatvnuñ kalmış süñöklüg şarırın evdidiler yıgdılar. “Sonra o zaman hükümdar diğer iki oğlu ile ağlayarak (sızlayarak) **ziynetlerini₂** çıkarmadan dizilen bütün beyler ile hepsi Bodhi-sattva’nın geri kalmış kemiklerini topladılar.” AçB. 517

yirinçig⁵³ yarsınçig⁵⁴:

yirinçig yarsınçig “iğrenç” (Gulcalı 43), *yèrinçig yarsınçig* “iğrenç, berbat” (Wilkens 891).

⁴⁸ *sın-* “kırılmak, parçalanmak, sınılmak” (Gabain 293). *sın-* “Refl. F. of *sı-*: always used as an Intrans. Or Pass.; ‘to break; to be broken’, physically or metaph.” (Clouston 833). *sın-* “kırılmak, parçalanmak; bedensel olarak sonda olmak, canı boğazına gelmek; (me-cazi) çok çaba sarf etmek, çok gayret etmek, eşek gibi çalışmak” (Wilkens 609).

⁴⁹ Gulcalı bu bölümü “parçalamayın, kırmayın” olarak aktarmıştır (Gulcalı 121).

⁵⁰ *yiviglig* “P.N./A. fr. *yivig*; ‘equipped’ and the like.” (Clouston 876). *yèviglig* “(bir şeyle) donanmış, donatımlı, teçhizatlı, süslü” (Wilkens 895).

⁵¹ *tiziglig* “süs zinciri, gerdanlık” (Gabain 300). *tiziglig* (d-) “P.N./A. fr. *tizig*; arranged in lines, in military formation” (Clouston 575). *tiziglig* “süslü” (Wilkens 724).

⁵² Gulcalı bu ikilemeyi metin içinde “ziynet” olarak aktarmıştır.

⁵³ *yirinçig* “tekdiere müstahak, iğrenç” (Gabain 311). *yèrinçig* “Dev. N./A. fr. 2 *yèrin-* ‘displeasing’, and the like.” (Clouston 971). *yèrinçig* “iğrenç, berbat” (Wilkens 891).

⁵⁴ *yarsınçig* “menfur, iğrenç” (Gabain 309). *yarsınçig* “Dev. N./A. fr. the Refl. F. of *yarsı-*” (Clouston 972).

yarsınçig “iğrenç, tiksindirici, nefret uyandırıcı; iğrenç bir şey” (Wilkens 871).

*Kamağ kurtlarınıy koñuzlarınıy tẽrgini kannıy yiriñniy ornağı siñirin ta-
mırın yõrgelmıñ sıñõkler ulağı üze tutuñmıñ ertinñü yirinçig yarsınçig2 erür.
“Bütün böceklerin yığıldıǵı, kanın irinin toplandıǵı yeri, damarlarla sarılmıñ
kemiklerin baǵlanmasıyla tutunmuş, son derece iğrenç2 bir yapıdır.” AçB. 219*

yitür-⁵⁵ ıçgın-⁵⁶:

yitür- ıçgın- “yitirmek, kaybetmek” (Gulcalı 43).

*Ay emgek ay emgek bõküñki künte amrak õgükkiyemin yme yitdürdim⁵⁷
ıçgındım2 erki mü men tẽp yaşın yodunu hañunun ütleyü inçe tẽp tẽdi. “Ey ezi-
yet, ey eziyet! Bugün sevgili yavrucuǵumu yitirdim2 mi? diye gözyaşını silip
eşine teselli vererek şöyle dedi.” AçB. 406*

4.Aç Bars Hikâyesi’ne Özgü İkilemelerin Sınıflandırılması

4.1. Ses özellikleri bakımından ikilemeler:

İkilemeler, õgelerinin ünlüyle, ünsüzle, aynı ya da farklı ünlü ve ün-
süzle başlamasına ve bitmesine göre farklı özellikler göstermektedir. İnceledi-
ğimiz ikilemeler arasında iki õgesi de ünlü ile başlayan ikileme ile her iki õgesi
aynı ünlü ile biten ikileme bulunmamaktadır.

4.1.1.Ön ses özelliklerine göre ikilemeler:

4.1.1.1.Her iki õgesi de ünsüzle başlayan ikilemeler:

4.1.1.1.1.Aynı ünsüzle başlayan ikilemeler: *birgerü birlekiye, bus- buş-
rul-, busurkan- buşrul-, kañlı kölök, yirinçig yarsınçig.*

4.1.1.1.2.Farklı ünsüzle başlayan ikilemeler: *buzulmaksız çolmaksız,
meñ yumşak, sevgüsüz taplagusuz, sid- kemiş-, tal- yüg-, teprençsiz yayılmak-
sız, tüş- yag-, yarıl- büksil-, yarıl- sın-, yeviglig tiziglig.*

4.1.1.2.Birinci õgesi ünlü, ikinci õgesi ünsüz ile başlayan ikilemeler:
egirt- kavzat-, işlet- yoñla-, oyırkan- yogurkan-.

4.1.1.3.Birinci õgesi ünsüz, ikinci õgesi ünlü ile başlayan ikilemeler:
beg mañç, su esen, yitür- ıçgın-.

4.1.2.Son ses özelliklerine göre ikilemeler:

4.1.2.1.Her iki õgesi de ünlüyle biten ikilemeler: *birgerü birlekiye.*

4.1.2.2.Her iki õgesi de ünsüzle biten ikilemeler:

⁵⁵ *yitdür-, yitür-* “kaybetmek, yitirmek” (Gabain 311), *yitür-/yitdür-* “Caus. f. of. *yit-*; ‘to
lose; to cause to stray’, and the like” (Clauson 893). *yitür-* “öldürmek; kaybetmek; düşür-
mek, boşuna sürdürmek, ulaşamamak, bulamamak” (Wilkens 907).

⁵⁶ *ıçgın-, ıçgun-* “kaybolmak, kurtulmak” (Gabain 273). *ıçğın-* “‘to allow’ (someone or so-
something Acc.) to disappear; to let (something) slip’; morphologically a Refl. F. but with no
known basic form” (Clauson 23). *ıçgın-* “to lose something, let it go, let it slip away” (Erdal
601). *ıçgın-* “kaybetmek, (utanç) bırakmak, (utançtan) vazgeçmek; (suya) düşürmek” (Wil-
kens 286).

⁵⁷ Gulcalı çalışmasının metin bölümünde sözcüğü *yitdür-* olarak kaydetmiş, dizin bölü-
münde ise *yitdür-, yitür-* şeklinde vermiştir (Gulcalı 99, 250).

4.1.2.2.1.Aynı ünsüzle biten ikilemeler: *buzulmaksız çolmaksız, egirt- kavzat-, oyurkan- yogurkan-, sevgüsüz taplagusuz, teprençsiz yayılmaksız, yarıl- büksil-, yeviglig tiziglig, yirinçig yarsınçig.*

4.1.2.2.2.Farklı ünsüzle biten ikilemeler: *beg inanç, meñ yumşak, bus- buşrul-, busurkan- buşrul-, sid- kemiş-, tal- yüg-, tüş- yag-, yarıl- sın-, yitür- ıçgın-.*

4.1.2.3.Birinci ögesi ünlü, ikinci ögesi ünsüz ile biten ikilemeler: *kañlı kölök, su esen.*

4.1.2.4.Birinci ögesi ünsüz, ikinci ögesi ünlü ile biten ikilemeler: *işlet-yoñla-.*

4.2. Hece sayısı bakımından ikilemeler:

İkilemeler aynı ve farklı hece sayılarına sahip olmaları ve bunların dizilişi bakımından farklılıklar göstermektedir.

4.2.1.Ögeleri aynı hece sayısına sahip ikilemeler: *egirt- kavzat-, işlet-yoñla-, kañlı kölök, oyurkan- yogurkan-, tal- yüg-, tüş- yag-, yarıl- büksil-, yeviglig tiziglig, yirinçig yarsınçig, yitür- ıçgın-.*

4.2.2.Birinci ögesi daha az hece sayısına sahip ikilemeler: *beg inanç, birgerü birlekiye, bus- buşrul-, meñ yumşak, sid- kemiş-, sevgüsüz taplagusuz, su esen, teprençsiz yayılmaksız.*

4.2.3.İkinci ögesi daha az hece sayısına sahip ikilemeler: *buzulmaksız çolmaksız, busurkan- buşrul-, yarıl- sın-.*

4.3.Türü bakımından ikilemeler:

Metinde hem isimlerden hem de fiillerden oluşan ikilemeler mevcuttur.

4.3.1.İsim + isim kuruluşundaki ikilemeler: *beg inanç, birgerü birlekiye, buzulmaksız çolmaksız, kañlı kölök, meñ yumşak, sevgüsüz taplagusuz, su esen, teprençsiz yayılmaksız, yeviglig tiziglig, yirinçig yarsınçig.*

4.3.2.Fiil + fiil kuruluşundaki ikilemeler: *bus- buşrul-, busurkan- buşrul-, egirt- kavzat-, işlet- yoñla-, oyurkan- yogurkan-, sid- kemiş-, tal- yüg-, tüş- yag-, yarıl- büksil-, yarıl- sın-, yitür- ıçgın-.*

4.4.Kökeni bakımından ikilemeler:

İkilemeleri oluşturan ögelerin neredeyse tamamı Türkçe kökenlidir. Bununla birlikte Çince *su* ve *yuy* sözcükleriyle kurulan ikilemeler de vardır.

4.4.1.Türkçe sözcük + Türkçe sözcük kuruluşundaki ikilemeler: *beg inanç, birgerü birlekiye, bus- buşrul-, busurkan- buşrul-, buzulmaksız çolmaksız, egirt-kavzat-, kañlı kölök, meñ yumşak, oyurkan- yogurkan, sevgüsüz taplagusuz, sid-kemiş-, tal- yüg-, teprençsiz yayılmaksız, tüş- yag-, yarıl- büksil-, yarıl- sın-, yeviglig tiziglig, yirinçig yarsınçig, yitür- ıçgın-.*

4.4.2.Alıntı sözcük + Türkçe sözcük kuruluşundaki ikileme: Çin. *su* + T. *esen.*

4.4.3.Türkçe sözcük + Alıntı sözcük + Türkçe yapım eki kuruluşundaki ikileme: T. *işlet-* + Çin. *yuy* + T. *+la*⁵⁸.

⁵⁸ +IA- eki, alıntı sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde en sık başvurulan eklerdendir.

4.5.Yapı bakımından ikilemeler:

Her iki ögesi de kök ya da gövde sözcüklerden oluşan ikilemeler olduğu gibi bir ögesi kök diğer ögesi gövde sözcüklerden oluşan ikilemeler de vardır. Gövde sözcükler de aynı ya da farklı eklerle türetilmeleri bakımından yine farklı özellikler göstermektedir.

4.5.1.Kök sözcük + kök sözcük kuruluşundaki ikilemeler: *birgerü birlekiye, tal- yüg-, tüş- yag-*.

4.5.2.Kök sözcük + gövde sözcük kuruluşundaki ikilemeler: *beg inanç, bus- buşrul-, meş yumşak, sid- kemiş-, su esen.*

4.5.3.Gövde sözcük + gövde sözcük kuruluşundaki ikilemeler:

4.5.3.1.Aynı eklerle türetilen ikilemeler: *buzulmaksız çolmaksız, egirt- kavzat-, oyurkan- yogurkan-, sevgüsüz taplagusuz, teprençsiz yayılmaksız, yarıl- büksil-, yeviglig tiziglig, yirinçig yarsınçig.*

4.5.3.2.Farklı eklerle türetilen ikilemeler: *busurkan- buşrul-, işlet- yoñla-, kañlı kölok, yarıl- sın-, yitür- içgin.*

4.6.Anlam ilişkisi bakımından ikilemeler:

İkilemelerin eş ve yakın anlamlı oldukları görülmüştür. Zıt anlamlı ikilemeye rastlanmamıştır.

4.6.1.Eş anlamlı ikilemeler: *birgerü birlekiye, bus- buşrul-, busurkan- buşrul-, egirt- kavzat-, işlet- yoñla-, kañlı kölok, oyurkan- yogurkan-, sevgüsüz taplagusuz, su esen, tal- yüg-, teprençsiz yayılmaksız, yarıl- büksil-, yirinçig yarsınçig.*

4.6.2.Yakın anlamlı ikilemeler: *beg inanç, buzulmaksız çolmaksız, meş yumşak, sid- kemiş-, tüş- yag-, yarıl- sın-, yeviglig tiziglig, yitür- içgin-.*

4.7.Kavram alanları bakımından ikilemeler:

İkilemeler sağlamlık, olumsuz niteleme, unvan, birliktelik, taşıt, yiyecek isimleri şeklinde üst başlıklarda toplayabileceğimiz isimler ile; üzülme, endişelenme, yarılmak, atmak, çevrelemek, kullanmak, yıkılmak, yağmak, kaybetme üst başlıklarında toplayabileceğimiz fiillerden oluşmuştur. Bu başlıklar metinde genellikle tek bir ikileme ile temsil edilmektedir.

4.7.1.İsim kategorisindeki ikilemeler:

4.7.1.1.Sağlamlık bildiren isimlerden oluşan ikilemeler: *buzulmaksız çolmaksız, su esen, teprençsiz yayılmaksız.*

4.7.1.2.Olumsuz niteleme isimlerinden oluşan ikilemeler: *sevgüsüz taplagusuz, yirinçig yarsınçig.*

4.7.1.3.Unvan isimlerinden oluşan ikileme: *beg inanç.*

4.7.1.4.Birliktelik isimlerinden oluşan ikileme: *birgerü birlekiye.*

4.7.1.5.Taşıt isimlerinden oluşan ikileme: *kañlı kölok.*

4.7.1.6.Yiyecek isimlerinden oluşan ikileme: *meş yumşak.*

4.7.2.Fiil kategorisindeki ikilemeler:

4.7.2.1.Üzülme, endişelenme fiillerinden oluşan ikilemeler: *bus- buşrul-, busurkan- buşrul-, oyurkan- yogurkan-.*

- 4.7.2.2.Yarılmak fiillerinden oluşan ikilemeler: *yarıl- büksil-*, *yarıl- sın-*.
 4.7.2.3.Atmak fiillerinden oluşan ikileme: *sid- kemiş-*.
 4.7.2.4.Çevrelemek fiillerinden oluşan ikileme: *egirt- kavzat-*.
 4.7.2.5.Kullanmak fiillerinden oluşan ikileme: *işlet- yonla-*.
 4.7.2.6.Yıkılmak fiillerinden oluşan ikileme: *tal- yüg-*.
 4.7.2.7.Yağmak fiillerinden oluşan ikileme: *tüş- yağ-*.
 4.7.2.8.Kaybetmek fiillerinden oluşan ikileme: *yitür- ıçgın-*.

Sonuç

Aç Bars Hikâyesi, diğer Eski Uygur Türkçesi metinleri gibi ikilemeler yönünden oldukça zengindir. Metinde 132 ikileme bulunur. Bu çalışma kapsamında, tarihî Türk yazı dillerine ait sözlükler, ikileme çalışmaları ve dönem eserleri taranmış ve bu 132 ikilemenin 21'inin yalnız *Aç Bars Hikâyesi*'nde geçtiği, başka bir eser ya da dönemde kullanılmadığı tespit edilmiştir. Bu metinde farklı ikilemeler görülmesi metnin Çince'den çeviri olmasına ve çeviri sırasında asıl metne en yakın aktarmaları yapma isteğine bağlanabilir, böylelikle yeni yapılar kurulmuş olabilir.

Aç Bars Hikâyesi'ne özgü olan 21 ikileme; ses özellikleri, hece sayısı, köken, yapı, tür, anlam özellikleri ve kavram alanları bakımından farklı özelliklere sahiptir. İkillemeler arasında daha ahenkli olanların aynı ünsüzle başlayanlar ve aynı ünsüzle bitenler olduğu söylenebilir. Her iki ögesi de ünsüzle başlayan 15 ikileme vardır. Bunlardan 5'i aynı ünsüzle başlamaktadır. Her iki ögesi ünsüzle biten 17 ikileme vardır. Bunlardan 8'i aynı ünsüzle bitmektedir. Aynı ünsüzle bitenler aynı zamanda aynı yapım ekleriyle türetilmiş olanlardır. Her iki ögesi ünlüyle biten 1 ikileme vardır. Birinci ögesi ünlü, ikinci ögesi ünsüz ile başlayan 3 ikileme; birinci ögesi ünsüz, ikinci ögesi ünlü ile başlayan 3 ikileme; birinci ögesi ünlü, ikinci ögesi ünsüz ile biten 2 ikileme; birinci ögesi ünsüz, ikinci ögesi ünlü ile biten 1 ikileme tespit edilmiştir. Her iki ögesi ünlü ile başlayan ve her iki ögesi aynı ünlü ile biten ikileme yoktur.

İkillemelerin daha çok aynı hece sayısına sahip sözcüklerden ve birinci ögesi ikinci ögesinden daha az heceli olan sözcüklerden kurulduğu görülmektedir. Aynı hece sayısına sahip ögelerden oluşan 10 ikileme, birinci ögesi daha az hece sayısına sahip 8 ikileme, ikinci ögesi daha az hece sayısına sahip 3 ikileme mevcuttur. Hece sayılarının eşit olması söyleyişte bir ritim oluşturmaya, daha az heceli olanın ilk öge konumunda olması ise söyleyişte kolaylık sağlamaya yönelik olmalıdır.

İkillemelerin 10'u isimlerden, 11'i fiillerden oluşur. Çeviri bir metin olmasına karşın ikilemeleri oluşturan sözcüklerin neredeyse tamamının Türkçe olduğu görülmektedir. 19 ikileme Türkçe sözcüklerden meydana gelirken 2 ikilemenin birer ögesinde Çince kökenli sözcükler bulunur. Alıntı sözcüklerin yer aldığı ikilemelerde sıralama farklıdır. *Su esen* ikilemesinde Çince sözcük, *işlet- yuñla-* ikilemesinde ise Türkçe sözcük önde kullanılmaktadır. Bu örneklerden birinde Çince *su* sözcüğü doğrudan kullanılırken, diğerinde Çince *yuñ*

sözcüğünün +la- yapım eki ile Türkçeleştirildiği görülmektedir. Bu sözcüklerin varlığı, metnin Çince den çevrilmiş olmasıyla açıklanabilir.

Her iki ögesi kök sözcük olan 3 ikileme, her iki ögesi gövde sözcük olan 13 ikileme, birinci ögesi kök, ikinci ögesi gövde sözcük olan 5 ikileme vardır. Gövde + gövde yapısındaki ikilemeler aynı ya da farklı eklerle türetilmesi bakımından da farklı özellikler sergilemektedir. Gövde + gövde yapısındaki 13 ikilemenin 8'i aynı ekleri almıştır.

21 ikileme arasında zıt anlamlı ikileme bulunmamaktadır. Eş anlamlı ikileme sayısı 13, yakın anlamlı ikileme sayısı ise 8'dir. İstenen anlamı vurgulamak için birbirine benzer ya da aynı anlama gelen sözcükler art arda kullanılmıştır. İkilemeler sağlamlık, olumsuz niteleme, unvan, birliktelik, taşıt, yiyecek isimleri şeklinde üst başlıklarda toplayabileceğimiz isimler ile; üzülme, endişelenme, yarılmak, atmak, çevrelemek, kullanmak, yıkılmak, yağmak, kaybetmek üst başlıklarında toplayabileceğimiz fiillerden oluşmuştur. Bu başlıklar metinde genellikle tek bir ikileme ile temsil edilmekle birlikte sağlamlık ifade eden 3, olumsuz niteleme bildiren 2, üzülme, endişelenme anlamında kullanılan 3, yarılmak anlamında kullanılan 2 ikileme olduğu görülmüştür. İkilemelerin bu kategorilere ait oluşu şüphesiz metnin içeriği ile ilgilidir.

İkilemeler arasında iştikaklı, bir başka deyişle kökteş olanlar da vardır. *Birgerü birlekiye*, *bus- buşrul-*, *busurkan- buşrul-* bu kategorideki ikilemelerdir. Eserdeki diğer ikilemelerden farklı olarak, *buşrul-* ve *yarıl-* fiilleri ile kurulan ikişer ikileme olduğu görülmüştür: *bus- buşrul-*, *busurkan- buşrul-*, *yarıl- büksil-*, *yarıl- sn-*.

KISALTMALAR

AçB.	Aç Bars Hikâyesi (Gulcalı 2015)
bk.	bakınız
Çin.	Çince
E.Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
Mo.	Moğolca
Skr.	Sanskritçe
T.	Türkçe

KAYNAKLAR

- Ağakay, Mehmet Ali. "İkizlemeler Üzerine I." *Türk Dili*, 2/16, 1953, ss. 189-191.
- Ağakay, Mehmet Ali. "Türkçede Kelime Koşmaları." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2, 1988, ss. 97-104.
- Ağca, Ferruh. "Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine." *Alkış Bitiği. Kemal Eraslan Armağanı*. Editör Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015, ss. 17-30.

- Aydın, Erhan. "Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkişemeler." *JOTS*, c. 3, no. 2, 2019, ss. 259-286.
- Bozok, Emrah. *Eski Uygur Türkçesinde İştikaklı İkişemeler*. 2012. Eskişehir Osmangazi Ü, Yüksek lisans tezi.
- Bozok, Emrah. "Eski Uygur Türkçesinde *arığ turug*, *arığ silig* ve *arığ süzük* İkişemeleri Üzerine." *Türkbilig*, no. 36, 2018, ss. 41-46.
- Bozok, Emrah. "Eski Türkçede İştikaklı İkişemelerle Kurulan Deyimler." *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 17-19 Ekim 2018, Hazırlayan Ferruh Ağca ve Adem Koç, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019, ss. 332-337.
- Böler, Tuncay. "Çaştani Bey Hikâyesi'ndeki İkişemeler ve Türkçede İkişemelerin Eskiliği Meselesi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 4, no. 42, 2011, ss. 33-60.
- Can, Meltem. *Eski Uygur Türkçesinde İkişemeler*. 2010. Uludağ Ü, Yüksek lisans tezi.
- Clauson, Sir Gerard. *An Eymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University, 1972.
- Çağatay, Saadet. "Uygurcada Hendiadyoinler." *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmalar Dergisi I*, 1940-41, 1944, ss. 97-144.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen Band II*. Franz Steiner Verlag, 1965.
- Emre, Ahmet Cevat. *Türk Dil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu, 1945.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexion I, II*. 1991.
- Gabain, Annemair von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Gulcalı, Zemire. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Güler, Hakan. "Eski Uygur Türkçesinde Morfem Opozisyonuyla Oluşturulmuş İkişemeler." *Türk Kültürü*, c. 15, no. 1, 2022, ss. 73 – 84.
- Hatiboğlu, Vecihe. *Türk dilinde ikişeme*. Türk Dil Kurumu, 1981.
- Kara, Melek. *Daşakarmapathāvadānamālā'da İkişemeler ve İkişemelerin İşlevleri*. 2021. Erciyes Ü, Yüksek lisans tezi.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Akçağ Yayınları, 2012.
- Karaman, Ahmet. *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkişemeler*. 2021. İnönü Ü, Doktora tezi.
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk: Giriş-Metin-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Keskin, Berker. "Eski Uygurca İkişemelere Katkılar." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 31, Özel Sayı 2021, ss. 151-175.
- Korkmaz, Zeynep. *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

- Ölmez, Mehmet. "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, c. 65, no. 2, 2017, ss. 243-311.
- Ölmez, Mehmet, ve Gönül Aris. "Eski Uygurca Ölüler Kitabı'ndaki İkillemeler Üzerine." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, no. 67 (Haziran), 2019, ss. 39-64.
- Ölmez, Mehmet, ve Simge Sevim. "Kşanti Kılguluk Nom Bitig'e Özgü İkillemeler." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* c. 29, no. 2, 2019, ss. 499-524.
- Ölmez, Mehmet, ve Zeynep Pınar Can. "Eski Uygurca Abhidharma Metinlerindeki İkillemeler." *International Journal of Old Uyghur Studies*, c. 2, no. 2, 2020, ss. 211-238.
- Ölmez, Mehmet. "Eski Uygurcada İkillemeler Üzerine-2." *International Journal of Old Uyghur Studies*, c. 4, no. 1, 2022, ss. 38-94.
- Özcan, Ceyda. "Eski Uygurca Kuanşi İm Pusar'daki İkillemeler ve Çince Denklikleriyle Karşılaştırılması." *Söylem Filoloji Dergisi*, c. 8 no. 3, 2023, ss. 1174-1206.
- Sevim, Simge. *Kşanti Kılguluk Nom Bitig ve Daşakarmapathāvadānamālā'da İkillemeler*. 2019. Yıldız Teknik Ü, Yüksek lisans tezi.
- Şen, Serkan. *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*. 2002. Ondokuz Mayıs Ü, Yüksek lisans tezi.
- Tezcan, Semih. "En eski Türk dili ve yazını." *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, ss. 271-323.
- Tuna, Osman Nedim. "Türkçede Tekrarlar." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III/1-2, 1948, ss. 429-447.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Uğur, Abdullah ve Hacer Tokyürek. "Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkillemeye Yapısında Görülen Fiiller Üzerine." *Dil Araştırmaları*, 32, 2023, ss. 9-34.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2002.
- Wilkins, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademia der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.
- Yıldız, Hüseyin. "Eski Uygurca Dışastvustık'ta İkillemeler Üzerine Notlar." *Bengü Belâk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Editör Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013, ss. 465-482.
- Yıldız, Sümbül Begüm. *Eski Uygurca Maitrisimi'te İkillemeler (Kumul nüshası)*. 2019. Beykent Ü, Yüksek lisans tezi.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK BAĞLAMINDA BAZI EKŞİZ TAMLAMA ÖRNEKLERİ

Öz: Kelime grupları üzerine yapılan çalışmalarda veya dil bilgisi çalışmalarının bu konu hakkında bilgi verdiği kısımlarda genellikle görüş farklılıkları olan konulardan biri *ekşiz tamlama* konusudur. Klasik dil bilgisi metotlarından faydalanılarak hazırlanan çalışmalarda tamlayan ve tamlanan kısımlardan oluşan isim tamlamaları belirtili ve belirtilsiz olarak iki şekilde ele alınmıştır. Belirtili isim tamlamasında ilk unsur ilgi, ikinci unsur ise iyelik eki alır. Belirtilsiz isim tamlamasında ilk unsur ek almazken ikinci unsur iyelik eki alır. İsim tamlamalarının üçüncü bir türü olarak karşılaşılan *ekşiz tamlama* yapılarında ise iki isim arka arkaya gelerek ekşiz bir biçimde birbirleriyle bağlanır. İsim cinsinden olan ilk kelime, ikinci kelimeye ekşiz bağlandığı için araştırmacılar bu kelime grubu türünü hem isimlendirirken hem de kategorize ederken genellikle ayrı düşmüşlerdir. İsim tamlamasının tamlayan ve tamlanan kısımlarının ek almaması dolayısıyla ortaya çıkan ekşiz dizilimlerin isim tamlamasının üçüncü bir türü olabileceği yahut doğrudan sıfat tamlaması olması gerektiği şeklinde görüşler ortaya koyulmuştur. Bazı araştırmacılar konuyu kalıplaşma, bazıları kısaltma olarak değerlendiren, bazıları da bu yapıların yabancı dillerden dilimize bir çeşit uyarlama olarak geçtiğini kabul etmişlerdir. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tesadüf edilen benzer yapılar üzerinde durulacak ve tespit edilen örneklerin yapısı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Ekşiz Tamlama, Sıfat Tamlaması.

Non-suffix Word Groups in the Context of *Dîvânu Lugâti't-Türk* Example

Abstract: One of the issues generally not agreed upon in studies on word groups is “non-suffix word groups”. In studies prepared using classical grammar methods, noun phrases consisting of two elements have been handled in definite and indefinite ways. In the definite noun phrase, the first element takes the genitive suffix, and the second element takes the possessive suffix. In the indefinite noun phrase, the first element does not take a suffix, while the second takes a possessive suffix. In non-suffix noun phrase structures, which are the third type of noun phrases, two nouns come one after the other and are connected without an affix. Since the first word of the noun type is connected to the second word without a suffix, researchers often differed in both naming and categorizing this type of word group. In this context, opinions have been put forward that the non-suffix sequences that arise because the first and second parts of the noun phrase do not take suffixes may be a third type of noun phrase or that they should be direct adjective phrases. Some researchers have accepted the subject as a stereotype, some as an abbreviation, and some as a kind of adaptation of foreign languages to our language. In this study, we will focus on similar structures found in *Dîvânu Lugâti't-Türk* and try to evaluate the structure of the identified examples.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Non-Suffix Word Groups, Adjective Phrase.

TÜRK LUGÂTİ'Yİ ARAŞTIRANLAR
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazarlar Corresponding Authors

Dr. Öğr. Üyesi
Aslı ZENGİN

İstanbul Üni.
Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

asluygun@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0892-9880

Gönderim Tarihi
Received
03.04.2024

Kabul Tarihi
Accepted
14.05.2024

Atf
Citation
Zengin, Aslı. “Dîvânu Lugâti't-Türk Bağlamında Bazı Ekşiz Tamlama Örnekleri.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 209-228.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Temel fonksiyonu insanlar arasında iletişimi sağlamak olan dil, esasında kelimeler vasıtasıyla kurulan cümleler sayesinde bu fonksiyonunu yerine getirebilmektedir. Ancak insan iletişimde bazen tek tek kelimelerle ifade edemediğini daha büyük dil birlikleri vasıtasıyla anlatma gayreti içerisine girer. Bu gayret neticesinde kelime grupları meydana gelir.

Kelime grubu çalışmalarının bir parçasını oluşturan isim tamlamaları, tamlayan ve tamlanan iki unsurdan oluşur. Şekil bakımından tamlayan unsurun ilgi hâli ekini aldığı, tamlanan unsurun iyelik ekini aldığı kelime grubu yapıları belirtili isim tamlaması olarak adlandırılır. İlgi hâli ekinin bulunmadığı durumlarda ise yapı belirtisiz isim tamlamasıdır. Her iki unsur da ek almamış ve isim tamlaması olarak değerlendirilmiş olan bazı yapılar kelime grubu çalışmalarında *eksiz, takısız, morfemsiz...* vb. şekillerde adlandırılmıştır. Çalışmamız boyunca bu tarzda yapılar *eksiz tamlama* olarak adlandırılacaktır.

Tokyürek ve Pekacar'a göre Türkçedeki *eksiz tamlamanın* varlığı iki sebebe bağlı olabilir: 1. Bu tarz yapılar Eski Türkçede ve öncesinde Çuvaşça ve Moğolcada yaygın olarak kullanılmıştır. Bu da *eksiz ad tamlaması* yapısının eskiliğini gösterir. Tokyürek ve Pekacar'a göre *Türük kagan* "Türk kağanı, Türk kağanlığı", *Tavgaç bodun* "Çin milleti", *Türk bodunu* "Türk milleti", *takıgu yıl* "tavuk yılı", *takıgu yılı* "tavuk yılı" gibi yapıların iyelik ekli ve *eksiz* biçimde kullanımları *eksiz tamlamaların* varlığının bir ispatıdır. 2. Dildeki *en az çaba* ve *anlaşılabilirlik* kaynaklı çeşitli görevli öğelerin aşınması, düşmesi veya işaretli kalması sonucu böyle yapılar ortaya çıkmış olabilir (33).

Bu çalışma kapsamında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tespit edilen bazı *eksiz tamlama* yapıları ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır. *DLT*'de tespit edilen *eksiz tamlama* yapıları Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve gerekli görüldüğü yerlerde Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dil devrelerinde de tanıklanmaya çalışılacaktır. Tespit edilen örnekler *DLT*'ün Atalay, Dankoff, Ercilasun ve Akkoyunlu ile Kaçalın yayınlarında yer aldığı şekilleri de sunularak ele alınacaktır. Ayrıca etimoloji sözlükleri ve çeşitli makaleler, tezler ve kitaplarla da örneklere izah getirilmeye çalışılacaktır.

Eserde sekiz adet örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerden yedisinde tamlayan ve tamlanan unsurlar arasında benzerlik ilgisi olduğu tespit edilmiştir. Bir örnekte ise ham madde - nesne ilgisi bulunmaktadır. *DLT*'de tespit edilen *badram yér, böñ kişi, bürge kişi, et yér, eyegü yér, kart ér,*

ülker çerig tamlamalarından *bürge kişi* ve *kart ér* yapılarında benzerlik ilgisi doğrudan Kaşgarlı Mahmut tarafından belirtilmiştir. Diğer benzerlik ilgileri de kaynaklar ışığında tarafımızca izah edilmeye çalışılacaktır.

Kelime grubu çalışmalarının temel meselelerinden biri olan *eksiz tamlama* konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur. Bu durum dil bilgisi çalışmalarının kelime grubu kısımlarında ve doğrudan kelime grupları üzerine hazırlanmış kitaplarda, tezlerde, makalelerde gerek konunun farklı şekillerde kategorize edilmesinden gerekse de farklı terim tercihlerinden anlaşılmaktadır. *Eksiz tamlama* türü üzerine görüş beyan edenler genellikle üç tip örnek üzerinden konuyu ele alıp incelemişlerdir. Örneklemelerden bir kısmı *Kadıköy*, *Pamukkale*, *Çanakkale* gibi onomastik adlandırmalardan yola çıkılarak izah edilmeye çalışılmıştır ki burada Eski Türkçedeki *Ötüken Yış* örneği etkili olmuştur. Örneklemelerin bazıları *demir kapı*, *yün kazak*, *bakır tencere* gibi ham madde ile o ham maddeden yapılan nesne arasında kurulan ilgiye dayalı tamlamalardan seçilmiştir. Bazı örneklemeler ise *Pera Palas*, *Deniz Otel*, *Başak Sigorta* gibi kuruluş ve firma isimlerinden kurulu yapılara dayanmaktadır. Konuyla ilgilenenler ya bu üç tür örnekten birini seçerek değerlendirmeye gitmişler ya da bu örneklemelerin tümünü ele alıp değerlendirmişlerdir. Mayzel (İnan 293-295'ten) ve Hatipoğlu (18-20) ise bu saydıklarımızın dışında kalan çeşitli ilgilerle kurulmuş *eksiz tamlama* yapılarına da dikkat çekmişlerdir. Araştırmacıların bu türden yapıları değerlendirışı örneklemelerden bağımsız, genel olarak tasnife tabi tutulursa şunları söylemek mümkün olur: 1. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları isim tamlamasının üçüncü bir türü olarak kabul edenler 2. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları kısaltma grubu kabul edenler 3. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları Türkçenin yapısına aykırı, yanlış veya yabancı dillerden girmiş yapılar olarak kabul edenler. 4. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları sıfat tamlaması olarak kabul edenler. Terim tercihleri noktasından bu yapılar incelendiğinde şu terimlere rastlanmıştır: 1. Morfemsiz izafet 2. Takısız Tamlama 3. Takısız Ad /İsim Tamlaması 4. Eksiz Tamlama 5. Sıfat Tamlaması.

İncelemenin öncesinde *eksiz tamlama* kapsamında daha önce yapılmış çalışmalar ele alınıp kısa bir literatür taramasına yer verilecektir.

1. *Eksiz Tamlama* Üzerine Ortaya Konan Görüşler

1.1. *Eksiz tamlama* türündeki yapıları isim tamlamasının üçüncü bir türü olarak kabul edenler

DLT de tespit edilen ve *eksiz tamlama* olduğu düşünülen yapıları destekler mahiyette karşımıza çıkan görüşler şu şekildedir:

Emre, Mayzel, Hatipoğlu, Gencan, Kerimoğlu, Tokyürek ve Pekacar *eksiz tamlama* türündeki yapıları isim tamlamasının üçüncü bir türü

(eksiz tamlama) olarak kabul eden isimlerdendir. Bu isimlerin verdiği örnekleri iki kategoride değerlendirmek mümkündür: Ham madde – nesne ilgisiyle kurulanlar ve benzerlik ilgisiyle kurulanlar.

Tamlayan ve tamlanan unsurları herhangi bir ek almadan oluşturulan bu kelime gruplarını *eksiz tamlama* olarak kabul edenlerin genel çıkış noktası tamlamanın her iki unsurunun da isim türünden birer kelime olması ve bu kelimelerin dilin herhangi bir devresinde sıfatlaşmamış olmasıdır.

Ham madde – nesne ilgisiyle kurulan *eksiz tamlamalar* ile ilgili ortaya konulan görüşler şu şekildedir:

Emre “Üçüncü nevi’ izafet denilen terkipler, hakikatte, birinci ismi sıfat rolünde yapılmış terkiplerdir.” der (192). Emre *taş köprü, demir köprü, yün çorap...* gibi örnekleri (192); Gencan, *demir çubuk, bakır kap, mermer saray, kerpiç duvar, bakır mangal* gibi örnekleri (184-196) bu bağlamda değerlendirirler.

Benzerlik ilgisiyle kurulan *eksiz tamlamalar* ile ilgili ortaya konulan görüşler şu şekildedir:

Mayzel *Türk Dilinde İzafet* başlıklı doktora tezinde ad tamlamasını S_1+M_1 (birinci nevi izafet, tayinli izafet), S_0+M_1 (tayinsiz izafet), S_0+M_0 (morfemsiz izafet) olarak üç şekilde ele alır. Mayzel çalışmasında Türkçedeki S_0+M_0 yapısıyla kurulabilecek dokuz tamlama yapısı olduğunu belirtir. Mayzel’e göre ikinci unsurun karşılaştırma objektini ifade ettiği biçimler *eşek oğlan, aslan asker...* gibi ilk unsurun hayvan veya var olduğu düşünülen canlılar, ikinci unsuru bunların bir özelliğine benzerlik ilgisiyle sahip olanı ifade ettiği biçimler ve *gül yanak, kiraz dudak...* gibi ilk unsurun bir şeyi, ikinci unsurun insan vücudundan bir parçayı ettiği biçimler morfemsiz izafet yapısındadır (İnan 293-295’ten). Mayzel’in morfemsiz izafet dizilimine verdiği *eşek oğlan, aslan asker...* gibi örnekler, *DLT*’de tespit edilen örneklerin büyük bir kısmını destekler mahiyettedir. Zira tamlayan durumunda olan *eşek* ve *aslan* kelimeleriyle tamlanan durumda olan *oğlan* ve *asker* kelimeleri arasında bir veya birden fazla benzerlik ilgisi kurulduğu anlaşılmaktadır. Yine *gül yanak* ve *kiraz dudak* renk bakımından benzerlik ilgisi barındıran örneklerdir.

Hatipoğlu, bu tür tamlamaları “*Takısız Tamlama*” başlığı altında inceler. Tamlamaların oluşturduğu anlam ilgisini ön plana alan Hatipoğlu’na göre tamlayanın tamlananın ham maddesini gösterdiği *ipek mendil* dizimi takısız tamlamadır. Ayrıca *mercimek oda, bakla sofa, kepçe kulak vb.* bazı deyimler de takısız tamlama biçimindedir (18-20). Hatipoğlu’nun *mercimek oda, bakla sofa, kepçe kulak* örnekleri dikkat çekicidir. Zira deyimleşmiş halde bulunan bu yapılarla tamlayan ile tamlanan arasında yine bir benzerlik ilgisi bulunmaktadır. *Mercimek oda, bakla sofa* ile odanın veya

ev girişinin mercimek ve bakla gibi küçük; *kepçe kulak* ile de kulağın kepçe gibi geniş, büyük ve kulak çıkıntısının ön tarafa doğru eğik oluşu ilgileri kurulmuştur. Hatipoğlu'nun benzerlik ilgisi ile kurulmuş *eksiz tamlama* yapılarını deyimleşmiş bazı örneklerde tespit edebildiğini anlamak mümkündür. Mayzel *eksiz tamlama* yapılarında tamlayanın *hayvan veya var olduğu düşünülen canlılar* ve tamlananın *bunların bir özelliğine sahip olan bir canlı* olabileceğini ortaya koymuştu. Hatipoğlu'nun verdiği örnekler, benzerlik ilgisinin bunlarla sınırlı olmadığını, deyimleşmiş bazı yapılarda da bu ilginin bulunduğunu göstermiştir.

1.2. Eksiz tamlama türündeki yapıları kısaltma grubu kabul edenler

Bulak ile Sevinçli ve Özkan *eksiz tamlama* türündeki yapıları *kısaltma grubu* olarak kabul ederler.

Bulak'a göre *demir kapı*, *çelik yürek* gibi eksiz isim tamlaması grupları Türkçede öteden beri var olan asli bir isim tamlaması grubu türü değil, Türkçenin değişim, dönüşüm ve gelişim sürecinde sonradan oluşmuş *kısaltma gruplarıdır*. Bulak, *demir kapı*, *çelik yürek* tamlamalarının *demir(den yapılmış olan) kapı > demir(den) kapı > demir kapı, çelik (gibi) yürek > çelik yürek* şekillerinden kısalmış olabileceğini düşünür (1293 - 1301).

Sevinçli ve Özkan bu türden yapıları *Takısız Tamlama* başlığı altında ele almışlardır. Onlar takısız tamlama türünün bir kısmının belirtisiz isim tamlaması, edat grubu, bağlama grubu gibi bazı kelime gruplarının kısaltması yoluyla meydana geldiğini belirtirler (31).

1.3. Eksiz tamlama türündeki yapıları Türkçenin yapısına aykırı, yanlış veya yabancı dillerden girmiş yapılar olarak kabul edenler

Ergin, Sevinçli ve Özkan, Zülfikar, Şirin ile Balyemez bu yapıları Türkçenin yapısına aykırı veya yabancı dillerden girmiş olarak kabul ederler.

Ergin *Mardinkapı*, *Edirnekapı*, *Topkapı*, *Mektep Sokak* gibi *iyelik eksiz belirtisiz isim tamlaması* örneklerini şüursuzca kullanılan yabancı ve yanlış şekiller (359-363); Sevinçli ve Özkan *Pera Palas*, *Deniz Otel*, *Başak Sigorta*, *Şekerbank*, *Tütünbank*, *Demirbank*, *Vakıfbank*, *Sümerbank*, *İlyas Restoran*, *Robert Kolej vb.* kuruluş ve firma isimlerinde bu yapıdaki birleşiklerin yabancı dil kurallarının dilimize tatbik edilmesiyle oluşmuş şekiller (31); Zülfikar, "*Radyo Tek*, *TRT 1*, *Butik Hasan*" gibi örneklerin Avrupa dillerinden Türkçeye tercüme yoluyla girmiş yabancı kalıplar olduğunu (781-789) ifade ederler. Şirin'e göre Eski Türkçe dil devresinden günümüze ulaşan *Orhun Yazıtlarında* görülen *Ötüken Yış*, *Türk bodun*,

Türgiş kağan... gibi örnekler, Soğdça gibi Hint - İran dillerinin etkisiyle ortaya çıkmış olabilir (264). Balyemez de *Eczane Ezgi, Otel Deniz* gibi örnekleri Türk dilinin kurallarına aykırı ve yanlış olarak değerlendirir (228).

1.4. Eksiz tamlama türündeki yapıları sıfat tamlaması olarak kabul edenler

Ergin, Karahan, Karaağaç, Açıköz ve Yelten, Ediskun ile Balyemez ham madde - nesne ilgisi taşıyan tamlama yapılarını doğrudan *sıfat tamlaması* olarak kabul etmişlerdir.

Ergin *demir kapı, dolma kalem, altın saat* gibi örnekleri (359-363); Açıköz ve Yelten *altın yüzük, gümüş menteşe, bakır çatı* şeklindeki örnekleri (37); Karahan, *demir kapı, cam bardak, mermer köşk, gümüş kemer* gibi tamlamaları (52); Ediskun, *mermer saray, tahta sandık, lastik top* gibi örnekleri (122); Balyemez *demir kapı, cam bardak* gibi örnekleri (228) *sıfat tamlaması* olarak değerlendirirler.

Balyemez *kiraz dudak* örneğini (228); Karaağaç *duvar adam, taş adam, kapı adam* örneklerini (212); Zülfikar da *şeytan adam* (781-789) örneğini *sıfat tamlaması* olarak değerlendirirler. Balyemez, Karaağaç ve Zülfikar tamlayan ve tamlanan unsurlar arasında benzerlik ilgisi bulunan yapıları sıfat tamlaması olarak kabul etmişlerdir.

2. Dîvânu Lugâti't-Türk'te tespit edilen bazı eksiz tamlama örnekleri

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi dil devresine ait *DLT* isimli eserden, Tokyürek ve Pekacar tarafından *Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi* başlıklı makalede tespit edilen örneklerin dışında kalan ve tarafımızca *eksiz tamlama* olarak değerlendirilen bazı yapılara yer verilecektir.

DLT üzerinde yapılan incelemede tespit edilen bazı *eksiz tamlama* yapılarını şöyle sıralamak mümkündür: *badram yér, böñ kişi, bürge kişi, et yér, eyegü yér, kart ér, tōy éşiç, ülker çerig*.

Tespit edilen örneklerde her iki unsurun da isim türünde olduğu görülmektedir. *Eksiz tamlama* olarak değerlendirdiğimiz bu yapıların tamlayan unsurları *badram, böñ, bürge, et, eyegü, kart, tōy* ve *ülker* şeklindedir. Yapının tamlanan unsurları ise *yér, kişi, ér, éşiç* ve *çerig* kelimelerinden oluşmaktadır.

Tespit edilen bu örneklerde (*tōy éşiç* hariç) tamlayan ve tamlanan arasında bir veya birden fazla açıdan benzerlik ilgisi kurulduğu görülmektedir. Benzerlik ilgisi sadece *eksiz tamlama* yapılarında değil, belirtisiz

isim tamlamalarında da görülebilen bir ilgidir. Mevhibe Coşar, bitki ve hayvan isimleriyle kurulan tamlamalarda benzetmenin önemli bir yer tuttuğunu belirtir. Renk, koku gibi benzerlik ilgileriyle kurulmuş belirtisiz isim tamlamalarını sıralar: *kiraz turpu, kan portakal, altın otu; demir ağacı, taş bademi, ipek çiçeği; pamuk otu, kelebek otu, mum çiçeği...* gibi (25). *Kiraz ve turp, kan ve portakal, altın ve ot* arasında renk bakımından benzerlik ilgisi bulunmaktadır. *Demir ve ağaç, taş ve badem, ipek ve çiçek* arasında sertlik - yumuşaklık bakımından bir benzerlik ilgisi bulunmaktadır. *Pamuk ve ot, kelebek ve ot, mum ve çiçek* arasında da şekil bakımından benzerlik ilgisi bulunmaktadır. Belirtisiz isim tamlaması olduğu aşikâr olan bu yapılar da sıfat tamlamasından söz etmek mümkün değildir.

DLT'de tespit edilen *badram yér, böğ kişi, bürge kişi, et yér, eyegü yér, kart ér* ve *ülker çerig* örneklerinde de tamlayan ve tamlanan unsurlar arasında çeşitli benzerlik ilgileri tespit edilmiştir.

DLT'de bu kelimelerin anlamları ve bunlarla kurulan tamlama yapıları ile bu yapılar da tespit edilen benzerlik ilişkileri şu şekildedir:

1. *Badram* ve *badram yér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

badhram = bayram, sevinç ve eğlence günü. Bk. *bedhrem*. (Oğuzca) beyrem (Atalay IV: 263).

beyrem= Oğuzca. Bunun, sevinç ve eğlence günü demek olan *bedhrem* kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslamıktan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi. Bunu ancak dillerinde ð harfini ç yapanlar biliyor (Atalay III: 176).

Bayram kelimesi için *badram* kelimesine gönderme yapan Dankoff, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgileri *Compendium of The Turkic Dialects (Diwân Luğât at-Türk)* adlı eserinin 2. ve 3. cildinde şu şekilde izah eder:

badram: İnsanlar arasında sevinç ve kahkaha [*surūr*] ~ bayram “festival” [*ʾid*] (Oğuz); *badram yēr* [*arđ naziha*] (Dankoff, III, 63).

badram: Şenlik, bayram. Oğuzca. Bunun sevilen bir ifade olan *badram* “sevinç, eğlence” kelimesinden türediğini düşünüyorum; çünkü bir bayram günü aynı zamanda zevk ve eğlence günüdür. İslamiyetten önce Türklerde özel bayram günleri yoktu, dolayısıyla bunu anlatmak için bir kelimeye ihtiyaç duyuldu. Eğer böylesi bir kelimeye sahip olsalardı bunu bütün Türkler kullanırdı; ancak *bayram* kelimesi yalnızca kendi lehçelerinde zel' i /z/ ye /y/ yapanlar tarafından bu anlamıyla kullanılır.” (Dankoff II: 241)

bağram: halk arasında sevinç ve gülüşme. Bir yer çiçek ve tomurcuklarla süslenmişse oraya *bağram yi.r* denir; yani gezinti yeridir. Bunun aslının ne olduğunu bilmiyorum; çünkü bunu Farsların ağzından duydum. Ancak Oğuzlar bayram gününü *bayram* diye adlandırırılar; o da sevinç ve gezme günüdür. Onların âdeti üzere, zel harfi /d/, ye'ye dönüşmüştür. Bu, kurala göre tam da doğru kelimedir (Ercilasun ve Akkoyunlu 211).

bağram: Halk arasında gülme ve sevinme. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman *bağram yér* 'nezih yer' (*arđ nazıha*) denir. Bu kelimenin kökeninin hangi millet olduğunu bilmiyorum; çünkü bunu Farslardan da işittim. Bununla birlikte Oğuzlar bayram gününe (*yawm al-îd*) *bayram* derler ki sevinç ve eğlence günüdür. Oğuzlar her zamanki gibi /z/ ünsüzünü /y/ye çevirmişlerdir. Şayet böyleyse bu, aynı kelimenin söyleniş biçimindeki farklılıklardan ibarettir. (Kaçalın 97).

Bayram kelimesi *DLT*'de bunun dışında bir de bir dörtlükte geçmektedir:

yigitlerig ışlatu / yıgaç yemiş ırıatu

kolan keyik awlatu / *bedhrem* kılıp awnalım (Atalay 263).

"Gençleri çalıştırarak, meyve toplatarak, kolan ve geyik avlatarak *bayram* yapıp avunalım" (Atalay 263).

Bağram kelimesini Farslardan işittiğini söyleyen Kaşgarlı Mahmud'un bu ifadesi üzerine kelimenin etimolojisi hakkında bir bildiri sunan Argunşah ve Güner, *bayram* kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu belirtirler. Ayrıca kelimenin tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle Altay dillerinde yalnız *bayram*, *bayge*, *bayır*, *bay*, *pay* vb. biçimlerinin bulunduğunu, kelimenin Ana Altayca ortak **bāya* "mutluluk, neşe" kökünden +rA-m ekleriyle türediğini ifade ederler. Kaşgarlı Mahmud'un *bağram* şeklindeki kaydının Farsça ile ilgisi olmadığını söylerler. Argunşah ve Güner'e göre Kaşgarlı Mahmud, Oğuz olmayan Türklere tespit ettiği *bayram* kelimesini, Oğuzlarda *bayram* olarak kullanıldığını bildiği için, *bağram* biçiminde kaydetmiş olabilir. Yani, kelimenin aslının /z/ > /y/ değişmesi kuralı çerçevesinde *bağram* olduğunu düşünmüş olabilir. Argunşah ve Güner, bu kelimenin Türkçede *bayram* olduğunu, Kaşgarlı Mahmud'un mukayese yoluyla bunu *bağram*'a çevirdiğini belirtirler (Argunşah ve Güner 6).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT*'de *badram/bayram* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde kelime *bayram* şeklindedir (Argunşah ve Güner 2-3).

Neticede Kaşgarlı Mahmud, Oğuzcada varlığını bildiği *bayram* kelimesini, diğer Türk kavimlerinin dilinde /d/ > /y/ değişimi yaşanmadığını bilmesinden dolayı bu şekilde kaydetmiş olabilir.

Konumuzla ilgili olan kısım, *DLT*'de *bağram yér* şeklinde geçen tamlama yapısıdır. Kaşgarlı Mahmud, kelimenin Arapça karşılığını *arđ nazih* “nezih yer” şeklinde açıklar. Ancak *bağram* veya *bayram* kelimesinin “nezih” anlamında sıfatlaşmış karşılığına hiçbir dil devresinde tesadüf edilememiştir. Bugün *bayram yeri* ifadesi “bayram günlerinde çocuklar için kurulan açık eğlence yeri” anlamındadır (<https://sozluk.gov.tr/>). *DLT*'de de “Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman oraya *bağram yér* denilir.” ifadesinden anlaşıldığı üzere *bayram yeri* ile *bağram yér* arasında bir ilgi bulunmaktadır. Ancak *bayram yeri* bayram günlerinde kurulurken, *bağram yér*, bayramın kendisinden bağımsız, tamamen bayramın yarattığı gülme, sevinç ve huzurla bağlantılıdır. *Bađram* ve *bağram yér* kelimeleri arasında *badram* kelimesinin “halk arasında gülme ve sevinme” anlamı ile herhangi bir *yer*'in çiçeklerle bezenmesi, ışıklarla donanmasının insanda yarattığı huzur neticesinde ortaya çıkan duygu-durumuna dayalı bir ilginin bulunduğu açıktır. *Bayram yeri* tamlamasında nasıl tamlayan ve tamlanan birer isimse, *bağram yér* tamlamasında da aynı durum söz konusudur. Ancak *bayram yeri* tamlamasında bir benzerlik ilgisi bulunmamaktadır. *Bayram yeri* tamlamasının gerçek anlamından uzaklaşıp mecazi olarak kullanımını ele aldığımızda ise yine bir benzerlik ilgisiyle karşılaşırız. “*Ortalık bayram yerine döndü.*” şeklinde bir cümlede, bayram yerinin gerçek bir bayram günüyle ilgisi bulunmamaktadır. Ama kastedilen bayrama benzeyen, sevinç, neşe gibi duyguların yaşandığı bir ortamdır. *Bađram yér* ile *bayram yerinin* mecazi anlam bakımından ortaklığı daha fazla görülmektedir. Sadece biri *belirtisiz*, diğer ise *eksiz tamlama* yapısındadır.

2. *Böğ* ve *böğ kişi* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

böng: **böng kişi** = iri yarı, yoğun, obur kişi. Bunun aslı *şebeng*'tir, kısaltılmıştır, demirden yapılmış baston, cop anlamındadır (Atalay III: 354).

böng etti = ağır bir şey yere düşerek ses verdi (Atalay III: 354-355).

böğ kişi (*ca'ôari*, ‘*abl*) iri, kaba; **böğ** sabağ, demir çubuk [mir-zabba]; yansıma: ağır bir şeyin yere düşmesi (Dankoff III: 79).

(**böğ**) **böğ kişi**: iri ve kaba adam. *böğ*, *şebin*'den kısaltılmıştır. Bu da demir çubuktur (Ercilasun ve Akkoyunlu 491).

(**böğ**) **böğ etti**: ağır bir şeyin yere düşünce çıkardığı ses (Ercilasun ve Akkoyunlu 491).

böğ: Sabağ (?) demir çubuk (*mirzabba*) kelimesinin kısaltmasıdır. *böğ etti* Ağır bir şey yere düşüp pat (veya güm) diye ses çıkardı. **böğ kişi:** İri ve kaba (*ca'ôari*, *'abl*) adam. (Kaçalın 129).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT*'de *böğ* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde de kelimeye tesadüf edilememiştir.

Dilin en temel vasıflarından biri insanlar arasında iletişimi sağlamaktır. Ancak bu iletişimi sağlarken kullandığımız kelimelerin ortaya çıkış nedenlerini çoğunlukla bilmeyiz. Bazı kelimelerin ortaya çıkışı ise canlı veya cansız varlıklara ait seslerin taklidine dayanır. Bu nedensellik ve nedensizlik konusu Antik Yunan'da gramer çalışmalarının doğuşuna dahi sebebiyet vermiştir. Kelimelerin doğada kendiliğinden var olduğuna inananlar ve insanlar tarafından uzlaşma sonucu kelimelere karar verildiğini düşünenler arasındaki tartışmalar yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Lions bu konuyla ilgili olarak "Belli bir kurumun doğal olduğunu söylemek, kaynağının insanın kendisi dışında, sonsuz ve değişmez ilkelerde bulunduğu (bu nedenle dokunulmaz olduğu) anlamına geliyordu. Uzlaşım olduğunu söylemek, salt alışkanlık ve geleneğin bir sonucu olduğunu söylemektir. Örtülü bir anlaşmanın ya da topluluk üyeleri arasındaki bir 'toplumsal sözleşmenin' sonucu olduğunu söylemektir. İnsanlarca yapıldığı için yine insanların bozabileceği bir yapıydı bu." der (13). *Böğ* kelimesinde bir nedensellik bulunması ihtimali yüksektir. Zira Kaşgarlı Mahmud, bir taraftan kelimenin isim olarak manasını vermeye gayret ederken, diğer taraftan o ismin ait olduğu nesneye dayalı ses ile kurulu bir birleşik fiil grubuna da yer vermiştir: *böğ etti*.

Banguoğlu yansıma sesleri, *yansılama* terimini kullanarak "tabiat seslerini tasvir veya kabataslak taklit ederek meydana gelmiş ses toplulukları" şeklinde tanımlar (402). Banguoğlu'na göre; "Bu basit ve uzatılmış kök kelimeler taban olmak üzere yansımalar üretim ve birleşim yollarıyla kelime dağarcığımızı geniş ölçüde ve pek renkli kelimeler sağlamışlardır. Yansılama kökleri isim tabanları teşkil ettiklerine göre onlardan isme ek isim ve isme ek fiil ekleriyle yapılmış isimler ve fiiller olmalıdır. Gerçi öbür isim kökleri gibi yansımalara da herhangi bir yapım eki gelmesi mümkündür. Nitekim onlar her türlü birleşik kelime yapımına da girerler: *fırıl-da-k*, *pat-tadak*, *çat-la-k*, *çatır-tı*, *gümbür-de-mek...vb.*" (407).

Böğ kelimesiyle ilgili olarak mevcut verilerden hareketle kelimenin *DLT*'de "şaban (?), demir çubuk" anlamlarına geldiği anlaşılmaktadır. *DLT*'de ayrıca *böğ etti* "Ağır bir şey yere düşüp pat (veya güm) diye ses çıkardı." örneği de bulunmaktadır. *EDPT*'de *böğ* şeklinde bir isme tesadüf edilememiştir. Daha sonraki dil devrelerinde de *böğ* kelimesinin isim ve

sıfat göreviyle kullanıma rastlanamamıştır. Ancak kelimenin *DLT*'deki anlamından hareketle demir çubuk gibi ağır bir nesnenin çıkardığı sesin taklidine dayalı bir isim olma ihtimali bulunabilir. *DLT*'de isim olan *böğ* ile yine bir isim olan *kişi* arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur. Yani ağır bir nesnenin çıkardığı sesin kaba, şiddetli bir ses olması ile iri ve kaba adama *böğ kişi* denmiş olabilir. *Böğ kişi* “kaba adam” anlamına gelmekle beraber bu durum, yapının kuruluşu itibariyle ilk ismin sıfat taklidi yapmasından kaynaklıdır. *Böğ* ve *kişi* arasında sesin kabalığı ve insanın kabalığı bakımından bir benzerlik ilgisi kurulmuştur.

3. Bürge ve bürge kişi kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

bürge: Pire. Bir yerde durmayan, zevzek, taşkın kimseye *bürge kişi* denir (Atalay I: 427).

bürgä: Pire; **bürge kişi:** Taşkın, hafif zekâlı kişi (Dankoff III: 83).

bürge: pire. Taşkın ve hafif adam ona benzetilerek *bürge kişi* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu 185).

bürge: Pire (*burğūâ*). İhtiyatsız (*tayyāş*) adama da pireye benzetilerek *bürge kişi* denir (Kaçalın 139).

Pire anlamına gelen *bürge* isminin *bürgelen-* şekli de *DLT*'de görülmektedir:

bürgelendi: “Er bürgelendi = adam öfkesinden pire gibi sıçradı, pirelendi”, (bürgelenür – bürgelenmek) (Atalay III: 202).

Tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri: Göktürk ve Eski Uygur Türkçesi'nde geçmez. Karahanlı, Çağatay Türkçesi: *bürge*; Eski Osmanlı, Orta Oğuz Türkçesi: *büre*; Orta Kıpçak: *bürçe* [Leksika, 182] (Besli 28). *Codex Cumanicus* 108/33'te Latince karşılık olarak *pulices* verilmiştir (Karahan 1847).

bürge “pire; pireler takımından, insanın ve bazı hayvanların kanını emerek yaşayan, iyi sıçradığı için kolay yakalanamayan, küçük, asalak böcek (Pulex)” (<https://sozluk.gov.tr>).

Ataman'a göre somut anlamdaki kelime ya da kelime grubu, herhangi bir ayırt edici dil bilgisel işaretleyici almadan anlam bakımından zamanla soyuta evrilebilir. Türk dilinde somut kavramların sayısı, soyut kavramlara kıyasla daha çok olsa da soyutlama örnekleri de bir hayli fazladır. Ataman'a göre *DLT*'de geçen *bürge* kelimesi, kişinin bir yerde durmadığına gönderme yapmak amacıyla kullanılmış ve soyutlama yapılmıştır (62).

“Pire” anlamına gelen *bürge* ile ihtiyatsız adama pireye benzetilerek *bürge kişi* denilmesi de pirenin çok hızlı hareketiyle, bu özelliğe sahip kişiler arasında kurulmuş benzerlik ilgisine dayalı olmalıdır. Burada da benzerlik ilgisi doğrudan Kaşgarlı Mahmut tarafından kurulmuştur. Yine bu benzerlik dolayısıyla ortaya çıkan anlam “ihtiyatsız adam” şeklindedir. Ancak *bürge* kelimesinin Türk dilinin hiçbir devresinde sıfat göreviyle kullanımına rastlanılmamıştır. *Bürge* ile *kişi* arasında tarz bakımından bir benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu örnekte de *eksiz tamlama* yapısı görülmektedir.

4. *Et* ve *et yér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

et: Et. **et yer** = yumuşak yer, yumuşak toprak (Atalay I: 35).

ät: Et [lahm]. **ät yer:** yumuşak yer [sahl] (Dankoff III: 28-29).

et: et. **et yi.r:** Yumuşak toprağa *et yi.r* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 15).

“**et:** Et (*lahm*). Yumuşak yer, yumuşak toprak anlamında *et yér* denir” (Kaçalın 183).

Et kelimesi Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB* ve döneme ait *KT* de *et* (Ar. *lahm*) şeklinde geçmektedir.

mUsUlman karıştı için *et* yişür

tükel inçke tegdi bu kafir yatır

“*Müslümanlar karıştı, birbirlerinin etlerini yiyorlar; kâfirlerse tam bir huzur içinde yaşıyorlar*” (K.B. 6481)

“.....kamuğdın yeyür siz *etni* tâze...” (Ata 349).

“.....tegmägäy tañrı hoşnüduķıña *ätläri* ap ymä qanları....” (Ünlü 53).

AH'de ise *et* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde de kelime *et* şeklinde “et” anlamında görülmektedir (EDPT 33).

“Et” anlamındaki *et* kelimesinin “yumuşak” şeklinde anlamına hiçbir dil devresinde tesadüf edilememiştir. Burada *et* ile *etin* yumuşaklığı dolayısıyla yumuşak toprağa *et yér* dendiği açıktır. Yumuşak toprağa *et yér* denmesi de yine ismin öne çıkarılmak istenen bir özelliği ile tamlanan isim arasında kurulan benzerlik ilgisi neticesinde oluşmuştur. *Et* ve *yér* arasında yumuşaklık bakımından benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu örnekte de *eksiz tamlama* yapısı bulunmaktadır.

5. *Eyegü* ve *eyegü yér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

eyegü: Her hayvanın eyeğisi, eye kemiği, kaburga, çadırın yanı (Atalay, IV: 14). Dağın ortasında bulunan yere *eyegü yér* denir; çünkü orası yokuştur (Atalay, I: 137).

äyägü: Kaburga [*dil*']. (Hayvan veya çadır). Dağın yan tarafına *äyägü yér* denir [*şa 'üd*] (Dankoff, III: 31).

eye.gü: Kaburga. Çadırın kaburgalarına da *eye.gü* denir. Dağın ortasındaki yokuşa benzeyen kısma da *eye.gü yi.r* denir (Ercilasun ve Akkoynlu 70).

eyegü: Kaburga (*dil*'). Dağın ortasındaki yokuş (*şa 'üd*) gibi olan yere *eyegü yér* denir." (Kaçalın 186).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT*'de *eyegü* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde kelime "kaburga, eyeği, pehlu kemikleri" anlamlarıyla ve *eyegü* şeklindedir.

Eyegü kelime ile ilgili *EDPD*'de verilen bilgi, kelimenin anatomik bir terim olarak "kaburga" karşılığında kullanıldığı, metaforik olarak da "çadırın kaburgası" anlamına geldiği şeklindedir. Clauson, kelimenin Eski Uygur Türkçesinde de "kaburga" anlamında vücudun bölümlerinin aktarıldığı bir listede geçtiğini belirtir (*EDPT* 272).

DLT'de yukarıda verilen anlamlarla geçen *eyegü* kelimesi, *TS*'de *eyeğü* / *ieğü* biçiminde geçer ve "kaburga kemiği" anlamı taşır (1996, III: 1579).

Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerinden Tarama Sözlüğü'ne Katkılar: Organ Adları başlıklı çalışmada Doğan, kelimeyi *eyegi* biçiminde "eğe kemiklerinin oluşturduğu kafes, kaburga kemiği" anlamında *CN*'de beş; *KHT* isimli eserde altı kere tanımlar (Doğan 253).

GTS'de *kaburga* kelimesi "eğe kemiklerinin oluşturduğu kafes" anlamındadır (<https://sozluk.gov.tr>). *Eyegü* kelimesinin anlamı hemen hemen tüm metinlerde "kaburga ve kaburga kemiği" şeklindedir. Göğüs kafesinin etrafını saran bu kemik, yapısı itibarıyla eğridir. "Kaburga" anlamındaki *eyegü* ile "dağın ortasındaki yokuşun *eyegü yér* şeklinde bir dizilim oluşturması, aradaki metaforik ilgiden kaynaklanmaktadır. Yani yokuş yer, kaburgaya benzetilmiştir. *Eyegü* ve *yér* arasında maddenin şekli bakımından benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu kelime grubu da benzerlik ilgisine dayalı *eksiz tamlama* yapısındadır.

6. *Qart* ve *qart ér* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

qart: Yara. Bundan alınarak huysuz kişiye *qart er* denir (Atalay I: 342).

qart: Yara. [qarh] Huysuz kişiye *qart ér* [sakis al-huluk] denir (Dan-koff, III: 131).

qart: Yara. Bundan alınarak huysuz tabiatlı adama *qart er* denir (Er-cilasun ve Akkoyunlu, 148).

qart: Yara (*qarh*). Bundan alınarak huysuz (*şakis al-huluk*) adama *qart ér* denir. (Kaçalın 232).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB* ve *AH*'de bu kelime bulunmamaktadır. Döneme ait *KT*'den *TİEM* 73 numarada kayıtlı olan nüsha üzerinde doktora tezi hazırlayan Kök'ün çalışmasında “yara” anlamında *qart* kelimesi görülmektedir:

“anlar üzä anıq içindä kim ätöz ätöz birlä köz köz birlä burun burun birlä kulaq kulaq birlä tiş tiş birlä *qart* başka täñäşmäk” (Kök 80).

Uygur dil devresi metinlerinde de kelime “yara” karşılığında kullanılmıştır (EDPT 647).

Qart kelimesi *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından “yara” anlamıyla verilmiş ve “bundan alınarak huysuz kişiye *qart er* denilir.” demek suretiyle *qart* ve *qart er* arasındaki benzerlik ilgisini doğrudan kendisi kurmuştur. Karahanlı dil devresi metinlerine kadar olan metinlerde *qart* kelimesi “huysuz” anlamında tanıklanmamıştır. Ancak Harezmi ve Kıpçak sahaslarında *qart* kelimesinin *kişi* kelimesiyle beraber “yaşlı adam” şeklinde bir kullanımı söz konusudur. Osmanlı Türkçesi metinlerinden sadece birinde *qart* “yaşlı adam” anlamında tespit edilmiştir (EDPT 647). Çağatay sahasında kelimenin “Gine kurdunun ciltte yarattığı iltihap” anlamı dışında “ihtiyar” anlamı da kaydedilmiştir (EDPT 647). Ortaya çıkan bu ikinci anlamın da huysuz insan ve yaşlılık arasında zamanla kurulan bir ilgiye dayalı olması söz konusu olabilir.

Qart “yara” kelimesi *KB*'de de “baş” şeklinde tanıklanan bir kelimedir. *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri* üzerine doktora çalışması bulunan Esra İltir, *baş kıl-*, *baş bol-* ve *başla-* fiillerini izah ederken “Somut bir yarayı ifade eden *baş* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak soyut bir yara “üzüntü, keder” anlamı kazanmıştır. Psikolojik olarak acı veren bir sıkıntı fiziksel açıdan acı veren bir yaraya benzetilmiştir.” der (İltir 283). Yani yara ile psikolojik durum arasında bir ilgi kurar. Tabi huysuzlukla yara arasında daha farklı bir ilgi bulunmaktadır. Yara, vücudun tabii

durumuna aykırı olarak varlığını sürdüren, bazen iyileşmekte inat eden bir yapıya sahip olduğundan bütün bu özellikleri ile huysuz bir insana benzetilmiş olabilir. Dolayısıyla “huysuz adam” *kart ér* şeklinde bir dizilimde ortaya çıkmış olabilir. *Kart* ve *ér* kelimeleri arasında huy bakımından bir benzerlik ilgisi kurulmuştur. Bu örnekte de *eksiz tamlama* yapısı bulunmaktadır.

7. *Ülker* ve *ülker çerig* kelimeleri hakkında *DLT*'de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

ülker: Ülker. Savaşta *ülker çerig* denilen bir kurnazlık vardır: Askerler her yandan bölük bölük toplanır; birisi ilerleyince ötekiler de ona uyar. Bu hile ile yenilme işi az olur (Atalay I: 95).

ülkär: “Ülker” [turayyā]. yılduz. **ü. çerig:** savaş taktiği (Dankoff III: 59).

ülker: Ülker yıldızı. **ülker çerig:** Savaşta *ülker çerig* denilen bir oyun vardır. Bu oyunda askerler bölükler halinde ayrılır. İlk bölük hücum ettikten sonra diğer bölükler sırasıyla onu takip ederler. Bu hileyi yapan çok nadir yenilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 46).

ülker: Ülker yıldızı (*aâ-âurayyā*). Savaşta *ülker çerig* denen bir saldırı taktiği vardır. Askerler her yandan bölüklere ayrılır. Bir bölük saldırıya geçince ötekiler onun yanından gelir. Bu taktikle yenilgi çok seyrek olur (Kaçalın 541).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*'de *ülker* kelimesi “ülker yıldızı” anlamındadır:

yana kördi *ülker* saVılmış başı

toğardın çadan kıpılmış örlep tuşu

“Tekrar baktı, Ülker yıldızının başı ufka kaymış, karşısında doğrudan Akrep kalkıp yükselmişti.” (KB 4889)

AH ve döneme ait *KT*'de *ülker* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde kelime “Ülker yıldızı” anlamlarıyla ve *ülker*, *ürger*, *ürker* şekillerindedir (EDPT 143).

DLT'de *çerig* için şu açıklama yapılmıştır: **çerig:** Savaş düzenindeki saf, sıra. Atasözü: alp *çerigde* bilge torigde. Anlamı şudur: Yiğit, savaşın şiddetlendiği günde denir, bilge kişi ise mecliste denir. *DLT*'de *çerig* sözcüğünün bir başka anlamı daha madde başı yapılmıştır: “Oğuzcada her şeyin karşı tarafı ve her şeyin zamanı.” olarak tanımlanmıştır (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014, s. 167). *DLT*'de *çer* kelimesi de madde başı yapılmış ve şu anlamlar verilmiştir: “1. Oğuzcada vakit. 2. Oğuzcada bir şeyin karşı

tarafı: *anıy evi bu çerlikde* (Onun evi bu şeyin karşısındadır). Buradan *çerig*, savaşı iki tarafa verilen addır. Çünkü onlar, karşı karşıyadırlar” (Akkoyunlu ve Ercilasun 141).

EDPT’de *çerig* kelimesi için “savaş için hazırlanan asker” tanımını verilmektedir (EDPT 428-429).

“Türkçe adı Ülker, Arapça adı Süreyyâ olan bu yıldız, ilm-i nücûma göre içinde yer alan yıldızlar öküz (boğa) şeklini meydana getirdiğinden Sevr adıyla anılan burcun sırt/hörgüç kısmında iki sıra halinde dizilmiş altı veya yedi yıldızdan meydana gelen açık bir kümedir. Gökyüzündeki dizilişinden hareketle parıldayan bir tabağa sıralanmış yiyeceklerin görünümü de Süreyyâ’ya benzetilmiştir.” (Uzun 162-164). İsmi pek çok mitolojide geçen ve şairlerin şiirlerinde çok farklı mazmunlara konu olan bu yıldız *DLT*’de “savaş düzenindeki saf, sıra” anlamına gelen *çerig* ismiyle bir tamlama oluşturmuştur. Tamlamanın izahı “Savaşta *ülker çerig* denen bir saldırı taktiği vardır. Askerler her yandan bölüklere ayrılır. Bir bölük saldırıya geçince ötekiler onun yanından gelir. Bu taktikle yenilgi çok seyrek olur.” şeklindedir (Kaçalın 541). Burada da askerlerin dizilişi ile yıldız kümesinin görüntüsü arasında şeklen bir benzerlik ilgisi kurulduğu muhakkaktır. Bu örnekte de benzerlik ilgisine dayalı bir *eksiz tamlama* yapısı görülmektedir.

8. *Tōy* ve *tōy eşiç* kelimeleri hakkında *DLT*’de Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen anlam şu şekildedir:

tōy: Çanak yapılan çamur. Bu sözden alınarak çömleğe de *tōy aşiç* denir (Atalay III: 141-142).

tōy: Seramik kili [*tîn al-xazaf*]. t. eşiç [*qidr al-xazaf*] (Dankoff III: 196).

to.y: Seramik çamuru. Bundan, pişmiş topraktan yapılan tencereye *to.y eşiç* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 405).

tōy: Çanak yapılan çamur (*tîn al-ḥazaf*). Bu sözden alınarak çömleğe (*kidr al-ḥazaf*) de *tōy eşiç* denir (Kaçalın 491).

Karahanlı Türkçesi dil devresinin diğer eserleri olan *KB*, *AH* ve döneme ait *KT*’de “kil, çamur” anlamlarına gelen *toy* kelimesi bulunmamaktadır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dil devrelerinde de kelime bu anlamlarıyla tanıklanmamıştır (EDPT 567).

eşiç kelimesi *EDPT*’de “toprak tencere” anlamıyla verilmiştir. Bu dist Uygur metinlerinde *eşiçteki teg* “tenceredeki gibi” örneğini veren Clouston, kelimeyi bu anlamlarıyla Karahanlı ve Çağatay Türkçesi dil devrelerine ait metinlerde de tanıklamıştır (EDPT 257).

Tōy kelimesinin anlamı “çanak yapılan çamur”dur. Bu sözden alınarak çömlek için *tōy éşiç* şeklinde bir tamlama oluşturulmuştur. Bu dizilimde tamlanan unsur olan *éşiç* kelimesi “çömlek”(EDPT 567) anlamındadır. “Kil çömlek” anlamını verebileceğimiz bu kelime grubunda tamlanan unsurun yapıldığı, imal edildiği malzeme, tamlayan unsurun kendisidir. *Demir kapı, tahta sandalye...* örneklerindeki ham madde - nesne ilgisi bu yapıda da kendisini göstermektedir. Bu örnekte de tamlayan sıfat taklidi yapabilme kabiliyetine sahip bir isimdir. Tamlayan ve tamlanan yapılarının her ikisinin de eksiz biçimde bağlandığı *eksiz tamlama* yapısı bu örnekte de görülmektedir.

Sonuç

1. *DLT*’de toplam sekiz adet *eksiz tamlama* olarak değerlendirebileceğimiz yapı tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklerin yedisinde tamlayan ve tamlananın birer isim olması ve her iki unsur arasında metaforik bir benzerlik ilgisinin bulunması, bu yapıların *eksiz tamlama* olarak değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Zira *badram, bürge, böñ, et, eyegü, kart* ve *ülker* kelimeleri birer isimdir ve oluşturulan tamlamada tamlayan kısmı oluşturan bu isimlerin isim olarak taşıdıkları anlam ile tamlanan olarak getirilen *kişi, yér, ér* ve *çerig* kelimelerinin arasında bir benzerlik ilgisi kurulduğu açıktır. Kurulan bu benzerlik ilgisinde isim olduğu açık olan tamlayanın (*kart* örneği hariç) daha sonraki dönemlerde de sıfatlaştığı herhangi bir örneğe tesadüf edilememiştir. Ancak *kart* örneği yukarıda da izah edildiği gibi Karahanlı dil devresine kadar bu devre de dâhil olmak üzere hep “yara” anlamında kullanılmış, Harezmi Türkçesi dil devresinden itibaren kelimenin “yaşlı, eski” anlamları tanıklanabilmiştir. Ancak kurulan tamlama yapısı tamamen Kaşgarlı Mahmud’un “yara” anlamındaki *kart* kelimesine dayalı olarak verdiği bir anlamdır. Zira bu dil devresinde kelimenin “yaşlı, eski” anlamları tanıklanmamaktadır (EDPT 647).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Mayzel’in *eşek oğlan, aslan asker...* gibi ilk unsurun hayvan veya var olduğu düşünülen canlılar, ikinci unsurun bunların bir özelliğine benzerlik ilgisiyle sahip olanı ifade ettiği biçimlere *badram, belin, bürge, et, eyegü, kart, ülker* gibi isimler de ilave olmuştur. Yani yapının sadece hayvan veya var olduğu düşünülen canlılarla değil, *DLT*’de bunların dışında kalan isimlerle de oluşturulabildiği görülmüştür.

Vecihe Hatipoğlu’nun *mercimek oda, bakla sofa, kepçe kulak* şeklinde *eksiz tamlama* olarak belirlediği deyimlerin dışında, *DLT*’de deyim olmayan yapıların da varlığı tespit edilmiştir.

DLT’de tespit edilmiş olan örneklerle, Mevhibe Coşar’ın belirtisiz isim tamlamalarında hayvan ve bitki isimleriyle tespit ettiği benzerlik ilgisinin, *eksiz tamlama* yapılarında çeşitli somut isimlerle de kurulabildiği görülmüştür.

Tespit edilen örneklerde duygu durumu, tarz, sertlik-yumuşaklık, tamlayan unsurun şekil ve yapısı ve huy bakımlarından tamlayan ile tamlanan arasında daha çok metaforlara dayalı bir benzerlik ilgisi kurulduğu ortaya konulmuştur.

2. Tespit edilen diğer örneklerden farklı olarak *tōy eşiç* tamlama yapısında ham madde ile bu ham maddeden yapılan nesne ilgisi bulunmaktadır. *Tōy* kelimesinin “kil, çamur”, *eşiç* kelimesinin de “çömlek” anlamı bulunmaktadır (EDPT 567). Bu tarz yapılar üzerinde tartışmalar devam etmekle beraber, her iki unsurun da isim olduğu bu yapıları da *eksiz tamlama* olarak kabul etmek mümkündür.

KISALTMALAR

AH: Atebetü'l-Hakayık

CN: Cerrah-nâme

DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk*

EDPT: *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*.

GTS: Güncel Türkçe Sözlük

KB: Kutadgu Bilig

KHT: Kitâb-ı Hulasâ-yı Tıbb

KT: Kur'an Tercümeleleri

TİEM: Türk ve İslam Eserleri Müzesi

TS: Tarama Sözlüğü

KAYNAKLAR

Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.

Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig III İndeks*. Hazırlayan Kemal Eraslan vd., Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1979.

Arat, Reşid Rahmeti. (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.

Argunşah, Mustafa, ve Galip Güner. “Divanü Lügati't-Türk'te Geçen *badram* ~ *bayram* Kelimesinin Etimolojisi Üzerine.” *Uluslararası Doğumunun 1000. Yıl Dönümünde Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni*, Türk Dil Kurumu - Çin Halk Cumhuriyeti Merkezî Milliyetler Üniversitesi, 24-27 Kasım 2008, Pekin, ss. 1-9.

Atalay, Besim. *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk Cilt I, II, III, IV*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

Ataman, Hanife Alkan. “Bahşayış Lügati'nde Soyutlamalar.” *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 18, no. 1, 2023, ss. 59-68.

- Aydemir, Adem. "Divanü Lûgati't-Türk'e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, no. 3/3, 2014, ss. 14-36.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Balyemez, Sedat. *Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar*. Pegem Akademi Yayınları, 2016.
- Besli, Ertan. *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. 2010. İstanbul Ü, Doktora tezi.
- Bulak, Şahap. "Türkiye Türkçesinde Varlığı Tartışılan Bir Kelime Grubu: Eksiz İsim Tamlaması Grubu." *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, c. 8, no. 57, 2022, ss. 1291-1303.
- Clauson, Sir Gerard *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. At the Clarendon Press, 1972.
- Coşar, Mevhibe. *Türkçede İsim Tamlamalarının Tasnifi*. 1993. İstanbul Ü, Yüksek lisans tezi.
- Dankoff, Robert, ve Kelly James. *Mahmut el-Kāşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luğât at-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly, Part II, III, Harvard University Press, 1985.
- Demir, Celal. "Türkiye Türkçesi Gramerlerinde İsim Tamlaması Sorunu ve Bir Tasnif Denemesi." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, c. VII, no. 1, 2007, ss. 27-54.
- Demir, Nurettin, ve Emine Yılmaz. *Türk Dili*. Grafiker Yayınları, 2003.
- Doğan, Ahmet Turan. "Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerinden Tarama Sözlüğü'ne Katkılar: Organ Adları." *VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 22-27 Mayıs 2017, ss. 223-262.
- Ediskun, Haydar. *Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi, 2010.
- Emre, Ahmet Cevat. *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha*. Devlet Matbaası, 1931.
- Ercilasun, Ahmet Bican, ve Ziyat Akkoyunlu. *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi 785, 1962.
- Hatiboğlu, Vecihe. *Türkçenin Sözdizimi*. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- İlter, Esra. *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fülleri*. 2019. Hacettepe Ü, Doktora tezi.
- İnan, Abdülkadir. "Türk Dilinde İzafet." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, c. 6, 1958, ss. 279-313.
- Kaçalın, Mustafa Sinan. *Dîvânü Lugâti't-Türk (Türk Dilleri Derlemesi)*. Hazırlayan Mehmet Ölmez, Kabalıcı Yayıncılık, 2021.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Söz Dizimi*. Kesit Yayınları, 2011.

- Karahan, Akartürk. “Codex Cumanicus’ ta Hayvan Adları.” *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 8/1, Winter 2013, ss. 1839-1865.
- Karahan, Leyla. *Türkçede Söz Dizimi*. Akçağ Yayınları, 2006.
- Kerimoğlu, Caner. “Takısız Ad Tamlaması Tartışması ve Tür – Öbek İlişkisi”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2011, ss. 1442-1456.
- Lyons John. *Kuramsal Dilbilime Giriş*. Çeviren Ahmet Kocaman, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- Mayzel S. S. “Türk Dilinde İzafet”. Çeviren Abdülkadir İnan, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1957 ss. 279-313.
- Sevinçli, Veysi, ve Mustafa Özkan. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Ak Yayınları, 2012.
- Tarama Sözlüğü. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, C.1-VI, 1996.
- Tokyürek, Hacer, ve Çetin Pekacar. “Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi.” *Dil Araştırmaları*, c. 15, no. 15, 2014, ss. 9-38.
- Şirin User, Hatice “Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler.” *bilig*, no. 60, 2012, ss. 257-272.
- Uzun, Mustafa İsmet.” Süreyyâ.” *TDV İslâm Ansiklopedisi* c. 38, TDV Yayınları, 2019, ss. 449-453.
- Yelten, Muhammed, ve Halil Açıkgöz. *Kelime Grupları*. Doğu Kütüphanesi, 2005.
- Zülfikar, Hamza “Takısız Ad Tamlaması Sorunu.” *Türk Dili*, no. 523, 1995, ss. 781-788.

İnternet Kaynakları

(<https://sozluk.gov.tr/>).

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Taner AY, Edebiyatımızda Unutulanlar ve Kaybedenler 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021, ISBN: 9786254082184, 352 s.

Taner AY, Edebiyatımızda Unutulanlar ve Kaybedenler 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2023, ISBN: 9786254084690, 349 s.

Edebiyat tarihinin bir bilim dalı olarak görülüp sistemli bir şekilde ele alınması, Cumhuriyet dönemine dayanmaktadır. Daha öncesinde, temelinin şiirin oluşturduğu klasik edebiyatta edebiyat tarihi ihtiyacını, şairleri unutulmaktan kurtarma görevi üstlenen şair tezkireleri karşılamıştır. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte gelişen ve hayatın her alanına yayılan yeni medeniyet anlayışı ise edebiyat tarihi ile ilgili çalışmaların eksikliğini fark ettirmiştir. Ziya Paşa'nın *Harâbât'ı* (1874) ile başladığı kabul edilen ilk çalışmalar, Mehmet Fuat Köprülü'nün yazdığı yöntemli bir edebiyat tarihi örneği olan *Türk Edebiyatı Tarihi* (1920-21, daha sonra 1926) ile ilerlemeye devam etmiştir. Günümüze kadar Nihat Sami Banarlı, Ağâh Sırrı Levend, Ahmet Hamdi Tanpınar, Vasfî Mahir Kocatürk, Kenan Akyüz, İnci Enginün gibi pek çok ismin yanında birçok edebiyat araştırmacısı; edebiyat tarihini dönem, şahsiyet ve tür bağlamlarında farklı yöntemlerle ele almış ve kapsamlı çalışmalar hazırlamıştır (Polat 2012).

Başlangıçta bir edebiyat dergisinde yazı dizisi olarak yayımlanan ve daha sonra *Edebiyatımızda Unutulanlar ve Kaybedenler* ismiyle kitaplaştırılan çalışmalarıyla birlikte Taner Ay da edebiyat tarihimize önemli bir hizmette bulundu. Eserin ilk cildi 2021'de, ikinci cildi 2023'te Ötüken Neşriyat'tan çıkarak okuyucularla buluştu.

Eserin isminden de anlaşılacağı üzere Taner Ay, edebiyatımızda “unutulan” ve “kaybeden” isimlere dikkat çekmeyi amaçlıyor. Eser boyunca yer yer unutulmuş, yok sayılmaya dair dile getirdiği sitemler de bu durumu kanıtlar niteliktedir. Nitekim her iki ciltte yer alan ediplerin birçoğu hakkında yapılan çalışmalar sayıca azdır. Böylece yazar; eseriyle, edebiyat tarihimize kendisine pek

TÜRLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
55. SAYI / VOLUME
2024-BAHAR / SPRING

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

FeYZa Zeynep ERDOĞAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Lisansüstü Eğitim Enst.
Yeni Türk Edebiyatı ABD.
Yüksek Lisans Öğr.

feYZa.erdogan@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1088-7939

Atıf
Citation

Erdoğan, FeYZa Zeynep. “Yayın Tanıtımı: Taner Ay, Edebiyatımızda Unutulanlar ve Kaybedenler 1-2.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 55, 2024, ss. 229-234.

YAYIN TANITIMI
BOOK REVIEW

yer verilmemiş veya hakkında kısıtlı bilgi bulunan isimleri tekrar gündeme getiriyor.

Eserin ilk cildinde Şinâsî, Hakkı Paşazâde Celâl, Andelîb Es'ad, Ali Nusret, Osman Fahri, Şukûfe Nihal, Yaşar Nezihe Bükülmez, Fazlı Necip, Safiye Erol, Kemal Ahmet, Kemal Altınkaya, Kenan Hulûsi Koray, İhsan Mahvî, Aka Gündüz, Nurettin Artam, Burhan Cahit Morkaya, Osman Cemal Kaygılı, Hasan Tanrıkkurt, Nezahat Somar, Fikret Ürgüp, Hikmet Şevki, Mazlum Kenan Köstekçi olmak üzere 22; ikinci cildinde ise Abdülhalim Memduh, Müstecâbizâde İsmet, Ahmet Vefâ, Şehâbeddin Süleyman, Safvet Nezihi, Said Naum Duhanî, Kemal Râgıp Enson, Selâhattin Karakayan, Suphi Taşhan, Ni-yazi Akıncıoğlu, Hasan Basri Alp, Sefer AYTEKİN, İhsan Ünlüer, Zühtü Bayar, Abidin Behpur Tapaner, Ender Sarıyatı, Emin Ersoy, Pembe Marmara, Kaya Çanca, Süleyman Ali Uluçamgil, Coşkun Büktel, Mehmet Lütfullah Erişçi, Muzaffer Hacıhasanoğlu, Hilmi Büyükşekerci, Celâl Sılay olmak üzere 25 edebiyatçı yer alıyor.

Her edip, belirli bir düzene -hayatı, sanatı, eserleri gibi- bağlı kalınmadan farklı başlıklar altında serbest bir şekilde incelenir. Taner Ay bunu yaparken, eserden ziyade genellikle edibin hayatına odaklanmayı tercih eder ve biraz da *akışına göre* yazar. Ediplerin yaşadıkları dönem hakkında bilgiler de vererek onların fikir ve sanat hayatına yön veren olay ve durumlar vesilesiyle çizilmesi gereken çerçeveyi genişletir. Söz gelimi birinci ciltte Fazlı Necip bahsinde, onun hürriyetçi ve inkılapçı düşüncelerinin Selanik'te gelişmesi sebebiyle "Selanik" (s. 125) alt başlığında şehrin o dönemki panoraması verilir. Yine birinci ciltte Aka Gündüz'den bahsedilirken "Aka Gündüz'ün Ankara'sı" (s. 227) alt başlığı ile insan-mekân ilişkisi okuyucuya sunulur.

Şüphesiz her madde derinlikli, dikkatli ve özenli araştırmaların bir ürünüdür. Nitekim Taner Ay incelemelerini, edebiyatçıların soy ağacından mezarlarının konumuna kadar genişletir; kimi zaman aile üyelerinin hayatları da ele alınır. Söz gelimi ikinci ciltte Müstecâbizade İsmet'in ailesi tanıtılır. Bir başka bölümde ise Müstecâbizade İsmet'in çocuğu olmadığı için aile soyunun, kız kardeşi Hatice Faize Hanım'ın çocukları ile devam ettiği belirtilir ve kız kardeşinin çocukları anlatılır (s. 31-32).

Yazar okuduklarıyla, birincil kaynaklardan dinlediği anılarla ve kendi tecrübeleriyle yazılarını zenginleştirir. Bunlardan biri, ikinci ciltte anlatılan mizah yazarı ve aynı zamanda doktor olan İhsan Ünlüer'e dair bölümde görülebilir. İhsan Ünlüer'in mizahi kişiliğini yansıtan ve Halikarnas Balıkçısı olarak bilinen Cevat Şakir Kabaağaçlı ile bir karşılaşmasına (s. 182) yer verilir. Bununla birlikte İhsan Ünlüer'in tıbbiyeden arkadaşı Tarık Minkari'nin aktardığı, fakültede geçen komik bir anıdan (s. 183) da söz edilir.

Ediplerin unutulmasının veya kaybetmesinin, ki buradaki kaybedişin ölüm veya çeşitli sebeplerden ölüme sürükleniş olduğu farz edilebilir, sebeplerine dikkat çekilir. Yazarın basın tarafından "unutturulan" şairler arasında

zikrettiği (C. 1 s. 113) ilk sosyalist kadın şair olarak da nitelendirilen Yaşar Nezihne Bükülmez, bu isimlerden biridir. Nezahat Somar, Niyazi Akıncıoğlu, Coşkun Büktel, Hilmi Büyükşekerci, Celal Sılay da kitaplarda ele alınan ve yok sayılan isimlerdendir. Yazar, kitabına aldığı birçok ismin önemli sözlük ve ansiklopedilerde yer almayışını da zaman zaman vurgular. Sanıyorum ki edebiyatımıza katkıda bulunan birçok değerli ismin ansiklopedilerde ve sözlüklerde yer alsalar dahi, cenazelerine katılan kişilerin azlığı ve birçoğunun yoksulluk içinde yaşaması bu metinlerdeki en vurucu kısımlardandır.

Yazar, edipleri ele alırken edebiyat mahfillerinden de bahseder. Ahmet Rasim, Mehmed Celal, Müstecabizade İsmet ve Andelib Esad'ın uğrak yeri Sucu Yorgi'nin, namıdiğer Sucu Kosti'nin dükkânıdır (s. 25). “Küllük” ise İstanbul'da yaşayan edebiyatçıların gelip gittiği, dergi çıkardığı yerdir (s. 110). Ankara'daki “Kürdün Meyhanesi” adıyla bilinen “Yeni Hayat Lokantası” da edebiyat mahfillerinden biridir (s. 115). Taner Ay, edebiyat camiasının bir araya geldiği bu mekânları anlatarak edipler arasındaki ilişkileri de okuyucuya aktarır.

Ayrıca Taner Ay, bilinen yanlışları da sık sık düzeltir ya da yeni bilgiler sunar. Şinasi gibi hakkında fazlasıyla çalışma olan bir ismin kitapta bulunmasının sebeplerinden biri bu olmalıdır. Doğum tarihi, ölüm tarihi, babasının ismi ve mesleği gibi konularda bilinenleri karşılaştırmalı bir şekilde aktarır. Söz gelimi “Terekesinin kessâmlık marifetiyle tahrîrinde” düşülen kayda göre ölüm tarihinin bilinenin aksine 13 Eylül 1871 değil, 14 Eylül 1871 olduğu belirtilir (C. 1 s. 17). Ayrıca Ebüzziya Tevfik'in aktardıklarına dayanılarak, hakkındaki anlatılarda genellikle Şinasi'nin Paris'ten İstanbul'a geldikten sonra eşi Nazikter Hanım'ı boşadığı söylenir. Fakat bu bilgi, aslında Şinasi henüz Paris'teyken eşinin resmî olarak boşanma talebinde bulunduğu şeklinde kaynağı gösterilerek düzeltilir (C.1 s. 24).

Eserde kimi zaman okuyucunun merak duygusuna hitap eden bir anlatım da görülür. Söz gelimi ikinci ciltte Hasan Basri Alp'in onun firari olduğundan, nasıl yakalandığından ve intihar olduğu söylenen ölümünden söz edilir. Fakat yaklaşık 12 sayfa boyunca neden firari olduğu açıklanmaz.

Görüldüğü üzere eserde, isimleri bazen süreli yayınlarda bazen de edebiyat mahfillerinde yer almış simaların anılarında yaşayan ediplerin hayatları, edebî kişilikleri ve yapıtlarına dair kapsamlı çalışmaların gerekliliğine dikkat çekilir ve bu da söz konusu eseri kıymetli kılar. Bunların yanında, eserin hem okunmasını kolaylaştıracak hem de okuyucuların sağlayacakları faydayı arttıracak birkaç hususa da değinilmesi gerektiğini düşünüyorum:

1. Birinci cildin “Takdim” bölümünde Taner Ay'ın aktardığına göre, Türk Dil Kurumu'nun yazım kurallarına uygun bir şekilde yazılmadığı için eser birçok yayınevinden olumsuz geri dönüş alır. “Aksanlar” kaldırıldığında kelimenin anlamının değiştiğini ve kargaşaya neden olduğunu dile getiren ya-

zar, yayınevlerinin kendisinden istediği değişiklikleri yapmayı reddeder. Taner Ay'ın hassasiyetlerini anlamakla beraber "Takdim" bölümünde telaffuz karışıklığına "kar" ve "kâr" olarak verdiği örneğin doğru olmadığını dile getirmeliyim. Çünkü TDK tarafından hazırlanan sözlüklere bakıldığında bu ayırımın yapıldığı görülecektir.

Bu noktada Türkçenin öz güzelliğini ve zenginliğini ortaya çıkarmak, ölçünlü bir konuşma ve yazı dili belirlemek gibi önemli amaçları olan; Türk dili, dolayısıyla Türk kültürünün yaşatılmasında büyük pay sahibi TDK'nin yazım kurallarının esas alınmasını isteyen yayınevlerinin haksız olduğunu da söyleyemiyorum. Zira bundan 113 yıl önce Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip Yöntem'in çabalarıyla başlayan, Cumhuriyetin kurumlarıyla desteklenen ve günümüze kadar süregelen Türk dilini taklitten, yabancı sözcüklerden arındırma çalışmaları boşuna değildir. Bu sebeple eserde anlam karışıklığına sebebiyet vermeyecek "aksanlı" kelimelerin TDK'nin sözlüğünde yazıldıkları şekliyle kullanılabileceğini düşünüyorum.

Bütün bunların yanı sıra her yazarın kendi üslubuna bağlı birtakım tercihleri olduğu; bu tercihlere saygı duyulması gerektiği de bir gerçektir. Ancak her yazı dilinin kendi içinde ölçünlü olması gerekliliği kaçınılmazdır. Söz konusu eserin dilinde kimi zaman belli bir tutarlılık görülmez. Verilebilecek en iyi örnek, ikinci cildin 139. sayfasındadır. Firari Hasan Basri Alp'in yakalanışının anlatıldığı peş peşe yazılmış paragrafların birinde "memûrîn" bir diğerrinde "memûrlar" kelimesi kullanılır. Buradaki "memur" kelimesine getirilen Arapça -în (ین) eki, Türkçedeki "-lar" çokluk ekine karşılık gelmektedir. Her iki kelime de aynı anlama geldiği hâlde bir yerde Osmanlı Türkçesindeki, bir yerde günümüz Türkçesindeki kullanımıyla yazıldığı görülür.

Her ne kadar terkipli yazımın tercih edildiği anlaşılrsa da bu konuda da belirli bir ölçünün yakalandığı söylenemez. İkinci cildin 187. sayfasında görülen "na's" (عشر) kelimesinin yazımında, Arap alfabesindeki ayın (ع) gösterilirken kesme işareti kullanılmıştır ancak doğru şekli "na's" olmalı, yani kesme işareti sağa bakmalıdır. TDK'nin kabul ettiği şekli ise "naaş"tır. Yine ikinci cildin 188. sayfasında "şiâr" (شعار) kelimesi görülür. Kelimenin terkipli yazılışı "şi'âr"dır. TDK'nin kabul ettiği hâli ise "şiar"dır. Burada ne TDK'nin kabul ettiği şekil ne de kelimenin asli yazımı seçilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi her metnin kendi içinde tutarlı olmasının önemine dayanarak kullanılan dile daha dikkatli yaklaşılması gerekmektedir.

2. Eserin birinci cildinin dizgisinde sayısız hata mevcuttur. Bu hatalar özellikle alıntı yapılan kısımlarda göze çarpar ve metinlerin anlaşılmasını güçleştirir. Standart alıntılama genellekle kısa aktarımlar tırnak içinde, uzun olanlar ise daha küçük puntolarla, italik ve girintili verilir. Ancak eserin birinci cildinde böyle bir dikkate rastlanmaz. Bu durum göz ardı edilebilse dahi yazarın cümleleri ile alıntıların birbirine karıştığı pek çok yer gösterilebilir. Bunlardan biri, 89. sayfada Şükûfe Nihal'in *Yakut Kayalar*'ından alındığı

belirtilen “Bir gün bana çok fenâ bir haber getirdiler...” cümlesinin tırnak içinde ya da küçük punto ve girintili verilmemiş olmasıdır.

Bir diğeri Fazlı Necip’in anlatıldığı bölümde yer alan “Külhanî Edipler’den İki Mekân” alt başlığında görülür. “O zaman sayıca az ve aydın...” (s. 136) diye başlayan alıntı hem tırnak işaretiyle hem de küçük punto ve girintili verilir. Alıntı tırnakla kapatılmasına rağmen, satır başındaki açıklama da sanki alıntının devamymış gibi küçük puntoyla ve girintili dizilir. Aynı sayfada bulunan bir sonraki alıntının ardından da bu hata tekrarlanır.

Fazlı Necip bahsinin “Vefâtı” bölümünde de bu hatanın benzeri mevcuttur. Bir önceki örnekte tırnak işareti sayesinde aradaki fark anlaşılrsa da buradaki hata daha karmaşıktır. *Akşam* gazetesinden alınan vefat ilanı (s. 137) en başta bahsedilen standarda uygun bir şekilde daha küçük bir puntoyla ve girintili verilir. Fakat ilanın ardından yazarın eklediği açıklama, aynı puntoyla ve girintili devam ettiğinden ilanın devamymış gibi görünür.

Yukarıda sayılan örneklerdeki gibi dizgi hatalarının sonraki baskılarda düzeltilmesi, ifadelerin anlaşılabilirliği açısından önem arz etmektedir.

3. Eserde sözlü ve yazılı olmak üzere birçok kaynaktan yararlanıldığı daha önce belirtilmişti. Yazılı kaynaklar çoğunlukla açıklansa da aktarılan alıntılarının bir kısmında sayfa numaralarının verilmemesi görülür. Örneğin birinci cildin 153. sayfasındaki tırnak içinde yer alan alıntılarının kaynağı bellidir ancak sayfa numarası verilmez. İkinci cildin 269. sayfasında görülen Özker Yaşın’a ait şiirin ise sadece sayfa numarası değil, kaynağı da belirsizdir.

Yine ikinci ciltte Pembe Marmara ile Ümit Yaşar Oğuzcan aşkı anlatılırken, Pembe Marmara’nın ağabeyinin Ümit Yaşar’ı kız kardeşine uygun bulmama sebepleri şu cümlelerle aktarılır:

Elbette 3 yaşında ayağını kırmış, 4 yaşında mangala oturmuş, 5 yaşında 20 basamaklı merdivenden yuvarlanmış, 7 yaşında kafasına sandık kapağı düşmüş, 14 yaşında apandisit, 19 yaşındaysa böbrek ameliyatı olmuş ufak tefek, çelimsiz ve kekeme adamı kız kardeşi için uygun bulmayacaktır (239).

Bu cümlelerde Ümit Yaşar’ın yaşadıklarını betimleyen kısımlar, Ümit Yaşar’ın 25. *Sanat Yılı Jübilesi* isimli eserinde geçen kendi sözleridir:

Üç yaşında ayağım kırıldı, dört yaşında mangala oturdum, beş yaşında 20 basamak merdivenden düştüm, yedi yaşında başıma sandık kapağı düştü, bu arada fazla ateşli olarak geçirdiğim kızamık sonucu kekeme kaldım (o günden beri ateşliyimdir). 14 yaşında apandisit, 19 yaşında böbrek (tek böbrekliyim), 30 yaşında bademcik ameliyatları geçirdim (9).

Ancak eserde bu cümlelerin Ümit Yaşar'ın kendisine ait olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kültür ve edebiyat tarihine önemli katkılarda bulunan bu eserin daha dikkatli dizilmesi, okurlara ve bilhassa araştırmacılara büyük fayda sağlayacaktır.

4. Birinci ciltte ele alınan Hakkı Paşazade Celal'in *Küçük Gelin* isimli aşk romanının "Küçük Gelin Romanında Anna" (s. 36) alt başlığı ile anlatıldığı görülür. Ancak bu anlatım, eserden ziyade yazarın hayatına yöneliktir. Çünkü romandaki kişiler, yazarın kendisi dâhil olmak üzere yaşamıyla ve çevresindeki insanlarla doğrudan bağlantılıdır. Bu sebepten olsa gerek yazar, romanı anlatırken roman kişilerinin isimleri yerine gerçek hayattaki isimleri kullanmıştır. Bu tarz bir aktarımda bir sakınca görülme de makbul olan, roman kişilerini zikretmektir. Her ne kadar eserin Hakkı Paşazade Celal'in hayatına dair otobiyografik bir roman olduğu kabul edilse de edebî bir tür olarak roman, kurmacadır. Ayrıca *Küçük Gelin*'de gerçeklerin bire bir yansıtılıp yansıtılmadığını yazarından başkasının bilmesi de mümkün değildir.

5. Yine birinci ciltte editör dikkatinden kaçtığını düşündüğüm ve karışıklığa sebebiyet verebilecek hatalar mevcuttur. İlk olarak bir önceki maddede bahsedilen *Küçük Gelin*'de başkışı "Cemal" aslında "Mehmed Celal"dir [Hakkı Paşazade Celal] ve roman, "Celal"ın yaşadıkları olarak anlatılır. Ancak bölümün sonunda "Celal" bir anda "Cemal" ismiyle zikredilir (s. 38). Bir diğer örnek ise Fazlı Necip'in anlatıldığı bölümde yer alan "Münevver ve Hürriyetçi Biri Sayılmak İçin Fransızca Konuşmak Şartı" alt başlığındadır. Buradaki "Çok dil konuşabilen Selânikli'nin okur yazar tabakası için bilhassa 19. yüzyılın son yirmi yılı ile 20. yüzyılın son on iki yılı arasındaki lisân Fransızcaydı." (s. 121) cümlesinde 20. yüzyılın "son" on iki yılı yerine, "ilk" on iki yılı yazılması gerekir. Örneklerden ve diğer maddelerde sözü edilen meselelerle birlikte, birinci ciltte bir hayli özensizlik bulunduğu görülmektedir. Bununla beraber ikinci ciltte bu gibi hataların azaldığını da belirtmeliyim.

Sonuç olarak henüz iki cildi yayımlanan *Edebiyatımızda Unutulanlar ve Kaybedenler*, çoğunlukla edebiyat tarihlerinde isimleri az zikredilen sanatkarların hayatına odaklanarak bu kişileri bizlere hatırlatıyor. Bu sayede birçok edebiyat ilgilisi ve araştırmacısının, bahsi geçen kimseler hakkında çalışmalar yaparak kültür ve sanat dünyamıza katkıda bulunacağını umuyorum. Üçüncü ve dördüncü cildin çıkacağını dile getiren yazar Taner Ay'a, bu kıymetli çalışmalarından ötürü teşekkür ediyorum.

KAYNAKLAR

Oğuzcan, Ümit Yaşar. 25. *Sanat Yılı Jübilesi*. Alpay Yayınları, 1967.

Polat, Nâzım Hikmet. "Türk Edebiyatı Tarihçiliği Çalışmalarının Neresindeyiz?" *Yenileşme Devri Türk Edebiyatından Çizgiler*. Kurgan Yayınları, 2012, ss. 307-335.

TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI (TÜBAR) YAYIN İLKELERİ 2024

Türklük Bilimi Araştırmaları (Journal of Turkology Research) 1995'te kurulmuş yılda iki sayı yayımlanan (biannual) uluslararası hakemli bilimsel bir dergidir.

A. Amaç ve Kapsam

TÜBAR, Türk dünyasının ve Türk kültür hayatının değerlerini ve sorunları bilimsel ölçütler çerçevesinde uluslararası alana taşımak; bu değerleri geliştirmek için yapılan çalışmaları kamuoyuyla paylaşarak akademiye katkı sağlamak amacıyla 1995'te kurulan uluslararası hakemli bir dergidir.

TÜBAR, Türk Dili ve Edebiyatı başta olmak üzere Tarih, Felsefe, Sosyoloji, Dilbilimi, Halkbilimi, Sanat Tarihi gibi kültür bilimlerinin çeşitli alanlarında yapılan bilimsel çalışmalar sonucu ortaya çıkmış araştırma makalelerine yer verir. Bununla birlikte aynı alanlarda yapılmış kitap hacmindeki bilimsel çalışmaların tanıtımları da dergide yer alır.

B. Etik Beyan

Yazarlık ve telif hakkı konusundaki sorumsuzluklar, intihal (plagiarism), uydurmacılık (fabrication), çoklu yayın (duplication), bölerek yayımlama (salami-zation), insan-hayvan etiğine saygısızlık, kaynakların taraflı seçilmesi ve çıkara dayanan taraflı yayın yapmak; akademik etik kurallarını ihlal etmenin en sık karşılaşılan biçimleridir. TÜBAR'da bilimsel makaleleriyle yer alan yazarlar, çalışmalarındaki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiklerini, kendilerine ait olmayan her türlü ifade, bilgi ve bulgunun kaynağına eksiksiz atıfta bulduklarını kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen bu durumun aksi ortaya çıktığında oluşacak her türlü yasal sorumluluk yazara aittir.

İnsanlarla yapılacak sosyal deney ve anket uygulamalarında kişilerin rızası esastır. Rızanın alınamayacağı durumlarda ilgilinin bağlı olduğu kurum / kuruluşlardan etik beyan onayı almaları ve bunu çalışmalarıyla birlikte ibraz etmeleri gerekir.

Dergimiz; editörleri, kurul üyeleri, hakemleri ve yazarlarının her türlü akademik faaliyetinde COPE (Committee on Publication Ethics)'un ölçütlerinin esas alınmasını önermektedir (<https://publicationethics.org/>).

C. Yazıların Gönderilmesi ve Takibi

1. Aşağıda belirtilen kurallara uygun olarak hazırlanmış yazılar, <http://dergipark.gov.tr/tubar> adresi üzerinden gönderilebilir. Dergipark sistemine kayıt olmak ve sistemi kullanmakla ilgili öğretici metin ve videolar yine <http://dergipark.gov.tr/> sitesinde mevcuttur.

2. Gelen her yazı, yazarla yayın sözleşmesi yapıldıktan sonra, öncelikle editörlük tarafından muhteva ve şekil bakımından -ana ilkelere uygunluk açısından- incelendikten sonra geciktirilmeden üç hakeme gönderilir. Gelen hakem raporlarında düzeltme teklifi varsa durum yazara bildirilir. Üç hakemin ikisinden

olumlu rapor alan ve varsa hakem düzeltmeleri tamamlanarak iki olumluya tamamlanan yazılar “yayına hazır yazı” kabul edilir. Hakem süreci tamamlanan yazıların durumu (ister olumlu ister olumsuz olsun) yazarlara bildirilir. Yayına hazır yazılar yayımlanmak üzere sıraya konur. Sıralamada yer alan yazıların yayımlanması belirli bir süre alabilir. Dolayısıyla kabul edilen yazıların, müteakip sayıda yayımlanması garanti edilmez. Bununla birlikte yayın kurulunun, hakemler tarafından kabul edilmiş yazıların yayımlanmamasına veya ertelenmesine karar verme yetkisi bulunmaktadır. Hakem adları ve yazar adları karşılıklı olarak dergimizde mahfuzdur ve açıklanmaz.

3. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarına aittir.

4. TÜBAR, yayımlandığı ilk günden bu yana basılan bir dergidir ve elektronik ortamlarda var olduğu kadar basılı olarak var olmayı da bir yayın politikası olarak kabul etmektedir. TÜBAR’ın basılarak yayımlanan sayıları Türkiye’nin çeşitli kütüphanelerine gönderilir. Bununla birlikte makalesi yayımlanan yazarlara, derginin ilgili sayısı (2 adet) ve yazarın makalesinin ayrı basımı (10 adet) gönderilir. Dergiye gönderilen tüm aday makalelerin sahipleri, yazılarının değerlendirme sürecine girmeden önce 400TL katılım ücreti öderler. Aday makale sahiplerinden toplanan katılım ücreti; derginin basım, dizim, yayım ve dağıtım işlerinde oluşan giderleri karşılamak için kullanılır. Herhangi bir hak mahrumiyeti veya ayrımcılığa sebebiyet vermemek için aday makale sahiplerinden toplanan katılım ücretleri, çalışma yayımlansa da yayımlanmasa da geri ödenmez. Katılım ücretinin ödenmesi, aday makalenin yayımlanacağı anlamına gelmez.

D. Yazım Kuralları

1. Başlık: Yazının içeriğini yansıtır nitelikte olmalı, BÜYÜK HARFLERLE ve koyu karakterlerle 11 punto ile yazılmalıdır. (Hiza-lama: soldan – girinti yok – aralık: önce 0 nk – sonra 6 nk – satır aralığı: tek)

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Başlıktan sonra sola dayalı, soyadın tamamı büyük harfle olmak üzere unvanıyla (11 punto) birlikte yazılmalıdır. (Hizalama: soldan – aralık: önce ve sonra 6 nk – satır aralığı: tek) Yazarın kurumu (okulu, fakültesi, bölümü), e-posta adresi ve ORCID numarası dipnot (*) olarak (9 punto) gösterilmelidir.

3. Öz: 10 punto ile yazının başında, konuyu kısa ve öz bir biçimde ifade eden en az 150, en fazla 250 kelimelik bir özet bulunmalı; özetin bir satır altına, 3-5 kelimedenden oluşan “Anahtar Kelimeler” yazılmalıdır. Türkçe başlık, öz ve anahtar kelimelerin altına İngilizce başlık, öz (Abstract) ve anahtar kelimeler (Keywords) eklenmelidir. (Hizalama: iki yana yaslı – soldan 1 cm girinti – aralık: önce ve sonra 6 nk – satır aralığı: tek – 10 punto)

4. Başlık: Ana başlıkların tamamı büyük harfle, koyu, ara başlıkların ilk harfleri büyük harfle; alt başlıklar küçük harfle yazılmalı, sonuna iki nokta (:) konularak karşısından devam edilmelidir. Hiçbir başlıkta otomatik başlıklandırma, otomatik numaralandırma veya benzeri işaretleme kullanılmamalıdır! Başlıklar numaralandırılmak isteniyorsa bu, el ile yapılmalıdır.

Ana, ara ve alt başlıklar aşağıdaki gibi olmalıdır. Hiçbir başlıkta otomatik başlıklandırma, otomatik numaralandırma veya benzeri işaretleme kullanılmamalıdır! Başlıklar numaralandırılmak isteniyorsa bu, el ile yapılmalıdır.

ANA BAŞLIK

Ara Başlık

Alt başlık:

5. Ana metin:

a. Mümkünse 16,5 cm (en) x 24,7cm (boy) ile özel ölçeklendirilmiş sayfa boyutuyla (değilse standart A4 boyutuyla), kenar boşlukları üst-alt-sağ ve soldan 2,5cm olacak şekilde, Microsoft Word 2010 veya üstü programlarla yazılmış (ve mutlaka. docx formatında kaydedilmiş) olmalıdır. Metnin gerektirdiği durumlarda, fontlar ayrıca bir dosya hâlinde verilmek kaydıyla, transkripsiyon harfleri kullanılabilir (Hizalama: iki yana yaslı – girinti yok – ilk satır soldan 1 cm – aralık önce 6 nk – sonra 6 nk – satır aralığı: tek – times new roman 11 punto). Metne otomatik sayfa numarası ve herhangi bir alt-üst bilgi eklenmemelidir! Metin gövdesinde hiçbir otomatik işlem komutu (dizin girdisi ögesi, otomatik içindekiler, otomatik başlıklandırma, otomatik numaralandırma, otomatik biçimlendirme, otomatik kaynak gösterme veya makro gibi) bırakılmamalıdır!

b. Gönderilen makalenin uzunluğu; özet, anahtar kelimeler, metin ve kaynakça dâhil 8000 (sekiz bin) kelimeyi geçmemelidir.

c. “Giriş”, “Sonuç” gibi başlıklar kullanıp kullanmama, yazarın tercihin ve konunun gereğine bağlıdır. Sistematik bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

ç. Çizelge, tablo, fotoğraf vb. malzeme, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı; kolay anlaşılır, yalın ve yeterli açıklamayı haiz olmalıdır. Tablo içindeki yazılar 9 punto karakter ile yazılmalı ve düzenlemeye elverişli olmalıdır. Tabloların adlandırılması ve numaralandırılmasında, Word’ün otomatik işlem komutları kullanılmamalıdır!

E. İmlâ, Dil ve Üslûp

Özel imlâ gerektirmeyen durumlarda, TDK Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır. Dil ve ifade yönünden, bilimsellik dışı unsurlar bulunmamalıdır.

F. Kaynak Gösterme (Atıf):

TÜBAR, MLA (Modern Language Association of America)’in belirlediği atıf sisteminin 9. versiyonunu kullanmaktadır.

1. Metin içi alıntılar “tırnak içinde” yazılmalı; italik karakter kullanılmamalıdır. Üç satırı geçen alıntılar (blok alıntı), tırnak içine alınmadan, soldan 1 cm daha içeriden, yazıdan bir punto küçük olarak verilmelidir. Zorunluluk olmadıkça koyu karakter kullanılmamalıdır! Sadece zorunlu açıklamalarda dipnot kullanılmalı, diğer atıflar metin içinde gösterilmelidir. Yazarın adı veya soyadı alıntıda önce zikredilmediyse, alıntının ardından parantez içinde yazılmalıdır (Soyad XX).

Zikredildiyse yalnızca sayfa numarasıyla yetinilmelidir. Sayfa numarasından önce “s.” gibi bir kısaltma kullanmaya gerek yoktur. Alıntıyı takip eden cümlenin noktalama işareti, parantez içinde verilen bilgilerden sonra kullanılmalıdır.

Örnek: (Kut 16).

Yazar eserini Soyadı Kanunu’ndan önce vermişse, yazar adı olduğu gibi yazılmalıdır.

Örnek: (Muallim Naci 213).

2. Aynı konuda birden fazla kaynağa atfı yapılacaksa, aralara noktalı virgül (;) konulmalıdır.

Örnek: (Okay 194; Köksal 87).

3. İki yazarlı çalışmalara değinilirken arada ve bağlacı kullanılmalıdır.

Örnek: (Koraş ve Baykoca 211).

4. İkidenden fazla yazarlı kaynaklarda ise birinci yazarın soyadından sonra (vd.) kısaltması konulmalıdır.

Örnek: (Kaplan vd. 532).

5. Aynı yazara ait birden fazla esere atfı yapılacaksa, metin içindeki alıntının hangi esere yapıldığını belirtmek için yazarın soyadı, eser ismi ve sayfa numarası bir arada gösterilmelidir. Eser adları italik yazılır ve çok uzun eser adları anlamlı şekilde kısaltılabilir:

Örnek: (Karakışla, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri* 105), (Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar* 52) **ya da** (Karakışla, *Osmanlı Hanımları... 52*).

6. Aynı soyada sahip yazarların yayınlarında, yazar adı da kısaltılarak yazılmalıdır:

Örnek: (H. Yıldız 45), (A. Yıldız 120)

7. Dipnot açıklamalarında atfı yapılacaksa orada da aynı usul takip edilmelidir.

Örnek: Bu konuda geniş bilgi için bkz. Levend 189-207; Dilçin 296; Kut 87-93.

8. Alıntidan önce gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece sayfa numarası yazılmalıdır:

Örnek: Aktaş (69), bu hususu...

9. İkincil kaynaklardan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

Örnek: (Süleyman Nazif 40, Bilgegil 27’den).

10. Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir.

11. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa erişim tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir.

12. Yazarı belirtilmeyen ansiklopedi ve benzeri yayınlarda eserin ismi kullanılmalı, ismin çok uzun olduğu örneklerde eser isminin ilk iki kelimesiyle yetinilmelidir.

G. Kaynakça (Bibliyografya) Düzenleme

1. Metnin sonunda, yazarların soyadına göre sıralanmalıdır. Soyadı Kanunu'ndan önce yayımlanan eserlerde, yazarın adı esas alınmalıdır. (Hizalama: İki Yana Yaslı – 10 punto, Asılı: 1 cm)

2. Bir yazarın birden fazla eserine yer verilecekse yayım tarihi eski olandan yeni olana doğru sıralanmalıdır.

3. Makaleler, bildiriler ve ansiklopedi maddeleri için gösterim şu şekildedir: Yazar soyadı, adı, makale / bildiri / madde başlığı (“tırnak içinde ve tırnağı kapatmadan önce nokta koyarak”); süreli yayın / bildiri kitabı / ansiklopedi adı (italik ve sonunda virgülle); belliyse cilt (c), sayı (no), yayım yılı, sayfa(lar) (ss.). Yayımlanmış bildirimlerde de bildiri kitabının basım tarihi (yıl) ile birlikte sempozyum / kongre vb. toplantının düzenleniş tarihi de bulunmalıdır. Yayımlanmamış bildirimlerde bildirinin sunum tarihi, toplantıyı düzenleyen kurum, toplantının düzenleniş günleri belirtilmelidir.

4. El yazması eserler için eserin yazarı belliyse önce yazar adı, parantez içinde “yazma” kısaltması olarak (yz.) ibaresi, sonra sırasıyla eserin adı (italik), bulunduğu kütüphane, koleksiyon ve numarası ve -gerekliyse- sayfa numaraları yazılmalıdır.

Kitap örneği:

Aktaş, Şerif. *Şiir Tahlili – Teori ve Uygulama*. Akçağ Yayınları, 2009.

İki yazarlı:

Enginün, İnci, ve Zeynep Kerman. *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*. Dergâh Yayınları, 2007.

Kitap bölümü örneği:

Tanpınar, Ahmet Hamdi. “Romana Dair.” *Edebiyat Üzerine Makaleler*. Dergâh Yayınları, 2005, ss. 45-70.

Makale örneği:

Korkmaz, Zeynep. “Anadolu ve Rumeli Ağzılarının Dayandığı Temeller.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, c. 55, no. 1, 2007, ss. 87-110.

İki yazarlı:

Esen, Ülkühan Bike, ve Özlem Atay. “Türkiye'nin Yaratıcı Şehirleri.” *bi-lig*, no. 92, 2020, ss. 29-54.

Üç veya daha fazla yazar tarafından kaleme alınan kitap ve makalelerde, ilk yazarın soyadı ve adı; sonra “vd.” kısaltması gösterilmelidir:

Eker, Gülin Öğüt, vd. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Millî Folklor Yayınları, 2006.

Bildiri örneği:

Koz, M. Sabri. “Belli Mahlaslar Üzerinden Şiir Söyleme Geleneği ve Türkiye’de Yazılan Alevi-Bektaşî Cönk ve Mecmualarındaki Hatâ Mahlaslı Şiirler.” *I. Uluslararası Şah İsmail Hatâyî Sempozyumu Bildirileri*, 9-11 Ekim 2003, Hazırlayan Gülağ Öz, ATO Yayını, 2004, ss. 184-217.

Ansiklopedi maddesi örneği:

Akün, Ömer Faruk. “Divan Edebiyatı.” *İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, ss. 389-427.

Tez örneği:

Yaygın, E. Özlem. *Pul Mecmuası’nda Edebî ve Kültürel Hareketlilik*. 2019. Gazi Ü, Yüksek lisans tezi.

Okay, Cüneyd. *An Intellectual of the Second Constitutional Period: Nüzhet Sabit His Life Personality and Views*. 2000. Boğaziçi Ü, Doktora tezi.

El yazması eser örneği:

Âlî b. Mustafa, *Nasihati’s-Selâtn*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi, Şer’iyye, No. 611, vr. 5b.

Not: Eseri çeviren, yayıma hazırlayan ya da esere editörlük yapanların ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Bu sıfatlar kullanılırken kısaltmaya (Ed. Haz. Çev. gibi) başvurulmamalıdır:

Vassaf Kadri, ve Süleyman Sûdî. *Millî Cinâyât Koleksiyonu*. Hazırlayan Didem Ardalı Büyükarman, Ötüken Yayınları, 2021.

Zweig, Stefan. *İnsanlığın Yıldızının Yükseldiği Anlar*. Çeviren İlknur İgan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.